

A BUDAPESTI EGYETEMI
BOTANIKUS KERT ÉS TANSZÉK
TÖRTÉNETE.

HISTORIA HORTI BOTANICI NEC NON CATHEDRAE
BOTANICAE REGIAE SCIENTIARUM UNIVERSITATIS
HUNGARICAE BUDAPESTINENSIS.

1770—1866.

— EGY FEJEZET A MAGYAR BOTANIKA TÖRTÉNETÉBŐL. —

IRTA:

DR. GOMBOCZ ENDRE

TANÁR

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKT. MINISZTERIUM TÁMOGATÁSÁVAL

KIADJA

A BUDAPESTI K. M. TUD. EGYETEM.

6 ARCKÉPPEL ÉS 6 TÉRKÉPPEL.

===== EXTRAIT EN FRANÇAIS. =====

BUDAPEST.

1914.

KITAIBEL PÁL

(1757—1817.)

A BUDAPESTI EGYETEMI BOTANIKUS KERT ÉS TANSZÉK TÖRTÉNETE.

HISTORIA HORTI BOTANICI NEC NON CATHEDRAE
BOTANICAE REGIAE SCIENTIARUM UNIVERSITATIS
HUNGARICAE BUDAPESTINENSIS.

1770—1866.

— EGY FEJEZET A MAGYAR BOTANIKA TÖRTÉNETÉBŐL. —

IRTA:

DR. GOMBOCZ ENDRE

TANÁR

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKT. MINISZTERIUM TÁMOGATÁSÁVAL

KIADJA

A BUDAPESTI K. M. TUD. EGYETEM.

6 ARCKÉPPEL ÉS 6 TÉRKÉPPEL.

===== EXTRAIT EN FRANÇAIS. =====

BUDAPEST.

1914.

Dr. Gombocz Endre, budapesti tanár a növénytanak ifjú korától híve és különösen a hazai növénytan történeti fejlődésének kutatója, 1912. év elején kéziratot nyújtott be a Nagyméltóságú valás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter Urhoz, amelyben a budapesti egyetem növénykertjének és a növénytan tanszékének történetét írta meg eredeti levéltári kutatások alapján. A nagyméltóságú Miniszter Ur a kéziratot 67.934. sz. a. 1912. május hó 20-án a budapesti k. m. tud. egyetemhez küldte le véleményes jelentéstétel végett. A kéziratról az egyetem bölcsészettudományi karának 1912. évi október hó 15.-én tartott I. rendes ülésén dr. Fináczy Ernő ny. r. tanár, akkori kari dékán terjesztette elő véleményes javaslatát, amelyben a műnek közzétételét melegen ajánlja. „Egyetemünknek érdeke elsősorban, hogy történetének minden része hitelesen felderítették és hazai tudományunk fejlődésének viszontagságos, de ép ezért fölötte tanul-ságos útjai megvilágíttassanak.“ „A munka szaktudományi és művelődéstörténeti szempontból határozott nyeresége lesz tudományos irodalmunknak.“

A nagyméltóságú Miniszter Ur a kedvező bírálat és ajánlás alapján a mű kiadására 153.064. sz. a. 1913. március hó 29.-én 2000 koronát engedélyezett és utalt ki, a mű kiadásával pedig a budapesti k. m. tud. egyetem bölcsészeti karát bízta meg. E kar 1913. november hó 14.-én tartott II. rendes üléséből az egyetemi növénykert ez időszertinti igazgatójára ruházta a kiadás foganatosítását. Ez intézkedések alapján bocsátja most a k. m. tud. egyetem

útjára e tanulságokban gazdag kis történeti munkát. Legyen e művecske szintén annak is a bizonyosága, hogy csak képzett szakbeli tudás és kellő rátermettség, lelkes munka és önzetlen fáradozás virágoztathatja fel az intézményeket és hogy csak az ily tulajdonságokkal ékeskedő tanerő és tudós felelhet meg feladatának úgy az egyetemi intézet igazgatásában, mint az egyetemi tanszéken.

Budapest, 1914. március 18.

Dr. Mágocsy-Dietz Sándor

*a bölcsészeti kar e. i. dékánja és az egyetemi
növénykert és növénytani intézet igazgatója.*

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetés	1
Rövidítések magyarázata	3
I. Az egyetem Nagyszombatban	4
II. Az egyetem Budán	14
III. Az egyetem Pesten	24
1. Az első pesti botanikus kert megalapítása	24
2. Az első botanikus kerti katalógus	29
3. Tudományos és kulturális viszonyok hatása a botanikus kert fejlődésére	34
4. Kitaibel Pál	38
5. Vizsgálat a kertész ellen. Új rend a botanikus kert szervezetében	40
6. A botanikus kert állapota 1802-ig	44
7. Kitaibel utazásai	50
8. Kitaibel és Waldstein. A „Plantae Rariores“	59
9. Winterl és Kitaibel viszonya	67
10. A botanikus kert hanyatlása és áthelyeztetése	70
11. A tanszék Kitaibel haláláig	74
12. Haberle kineveztetése	89
13. A tanszék Haberle idejében	92
14. A botanikus kert fénykora	94
15. A tanszék Haberle után. A botanikus kert pusztulása 1847-ig	103
16. A botanikus kert mai helyén	110
17. A tanszék Jurányi kineveztetéséig	120

MELLÉKLETEK.

I. Störck megjegyzései Winterl felterjesztésére	127
II. A budai botanikus kert szabályzata	127
III. Winterl jelentése a botanikus kertben 1801. márcziusában végzett munkákról	129
IV. Kitaibel jelentése 1799-iki utazásáról	130
V. A Plantae Rariores előfizetési felhívása	137
VI. Kitaibel jelentése a pesti botanikus kertről. 1809.	140
VII. A pesti botanikus kert szabályzata 1807-ből	142
VIII. Kitaibel jelentése a pesti botanikus kertről. 1812.	144
IX. Schultes levele Kitaibelhez	146
X. Schultes polemiája Wahlenberggel	149
XI. A botanikai tanszék első concursusa	155
XII. Kerti szabályzat Haberle idejéből	162
XIII. Haberle jelentése a botanikus kertről 1817—23.	166
XIV. Reisinger és Sadler véleménye a magyar tannyelv ügyében	174
XV. A bölcsészeti kar memoranduma a második botanikai tanszék ügyében	176
Histoire de la chaire et du jardin botaniques de l'Université de Budapest (Résumé français)	181
Az előforduló növénynevek jegyzéke	196

A BUDAPESTI EGYETEMI BOTANIKUS KERT
ÉS TANSZÉK TÖRTÉNETE.

BEVEZETÉS.

Egy botanikus kert és egy egyetemi tanszék talán nem is tarthatna igényt arra, hogy fejlődéséről, történetéről külön munkában emlékezzünk meg. Hazai kulturális és tudományos viszonyaink azonban a XVIII. század végén oly sajátságosan alakultak, hogy azokkal mindkét intézmény a legszorosabb összefüggésbe került. MÁRIA TERÉZIA nagy tanügyi reformjai, II. JÓZSEF felvilágosodott abszolutizmusa, a nemzeti élet újjáéledése és a botanika külföldi nagy fellendülése nyomán hazánkban is támadt tudományos törekvések teremtették meg nálunk ezt a két fontos közművelődési intézményt. 1770-től kezdve félszázadon át a magyar botanika története tulajdonképen a botanikus kert és tanszék története. A növénytan tudománynak legjelentősebb eredményei hozzá fűződnek, fejlődését elősegítő és megindító impulzusok belőle indultak ki. A későbbi idők politikai, társadalmi és szellemi mozgalmai a botanikus kert történetében is visszatükröződnek, hatásukat nemcsak külső szervezetén, hanem belső szellemi tartalmán is éreztetik.

Ezek a körülmények, melyek lehetővé, sőt szükségessé tették, hogy a botanikus kert és tanszék történetének keretében ne csak a külsőségeket érintő adminisztratív intézkedésekről emlékezzem meg, hanem hazánk művelődéstörténetét, közoktatásügyét, sőt az egész magyar botanika történetét közelről érdeklő kérdésekkel is foglalkozzam, bátorítottak fel, hogy az egykorú tudományos és kulturális viszonyok figyelembevételével, meg lehetős fáradságos levéltári kutatás alapján, a növénykert és növénytan tanszék történetét feldolgozzam. Azt hiszem, HABERLE, KANITZ hézagos művei mellett nem végeztem felesleges munkát. Dolgozatom az 1770—1865-ig terjedő időt öleli föl, tehát azt az időt, melyet a tudományos magyar növénytan bevezetőjének lehet tekinteni; JURÁNYI LAJOS kineveztetésével lezárom a botanikus kert történetét, hiszen az általa alapított korszakban benne élünk még ma is, úgy, hogy annak tárgyilagos megítélése nagyon nehéz volna. Dolgozatomat első összeállításában

a kir. magy. Természettudományi Társulat Növénytani Szakosztályának 1912. december havában tartott ülésén mutattam be. Mivel a társulat kidványai a terjedelmesebb dolgozat befogadására nem voltak alkalmasak, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz fordultam; a budapesti egyetem bölcsészeti karának pártoló véleménye alapján a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úr lehetővé is tette dolgozatom megjelenését, ki ezért e helyen is fogadja leghálásabb köszönetemet.

Munkám összeállításánál felhasználtam az *Országos Levéltár kancelláriai és helytartótanácsi osztályának, a kir. magy. tudományegyetem orvos- és bölcsészeti karai, a Magyar Nemzeti Múzeum, a botanikus kert és Budapest székesfőváros levéltárának* idevonatkozó anyagát. Az illető levéltárak vezetőinek ezen úton mondok köszönetet. A fontosabb forrásmunkáim a következők voltak: FINÁCZY, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, 2 kötet; PAULER, *A kir. magy. tudományegyetem története*; KANITZ, *Versuch einer Geschichte der ung. Botanik*; HABERLE, *Succincta rei herbariae historia*; LINZBAUER, *A botanikus kert jelen állapota*. E helyen kell megjegyezni, hogy az 1770—1780-ig terjedő idő levéltári anyagát már FINÁCZY ERNŐ dr. egyetemi tanár úr is feldolgozta és a művéhez szükséges anyagot közzé is tette. Azokért a tudományos útbaigazításokért, melyekre a dolgozatom összeállításánál szükségem volt, úgy ő neki, mint MÁGOCSY-DIETZ SÁNDOR dr. egyetemi tanár úrnak, a botanikus kert igazgatójának legőszintébb köszönetet mondok. Ajánló véleményük egyébként is hathatósan hozzájárult ahhoz, hogy dolgozatom napvilágot láthatott.

Mielőtt művem a magyar botanika szakférjainak és a hazánk művelődéstörténete iránt érdeklődő közönségnek ítéletére bízám, azt a kívánságomat fejezem ki, hogy olvasóimat ugyanaz az érzelem hassa át, melyet a mű összeállításánál a mult idők közvetlen, gyönyört okozó szemlélete belőlem is kiváltott.

Budapest, 1913. december hó.

DR. GOMBOCZ ENDRE.

Rövidítések magyarázata :

- Bot. L. = A botanikus kert levéltára.
 Bölcs. fac. = A bölcsészeti fakultás levéltára.
 Fináczy, Közokt. = Fináczy Ernő, A magyarországi közoktatás története
 Mária Terézia korában. 1898—1902.
 Haberle, Succincta = Succincta rei herbariae hungariae et transsilva-
 nicae historia. 1830.
 Kanitz, Versuch = Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik.
 1865.
 Mus. L. = A Magyar Nemzeti Múzeum levéltára.
 O. L. Canc. vagy Helyt. = Az Országos Levéltár kancelláriai vagy
 helytartó-tanácsi osztálya.
 Orv. fac. = Az orvosi fakultás levéltára.
 Pauler, Egyet. tört. = Pauler, A kir. magy. tudományegyetem története.
 V. L. = Budapest székesfőváros levéltára.

I.

AZ EGYETEM NAGYSZOMBATBAN.

MÁRIA TERÉZIA nagyszabású intézkedéseivel nemcsak egész közoktatásunkat, hanem annak keretében a nagyszombati egyetemet is újjászervezte. Míg 1770-ig minden magyar ifjúnak, aki orvosi diplomát akart szerezni, vagy Bécsbe, vagy külföldre kellett mennie: ettől az évtől kezdve, ha korlátoltabb érvényességgel is, ugyanazt idehaza is megszerezhetette. A nagyszombati egyetem a theologiai, filozófiai és jogi fakultás mellé megkapta az orvosit is. A fakultás szervezése teljesen bécsi minta szerint, mindenben VAN SWIETEN utasításainak betartásával történt. VAN SWIETEN, aki 1745-ben került Bécsbe, BOERHAVE leghíresebb tanítványa volt és teljesen az ő szellemében tanított és működött. Újjászervezte a nagy mértékben elhanyagolt bécsi egyetem orvosi fakultását, megállapította a tanulmányi rendet és JACQUIN-nel együtt megalkotta a bécsi egyetemi botanikus kertet. Intézkedései, minők a botanikai, a chemiai tanszék felállítása, azoknak egy kézben való egyesítése, a kollégiumnoknak nyárra és télre való beosztása, a botanikus kert szükségességének hangoztatása — mind BOERHAVE hatását mutatják. Ugyanezek a szempontok vezették később VAN SWIETEN-t a nagyszombati egyetem orvosi fakultásának megszervezésénél is.¹⁾

¹⁾ Érdekes és a nagyszombati egyetemen sok intézkedést megmagyarázó VAN SWIETEN-nek 1749. január 17-éről kelt terve, melyet a bécsi fakultásnál felállítandó botanikai és chemiai tanszék ügyében a királynőnek benyújtott (R. KINK, *Geschichte der kais. Universität in Wien*. 1854. I., p. 258.): „Mais pour avoir une instruction complète il nous manque encore deux choses: La Botanie et la Chymie; on peut pas douter de l'utilité de ces sciences pour la medecine. Mais encore les apothecaires ne peuvent jamais estre bien instruits dans leur art, sans bien connoitre les plantes médicinales et sans avoir bien appris les préparations des remèdes chymiques. Quel dommage que l'Autriche, renommée chez tous les botanistes pour le nombre et la beauté des plantes qu'elle produit soit dépourvue de cette science.

Un seul Professeur pourroit faire ces deux choses: l'esté la Botanie et pendant l'hiver la chemie.

A nagyszombati egyetemen felállított öt orvosi tanszékre 18 folyamodó pályázott, kik közül SHORETICH MIHÁLY veszprémmegyei fizikus a patológia, PRANDT ÁDÁM IGNÁCZ péterváradai orvos a materia medica, PLENK JÓZSEF a sebészet és szülészet, TRNKA VENCZEL bécsi katonai kórházi segédorvos az anatómia és WINTERL JÓZSEF JAKAB a kémia és botanika tanszékére neveztetett ki.

WINTERL egyike a legrokonszenvesebb alakoknak a magyar botanika történetében. Tudománya iránti lelkesedés, páratlan orvosi és tanári lelkiismeretesség jellemzik őt. A botanikus kertnek hű gondját viselte még oly időben is, midőn sem buzdító szó, sem anyagi vagy erkölcsi elismerés nem serkentette, sőt még ő tőle követeltek áldozatokat. Kissé epés modora, olykor-olykor kitörő hirtelen természete inkább a viszonyokban leli magyarázatát és oly hibák, melyek erényeivel szemben eltörpülnek. WINTERL Steierban, Felső-Ausztriában született 1739. ápr. 15-én. Tanulmányait Bécsben végezte, hol CRANTZ-nak, a híres polemikusnak, LINNÉ ellenfelének volt tanítványa. CRANTZ, kivel még később is bizalmas viszonyban volt,²⁾ annyira megkedvelte, hogy nagybecsű herbariumát is neki ajándékozta. CRANTZ-nak heves és éles vitái voltak az idősebb JACQUIN-nel is, kit az előbbi rendszeren csak enumeratorknak nevezett írásiban. Nem lehetetlen, hogy JACQUIN, akinek döntő szava volt a nagyszombati és később budai egyetem dolgaiban is, ezért hatott gátlólag WINTERL, a CRANTZ barátja igazgatása alatt álló botanikus kertek fejlődésére. WINTERL mint okleveles orvos eleinte Felső-Ausztriában, majd mint a magyar bányavárosok fizikusa működött. A királyi kinevezés az utóbbi helyről szólította új működésének színhelyére.

Tennivaló pedig volt elég. Az orvosi kar 1770. november 29-ikén megkezdte az előadásokat, de mindennemű felszerelés, holt-tetek, betegek hiányában kénytelenek voltak majdnem az összes tudományokat „ex cathedra“ tanítani.³⁾ Tudva ezt, beláthatjuk,

²⁾ A kettejük közti viszonyt némileg megvilágítják a CRANTZ *Stirpium austriacarum fasciculi* művében található adatok. Igy p. 16. *Alysson saxatile* alatt: „Pulcherrimam hanc omnibus botanicis austriacis ignotam & aliis multis invisam plantam reperi 1767 in illo itinere, quod cum egregio Botanico Domino Winterl medicinae Doctore institui in Dürrenstein.“ P. 418. *Astragalus pilosus* alatt: „Rarissimam hanc plantam & austriacis botanicis ignotam iam 1759 inveneram & nuper scilicet 1767, dum calceolum quaererem, qui me cum fuerat D. Winterl med. doctor, iterum eodem loco invenit.“

³⁾ FINÁCZY közölte. I. 332.

hogy az annyira kísérleti és szemléltető alapon nyugvó tudományokat tanító WINTERL-nek mennyi nehézséggel kellett megküzdenie. A VAN SWIETEN és JACQUIN által alapított és vezetett bécsi virágzó botanikus kert mintájára a nagyszombati egyetem mellé is terveztek egyet a bécsi szervező körök. A helytartó-tanács 1771. júl. 18-iki értesítése szerint a királynő e célra SCHWARTZER LAJOS báró esztergomi kanonok kertjét vette meg 2000 rénes forinton. A kert,⁴⁾ helyesebben a telek Nagyszombattól nyugatra az ú. n. felső kapun kívül, a sörház és a lazaretum között feküdt. A „kert“ tulajdonképpen nem volt más, mint egy bozotos legelődarab, melyet a többi-től mi sem választott el, a víz ellenben minden évben elöntött. A kormány pedig, miután a vegytani előadások segédének évi 142 fl.-ot, a botanikus kertben végzendő munkálatokra pedig 60 fl.-ot kiutaltványozott, a maga részéről a dolgot befejezte. A tanszék felszerelése pedig mindenképpen siralmas volt. Sem a laboratóriumról, sem a kertnek bekerítéséről és beültetéséről nem gondoskodtak. A terméketlen területen pedig mi sem terem, úgy, hogy WINTERL maga kénytelen távoli vidékekre kirándulni, így egy ízben segédével együtt a nyitramegyei Szomolnokra, hogy a demonstrációkhoz szükséges anyagot beszerezhesse. A kirándulások költségét persze csak nagy nehezen térítik meg neki.⁵⁾

WINTERL mit tehetett egyebet: panaszkodik és sűrű felterjesztésekkel igyekszik a bajt orvosolni. Kéri a kertnek kőfallyal való bekerítését, a telken álló befejezetlen ház megépítését.⁶⁾ Minderre pedig azt felelik, hogy úgy látszik, a fakultást ezekben az ügyekben nem a szükség, hanem a dísz és a csinosság szempontja vezeti, mert a kertnek untilig elég, ha árokkal és gyorsan növő élősövényvel veszik körül. A felsőbbség a fakultásnak azzal az ellenvetésével szemben sem jön zavarba, hogy a kertben ültetendő fákat és növényeket tolvajokkal szemben is meg kell védelmezni: ültessenek hát — úgymond — tövises fákat és tövises cserjéket.⁷⁾ Nem kapják meg természetesen a kútaakra, eszközökre és melegházra kért összegeket (120, 30, 150 fl.) sem. A kancellária azonban, mikor látja, hogy a nagyszombati orvosi kar és botanikus kert pénzbe fog kerülni, azt a kérdést intézi a fakultáshoz, hogy nem lehetne-e az előadásokon már bemutatott és többé nem szükséges növényeknek,

4) Orv. fac. Prot. 2.

5) O. L. Canc. 1772:2325.

6) O. L. Canc. 1772:419.

7) Orv. fac. Prot. 3.

továbbá az egész kertben termesztett zöldségfélék (!) eladásából az egyetemi kasszájának némi jövedelmet biztosítani, hozzátéve, hogy a királynő már ebben az esztendőben is remél némi hasznot a botanikus kertből.⁸⁾ Mikor ezzel a kicsinyes felfogással szemben WINTERL maga kénytelen a kerti házat reparáltatni, költségeit csak annak a hangsúlyozásával térítik meg, hogy a ház a botanikus kert őrzőjének lakásául, ne pedig a tanár kényelmének szolgáljon.⁹⁾

Bécsben lassankint meg is unják a kar folytonos panaszait és felterjesztéseit. A kérvényeket STÖRCK bécsi protomedikus intézi el röviden, hatalmi szóval. A leglényegtelenebb dolgokban is az ő véleménye dönt. Az udvari kancellária ezzel megkezdte azt az uzust, amely a magyar tanárokat teljesen a bécsiek tekintélye alá rendeli. Sok keserűséget okozott ez később WINTERL-nek, majd KITAIBEL-nek is; hiszen még abban a kérdésben is, hogy a pesti botanikus kert virágágyait pázsittal vagy cseréppel foglalják-e be, JACQUIN véleményét kérték ki. STÖRCK a viszonyokat egyáltalában nem ismerve teszi meg a kar felterjesztéseire megjegyzéseit.¹⁰⁾ Ezek között van a WINTERL-re vonatkozó híres dorgáló figyelmeztetése, az új dualisztikus kémiai rendszere miatt: „úgy látszik, a nagyszombati tanárok új rendszereket alapítanak és a már jól megállapodott tudományt megvetik.“ Más egyetemeken — mondja tovább STÖRCK — még annyit sem költenek a kémiára, „az orvosoknak és gyógyszerészeknek szükséges vegytan mégis pontosan és szépen tanítatik, kikerültetnek ugyanis a bizonytalan, fölösleges és furcsa kísérletek.“ A kertre vonatkozó kívánságokat szintén elintézi: „Jól felszerelt botanikus kert mindenütt kívánatos, de nem feltétlenül szükséges, mert a gondoskodó természet mindenütt létrehozott füvet és növényeket, melyeken a növényrendszert a szorgalmas tanárok tisztán és világosan megmagyarázhatják és azután a hallgatókat hetenként kétszer kivezethetik a mezőre, hogy az előforduló növényeket a rendszer szerint megmutassák, ami Nagyszombatban annál könnyebben megtörténhetik, mert a hallgatók száma igen csekély.“ A királynő pedig sajátkezűleg írta az aktára: „ich aprobiere in allen die hier folgende note des störcs.“¹¹⁾

Nyilvánvaló ezekben a leiratokban az a rejtett szándék, mely a bécsi egyetem hegemoniáját igyekszik megőrizni, megakadályoz-

8) Orv. fac. Prot. 5.

9) Orv. fac. Prot. 6.

10) L. melléklet I.

11) O. L. Canc. 1773:3180.

ván a nagyszombati egyetem orvosi karának a kellő tudományos színvonalra való emelkedését. Ismerve az egyetemen uralkodó viszonyokat, szinte érthetetlen, miért küldik meg¹²⁾ a bécsi egyetem szabályzatát, mely a vegytan és botanika tanítása iránt is intézkedik. A szabályzat szerint a növénytant LINNÉ sexualis rendszere szerint kell tanítani, lévén ez a legjobb. Segédkönyvekül LINNÉ három művét, ú. m. a „*Regnum vegetabile systematis naturae*“, a „*Genera plantarum*“ és a „*Species plantarum*“ rendelik. Ha a tanár a rendszert elméletben már alaposan megmagyarázta, alkalmazza a gyakorlati botanikában. Az utóbbit a botanikus kertben kell előadni, mely tanulmányi célokra, mindenkor, mindenkinek nyitva legyen. Ezenkívül ajánlatos, hogy a tanár tanítványaival államköltségen távolabbi vidékekre botanikai kirándulásokat rendezzen, ritkább növények beszerzése céljából.¹³⁾

A tanulmányi rendszernek és a tankönyveknek felülről történt kijelölése és a tanárra oktrojálása mellett, kevés tér nyílt a tanítás szabadságának. MÁGOCSY¹⁴⁾ szerint „budapesti tudományegyetemünk első növénytani tanáráé, WINTERL JABABÉ az érdem, hogy 1771-től 1808-ig való tanároskodása alatt, úgy a nagyszombati, mint a budai, végre a pesti növénykertek megalakítása mellett, előadásai-ban nálunk elsőnek szegődött LINNÉ rendszeréhez.“ Valószínűbbnek tartom, hogy WINTERL, CRANTZ meghitt barátja, csak a felső kényszer hatására szegődött teljesen LINNÉ rendszeréhez és hagyta ki azokat, a CRANTZZAL való gyakori érintkezés közben szerzett momentumokat, melyek LINNÉ rendszere ellen szóltak volna.

STÖRCKNEK a megjegyzései, a szabályzatnak tudományos és módszeres tanítást követelő utasításai, ugyanakkor azonban az anyagi eszközöknek a megtagadása, végképen kihozza sodrából a türelmes WINTERLT. Erélyes hangon felel a szabályzat minden egyes pontjára és a tanszék összes hiányait leplezetlenül feltárja. Nincs vegytani segéde, mert legalább is 200 fl kellene egy olyan ember alkalmazására, ki a laboratoriumot és a kertet is ellátná. Az előadási kísérleteket „adjuvante uxore et domesticis“ végzi, a mi pedig — így szól — meg kell vallani nagyon illetlen dolog.¹⁵⁾ Hogy orvosi karon szükség van-e botanikára és elő kell-e adni Nagyszombatban, azt ő maga nem akarja eldönteni, bőlesebb férfiak ítéletére

¹²⁾ 1774. okt. 22-ikén.

¹³⁾ Orv. fac. Prot. 60.

¹⁴⁾ Jurányi emlékezete p. 12.

¹⁵⁾ O. L. Helyt. 1774: Studior. F. 5.

bizza, de ha csak középszertűen akarjuk is itt ezt a tudományt művelni arra legalább 2000 arany volna szükséges.¹⁶⁾ De hiszen pénz nem adnak, hanem e helyett az előrelátó természetre hivatkoznak? Hát hol vegyen ő Nagy-Szombatban növényeket, hol még erdők sincsenek, hanem merre a szem ellát, csak szántóföldek, terméketlen nyáron kiszikkadó legelők, melyeken még a konkoly és a pipacs is ritka. A botanikus kert pedig mindenhez hasonlít, csak botanikus kerthez nem. Nincs bekerítve, nincs virággyakra felosztva, nincsenek benne kutak, árkok, melegházak stb. A könyvtárból a legfontosabb növénytani munkák is hiányoznak, melyekre LINNAEUS és BAUHINUS hivatkoznak; ezek nélkül pedig a legtudósabb botanikus sem tud tanítani, sem növényeket meghatározni. A kirándulások mindenestre nagyon üdvösek lennének, különösen Magyarországon, melynek flórájáról oly keveset tudunk, de mit nyernénk velük, mikor orvosaink a legközönségesebb növényeket sem ismerhetik meg.¹⁷⁾

Störcknek ugyan erre is az a megjegyzése,¹⁸⁾ hogy „der antrag für den alldortigen botanischen garthen ist zu ubertrieben“, de a királynő végre mégis hajlik a kérő szóra és megengedi, hogy a kertet bekeríttessék és felosszák. A kert rendezése azonban végleg elmaradt. A terméketlen és áradásoknak kitett kert helyének a megválasztása ugyanis már eleve el volt hibázva. Csak WINTERL bámulatos szorgalma és kitartása tette lehetővé, hogy a kert 1775-ben mégis körülbelül 950 növényfajt számlált.¹⁹⁾ Rendszeres növénykatalógus a nagyszombati botanikus kertről sohasem jelent meg.²⁰⁾

A tanulmányügyi bizottság, miután maga is meggyőződött a kert hasznavehetetlenségéről, azt ajánlja, adják el a kertet nyilvános árverésen, a felosztott jezsuita rend kertjét pedig osszák fel úgy, hogy egy része botanikus kertté alakíttassék át, másik része pedig a tanárok és akadémikusok üdülésére szolgáljon.²¹⁾ Az első egyetemi botanikus kert fölött 4 évi fennállás után, a nélkül, hogy kialakulhatott és céljának megfelelőhetett volna, megkondukt a lélekharang. A jezsuiták 16,486 négyszögöl nagyságú kertjének a felosztá-

16) O. L. Canc. 1773:6554.

17) O. L. Helyt. 1774: Studior. F. 5.

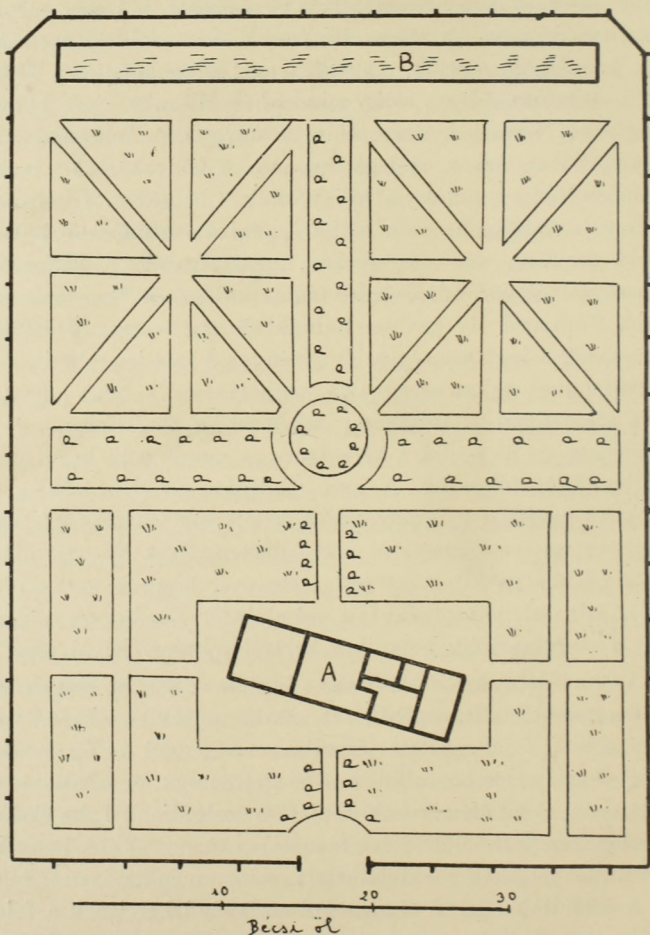
18) O. L. Canc. 1773: 6554.

19) O. L. Canc. 1775: 4653.

20) Lásd p. 29. — WINTERL JACQUIN-nel is állandó összeköttetésben volt, mutatja a JACQUIN *Florae austriacae Icones* című művében az *Echium rubrum* és *E. altissimum*, melyeket WINTERL küldött élő állapotban JACQUIN-nek.

21) O. L. Canc. 1775: 4653.

sánál azonban részt követelt PILLER is, a bölcsészeti karon a természetrajz tanára. Az ellentétes érdekeket a helytartótanács úgy egyeztette össze, hogy 3950 négyszögölet juttatott a botanikus kertnek,

1. térkép. A nagyszombati botanikus kert terve.

A) kerti épület, B) aquarium.

8036-ot a tanárok és tanulóknak és 4500-at a természetrajz tanárá-
nak. Kimondotta egyszersmind, hogy mindhárom részt a kertész tar-
tozik gondozni, kinek fizetését havi 4 fl-al emelte és melléje havi
10 fl-al segédet rendelt.²²⁾ Elrendelte, hogy csak hazai növényeket

²²⁾ O. L. Helyt. 1775: Studior. F. 32.

termeljenek, az exotikusokat lehet könyvből is szemléltetni. A felosztást az 1775-ik év őszén elvégezték, a mikor a régi kertből a növényeket is elszállították. A legelégedetlenebb természetesen WINTERL volt, a kinek az ügyben tett gyakori felterjesztése miatt, a cancellaria szerint „ob varias praetensiones“, húzódtott oly soká a felosztás. A tanítás és felügyelet érdekében azt követelte, hogy ő és családja, valamint a kertben levő épületekben lakhasson. A tanulmányügyi bizottság e kérését azzal a megokolással utasította vissza, hogy ha WINTERL családjával és feleségével ott lakna, a kertben több nőszemély fordulna meg, kik az ott tartózkodó papnövényedékeket és szerzeteseket ártatlan üdülésükben zavarnák; különben sem illő, hogy a professzorok és akademikusok kertjében asszonyok mullassanak és tereferéljenek.²³⁾

A jezsuita kert felosztásával a kormány megtette a magáét: adott botanikus kertet; hogy honnan és miből szerezzenek bele növényeket, azzal már nem törődött. A mi volt azt a régi kertből átszállították és az 1775/76-iki tanév már az új helyen találja a hallgatókat, kik buzgón hallgatják a küzdelmekbe beléfáradt tanár előadásait. WINTERL a téli félévben főleg kémiai adott elő, a botanikára csak a nyári hónapokban került sor. Ilyenkor reggel $\frac{1}{2}7$ — $\frac{1}{2}8$ -ig naponta kivezette a hallgatókat a kertbe és amit csak lehetett, demonstrált; az elméleti előadásokat, t. i. LINNÉ rendszerének fejtegetését ugyancsak naponta d. u. 4 óraker tartotta. Hogy ezek az elméleti előadások a gyakorlati demonstrációkon alapulnak-e, nem lehet biztosan tudni. De tekintve WINTERL-nek a felfogását a botanikus kert jelentőségéről és igazi céljáról, valószínűnek kell tekintenünk, hogy a tanítás módszerében is közledett a modernebb irányhoz.

A tanszerek, berendezés hiánya ellenére WINTERL már Nagyszombatban is szép eredményeket ért el a botanika terén. Nagyszombati tanárkodása alatt öt inagurális disszertáció²⁴⁾ jelent meg, melyek jórészt WINTERL-t dicsérték szerzőjükül. A HORVÁTOVSKY

²³⁾ O. L. Canc. 1775: 4653.

²⁴⁾ Ezek a következők: 1. *Flora Tyrnaviensis indigena pars prima*. Quam cum annexis thesibus etc. pro consequenda suprema medicinae laurea, et juri-bus ac privilegiis eidem annexis die . . . mensis Augusti Anni 1774 hora consueta in palatio universitatis publicae disquisitioni exponet SIGISMUNDUS HORVÁTOVSKY Hungarus Bartphensis e comitatu Sárosiensis. Typis Tyrnaviensibus, Anno ut supra. — 2. *Dissertatio inaguralis medica de partibus plantarum quam . . .* submittit JOANNES DANIEL MAUSCH Nobilis Hungarus

neve alatt megjelent *Flora Tyrnaviensis*, mely LINNÉ első tizenkét osztályában 109 génuszt és 347 fajt ír le, minden valószínűség szerint a botanikus kert katalógusa és WINTERL szellemi műve volt. A többiek állítólag egy soha meg nem jelent „Compendium Pharmaciae“ részeit tették volna.

WINTERL a botanikus kertnek a kormány részéről jónak látott elintézésébe természetesen nem tudott belenyugodni. A nyári félév elején, 1776. márciusában, már újra felterjesztéssel fordul a tanulmányügyi bizottsághoz. Ez a memorandum, mely a legszebb színben tünteti föl WINTERL egyéniségét, törhetetlen kitarását, az orvosi és tanári lelkiismeretnek valóságos feljajdulása. Miután a botanikus kert szükségességét minden elképzelhető oldalról megvilágította, így folytatja: „De ha az elmondott súlyos érvek mérlegelését a tud. egyetem consistoriumának belátására, igyekezetére és lelkiismeretére hagyom is, hiszen nincsenek az én gondjaimra bízva, két motívum engem is igen közléről érint, ezek késztetnek arra, hogy feleljem szavamat. Az egyik az a már 6 év óta szenvedett, mindinkább elviselhetetlen tétlenség, mely nékem a dolgoztalansághoz nem szokott embernek, a legnehezebb munkánál is rosszabbul esik és amely testemet-lelkemet kimeríti; a másik a lelkiismeretem folytonos furdalása: mennyi azoknak az orvosoknak és gyógyszerészeknek száma, kiket, habár a botanika elemeivel sincsenek tisztában, kénytelen voltam képesíteni, kik most az én bizonyítványom alapján garázdálkodnak embertársaik között, ameddig csak élnek! Nem volnék becsületes ember, ha tovább is hallgatnék. Hiszen az örökös rabság kényszerű tétlensége miben sem különbözik az én helyzetemtől, melyben tudományomból folyton felejték, pedig ezzel keresem kenyeremet és ezzel táplálom családomat. De nem hiszem, hogy ne következzen el az az idő, mikor az egyetem vezetői is be fogják látni a botanikus kert szükségességét. A jogtudósok szerint a „büntett az igazság anyja“; a gyógyszerek körül elkövetett hibák majd Magyarországon is beláttatják az emberekkel, hogy a botanikáról komolyabban kell gondolkodni. Akkor az orvosok is nagyobb bizalommal és biztonsággal gyakorolhatják

Kaesmarkensis. Tyrnaviae 1776. — 3. *Dissertatio inauguralis de generibus plantarum* quam etc. submittit IGNATIUS VALENTINUS KÓTZI Hungarus Magno-Varadiensis. Tyrnaviae 1776. — 4. *Dissertatio inauguralis de systemate sexuali* quam submittit JOANNES PETRUS SCHIMERT, Saxo-Transsilvanus. Tyrnaviae 1776. — 5. *Dissertatio induguralis de rerum naturalium affinitatibus* quam... submittit STEPHANUS LUMNITZER, Hungarus Schemniciensis. Tyrnaviae 1777.

praxisukat. De ha a viszonyok javulása még soká húzódna, én szomorú véget látok magam előtt: a távoli jövőben, ha a tudománnyal szemben elfásultam, a hosszú tespedés kifárasztott, az évek meggyengítettek, mily sors fog reám várni?²⁵⁾

A panaszos hangra a tanulmányügyi bizottság felszólítja WINTERL-t részletes költségvetés benyújtására. WINTERL az összes szükségletekre 8479 fl. 30 kr.-t irányoz elő és czélozva egy régebbi leíratra, mely a botanikus kertet zöldséges kertté akarta átalakítani, mindjárt meg is jegyzi, hogy anyagi hasznot senki se várjon belőle. A jól felszerelt kert megtanítja a gyógyszerészeket a gyógyszerek biztos kezelésére, kiműveli a hallgatókat, disze az egyetemnek és hazának egyaránt.

Időközben azonban olyan fontos változások történtek, melyek közelről érintették az egész egyetemet. Az egyetem áthelyezésének terve a kicsiny, alkalmatlan vidéki Nagyszombatból az ország szívébe, Budára vagy Pestre, immár komoly alakot öltött. Az áthelyezés eszméje már 1769-ben felmerült; a jezsuita rendnek 1773-ban történt feloszlata sok akadályt elhárított és közel hozta az eszmét a megvalósuláshoz. Mikor WINTERL panaszos felterjesztése 1776. augusztusában a királynő elé került, már ott volt ÜRMÉNYI-nek az egyetem áthelyezésére vonatkozó terve, melyet a királynő az év őszén el is fogadott.²⁶⁾ A közel jövőben bekövetkező változások hatása alatt kapja meg WINTERL a tanulmányügyi bizottság határozatát, miszerint a kert a következő iskolai évben (1776—1777.) „in statu quo“ marad.²⁷⁾

Ezzel lezárul az egyetemi botanikus kert első, nem épen dicsőséges korszaka, hogy az új székhelyen, új viszonyok között, újabb küzdelmes időknek nézzen elébe.

²⁵⁾ O. L. Helyt. 1776: Coll. Tyrn. F. 29.

²⁶⁾ L. FINÁCZY közökt. II., pp. 141.

²⁷⁾ O. L. Helyt. 1776: Coll. Tyrnav. F. 29.

II.

AZ EGYETEM BUDÁN.

Miután a királynő az egyetem áthelyezését Budára elvben elhatározta, a kérdés tanulmányozására egy bizottságot küldetett ki, melynek tagjai gróf NÍCZKY KRISTÓF hétszemélyes táblai bíró, KEMPELEN FARKAS m. kir. udvari kamarai tanácsos és SZABÓ ANDRÁS esztergomi kanonok voltak. A bizottság véglegesen a Budára való áthelyezés mellett nyilatkozott, mire a királynő 1777. febr. 10-ikén a tervet jóváhagyta.¹⁾ Ugyanazon év aug. 24-ikén tartották Nagyszombatban az utolsó előadásokat. A tanév befejeztével megkezdődött a költözködés. Kocsikon, hajókon, tutajokon az egyetem egész felszerelését, a szekrényeket, könyveket, csillagászati, geometriai műszereket KEMPELEN felügyelete alatt Pestre és onnan Budára szállították.²⁾ Abban a részletes jelentésben³⁾ azonban, melyben KEMPELEN a költözködéssel beszámol, egy szó sem található a botanikus kert növényeiről. Azt kell hinnünk, hogy a növények átszállítását a nagyszombati kertből WINTERL vállalta magára. Hogy Nagyszombatból tényleg kerültek növények Budára, azt mutatja WINTERL-nek 1778. febr. 28-ikán benyújtott felterjesztése. Ebben azzal a kéréssel fordul a helytartó-tanácsához, hogy térítésék meg neki azt az összeget, melyet annak a kertésznek jutalmazására fordított, ki a Nagyszombatból elhozott növényeket 1777. szept. 1-től 1778. febr. 25-ig ápolta. Ez a kertész különben segítette őt a Buda környékén tett botanikai kirándulásokban is, valamint abban a munkájában, hogy a botanikus kertet saját költségén jó földdel lássa el. Ez a botanikus kert nem lehetett más, mint WINTERL saját privát kertje, melyben az 1777/78. tanév alatt a magával

1) PAULER, Egyet. tört. p. 116.

2) PAULER, Egyet. tört. p. 120.

3) O. L. Canc. 1778: 2896. „Genaue Beschreibung alles desjenigen, was im verflorenen Jahre 1777 vom 1-ten April bis zu Ende des Jahres bey den königl. Ofner Universitäts-Gebäuden gemacht ist worden. Ofen, 20. III. 1778.“

hozott növényeket ápoltatta. Az egyetem áthelyezésével a kertben alkalmazott összes munkásokat elbocsátották, úgy, hogy WINTERL a kertészen kívül még napszámosokat is kénytelen fogadni. Költségeit, melyek 73 fl. 29 kr.-t tettek ki, kérésére megtérítették, a növények ápolására pedig 1778. szept. 1-től havi 8 fl.-ot utalványoztak ki.⁴⁾

A Budán töltött első tanév vége felé kerül csak sor a botanikus kert elhelyezésére. A telek kiszemelésével és megvásárlásával a bizottság SZABÓ ANDRÁS kanonokot bízta meg. Buda városa a kórház szomszédságában levő telkeket ajánlotta fel megvételre, de a kormány a Vácra kihelyezett angol kisasszonyoknak a Krisztinavárosban levő kertjét és majorját akarta erre a célra felhasználni.⁵⁾ Ugyanide a fűvészkerttel összefüggésben tervezték a gazdasági kertet is. A hely azonban a gazdaságtan, természetrajz és botanika tanárainak véleménye szerint egyik célra sem alkalmas. Mindenekelőtt kicsiny a kert, talaja köves, egy része pedig annyira hepehupás, hogy szabályozása sok pénzbe kerülne. Ezért SZABÓ azt ajánlja, hogy a vele szomszédos telkeket vegyék meg, melyek AFFALTER PÉTER, az egyetemi épületek felügyelője, KRAMERLAUFF és ROTH budai polgárok tulajdonai voltak. A vételért a jezsuiták kertjének és szőlőinek eladásából lehetne fődözni.⁶⁾ Miután a tervhez és a helyhez a kancellária hozzájárult, SZABÓ úgy bonyolítja le a vételt, hogy AFFALTER-nek és KRAMERLAUFF-nak egyetemi telkeket ad cserébe, ROTH földjét pedig és részben az előbbieket is készpénzen, egy négyszögölét egy máriáson, összesen 2802 fl. 44 kr.-on vette meg.⁷⁾ Az így cserével és vétellel megszerzett terület körülbelül 22.000 négyszögölét tett ki. Mivel azonban legnagyobb része miveletlen, bozótos terület, sőt egy része erdő volt, botanikus kertté csak körülbelül 3000 négyszögölét alakították át, a többi része tovább is műveletlen maradt.⁸⁾ Hogy létesült-e ugyanitt gazdasági kert is, annak semmi nyomát sem találjuk; tekintve azonban, hogy a kormány a botanikus kert felvirágoztatására sem tett semmit, nem valószínű, hogy a kevésbé fontos gazdasági kert megalkotásánál a tervezetésnél tovább ment volna.

4) O. L. Helyt. 1778: Assign. Univ. No. 2.

5) PAULER, Egyet. tört. p. 173; O. L. Canc. 1778: 3339.

6) O. L. Canc. 1778: 2896, 3339, 3476, 4743.

7) O. L. Canc. 1778: 6856.

8) Az adatokat az O. L.-ban (Canc. 1784: 2036.) található térkép alapján számítottam ki.

Ami már most a legfontosabb kérdést, t. i. a kert helyét illeti, arra nézve az oklevelek és források igen kevés felvilágosítással szolgálnak. „In der Christinastadt“ tág meghatározásnál egyebet nem igen találunk. A botanikus kertről található térképek pedig nemcsak hogy a környezetbe beállítva, de még a világtájak szerint orientálva sincsenek. HABERLE⁹⁾ szerint „in loco, ubi nunc est hortus Aufhalterii dictus, in Christinopoli suburbio“, lett volna a budai botanikus kert. PAULER¹⁰⁾ azt mondja, hogy „a fűvészkert a gr. KARÁCSONYI palota és délre fekvő szomszédházai területén volt“. Mindezekkel szemben FINÁCZY,¹¹⁾ nyilván egy későbbi oklevél nem egészen világos szavai által félrevezettetve a következőket írja: az egyetemi fűvészkert céljaira 1778-ban a Krisztinavárosban szereztek több telekből álló nagyobb területet, melyet utóbb József császár a városmajor elnevezése alatt ismeretes nyilvános sétahellyé alakítottatott át“.

Ugyanezt a tévedést már régebben RUPP JAKAB is elkövette, aki a budai Városmajorról a következőket írja¹²⁾: „A külső telekhez vezető szekérút szomszédságában völgy terül el, melynek partján 1740—1780-ig (dögvész miatt bezáratván a polgári temető) temették a holtakat; DAUN HENRIK JÓZSEF gróf budavári főparancsnok ide, 1724-ben, még most is fennálló majort és kertet készített, mely a város által megváltatván, „Városmajor“ nevet nyert. Itt volt az egyetemnek fűvészkertje és kevéssel a hivataloknak Budára való áttétele után II. JÓZSEF alatt e hely fákkal beültetettvén, árnyas sétéival a tisztviselők és lakóság mulató helyévé tétetett“. A mai városmajor területén azonban sohasem volt botanikus kert. A tévedés magyarázata a következő. Az egyetemnek Pestre történt áthelyezésekor JÓZSEF császár tényleg a régi budai botanikus kertet akarta átalakíttatni és a kert házába egy vendéglőt telepíteni, aki az oda-jövő közönséget kiszolgált volna. A cancellária azonban támaszkodva arra, hogy a botanikus kert nehezen közelíthető meg, talaja terméketlen, vize kevés, a benne levő épület pedig mire sem használható, felterjesztésében¹³⁾ azt ajánlja, hogy *ne ez, hanem a városmajor* (Stadt Meierhof) alakíttassék át sétahellyé. A császár erre elállott tervétől és a cancellária javaslata értelmében határozott. A

⁹⁾ HABERLE, *Succincta rei herbariae historia* p. 33.

¹⁰⁾ PAULER, *Egyet. tört.* p. 296.

¹¹⁾ FINÁCZY közokt. II., p. 148.

¹²⁾ RUPP, *Buda-Pest és környékének helyrajzi története.* 1868. p. 196.

¹³⁾ O. L. Cane. 1785: 7566.

helytartótanács 1785. jul. 25-én 19647. sz. a. kelt latin leiratában előforduló „in locum Horti Botanici“ kitétel téveszthette meg a későbbi kutatókat.

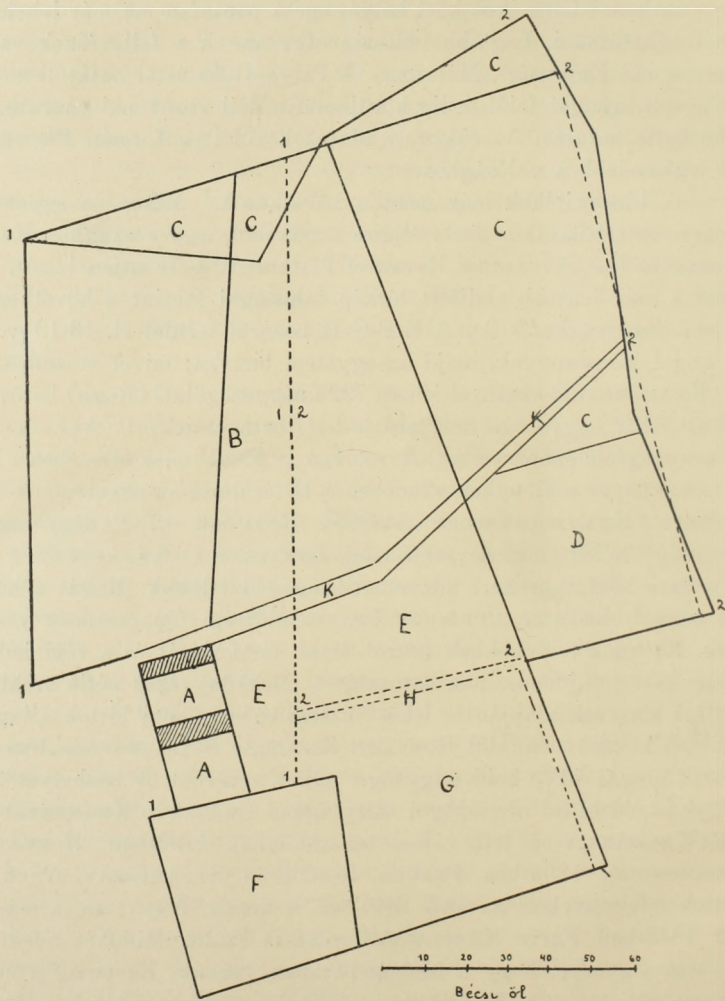
A budai botanikus kert helyét egész pontosan ma már lehetetlen meghatározni. Legtöbb valószínűsége annak a feltevésnek van, hogy a mai Koronaőr-, Márvány- és Pálya-utcák által határolt területen volt, nyugat felől pedig körülbelül a déli vasut mai pályatesté alkothatta határát. Az elősorolt adatok közül ilyenformán PAULERÉ áll legközelebb a valósághoz.

A bizonyítékok már most a következők. Mikor az egyetem megszerezte botanikus kert céljaira a telkeket, egy részükhöz KRAMERLAUFF és AFFALTER PÉTERREL kialakított csere útján jutott. A csere a már fentebb említett térkép tanúságai szerint a következőképen ment végbe.¹⁴⁾ Az A-E-F-G-H bezárta terület (1. 18 l.) volt az angol kisasszonyok, majd az egyetem birtoka; mivel a szomszéd B (KRAMERLAUFF) betűvel jelzett 7923 négyszögöl, C (ROTH) betűvel jelzett 6132 négyszögöl területű és a D betűvel jelzett (AFFALTER) telkek megfelelőbbek voltak, AFFALTER az E—F telek ellenében a D, KRAMERLAUFF a G telkek ellenében a B területet az egyetemnek átengedte. KRAMERLAUFFnak 5462 és ROTHnak 6132 négyszögöl nagyságú telkét pénzért vették meg. AFFALTER és KRAMERLAUFF az egyetemi botanikus kert közvetlen szomszédai lettek. Magát a kertet megszűnése után PERCZELL IMRE rendőrségi főparancsnok veszi meg. Ezeknek a telkeknek kézzől-kézre vándorlását és a régi botanikus kert tulajdonosainak sorozatát a telekkönyveket pótló örökbevallási könyvek alapján le lehet vezetni egész a mai birtok állapotig.¹⁵⁾ PERCZELL IMRÉTŐL HORVÁTH ZSIGMOND és GLUDOVÁČ JÓZSEF veszik meg a $11\frac{2}{3}$ hold nagyságú telket, melyből öt házhelyet ötnegyed hold és 35 négyszögöl nagyságban eladnak a KRAMERLAUFFból KALMÁRFFY-vá lett városi tanácsnoknak 1798-ban. HORVÁTH ZSIGMOND-tól 1805-ben PERGER IGNÁČ és STERMENSKY ANDRÁS vettek telekrészeket; az első 1840-ben VIROZSIL ANTAL-ra, a második 1848-ban FRITZ KÁROLY ANTALNÉ-ra szállt. Mindkét telekről fel van jegyezve, hogy a Molnár-utcában vannak. Ez pedig a mai Karácsonyi-utca. A KALMÁRFFY-telekből egy részt 1846-ban JANKOVICH ANTAL orvos vett meg, mely ma a Márvány-utca 1. szám alatt van; egy másik rész 1827-ben KISS KÁROLY-ra szállt az Iskola-

14) O. L. Canc. 1778: 4743.

15) Ezek az adatok: LACZÓ VIKTOR dr., A budai Városmajor. Az Ujság 1913. jul. 26.

utcában, mely a mai Krisztina-körút; legnagyobb részét 1852-ben árverésen vette meg KARÁCSONYI GUIDÓNÉ. Tekintve már most, hogy a hajdani KRAMERLAUF-, ma KARÁCSONYI-telek előtt már akkor is

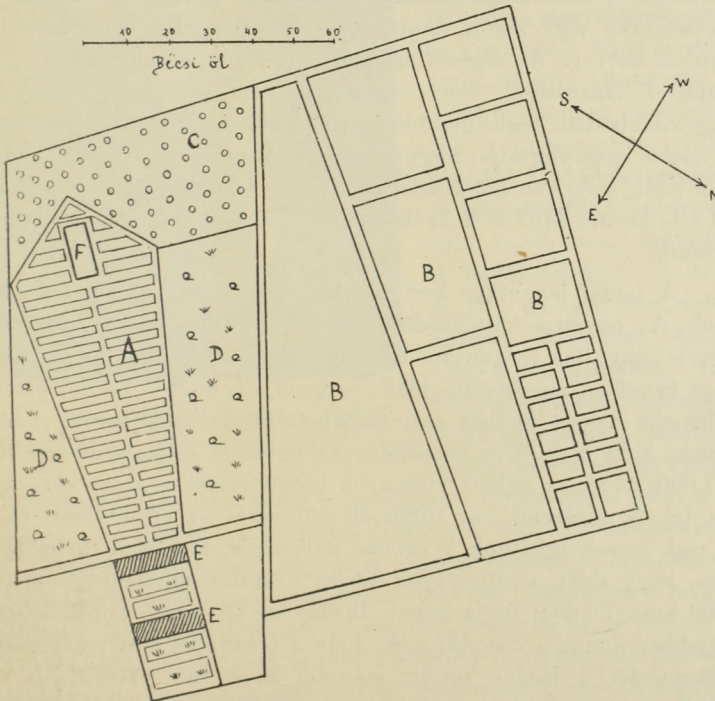

2. térkép. Az egyetemi és szomszédos telkek helyszínrajza.

1—1—1, botanikus kert számára, 2—2—2 gazdasági kert számára megszerzett terület.

a vérmező terület el, tőle délkeletre pedig a „Rauchfangkehrer-Kapelle“ (ma a krisztinavárosi templom) állott, a kert a mai KARÁ-

cSONYI-telektől nyugatra kellett, hogy elterüljön. Másik eshetőség volna, hogy a déli vasút állomási épülete felé húzódtott volna; de ez ellen szól az a tény, hogy a térképen is ábrázolt erdő, WINTERL állítása szerint délnyugaton volt. Az összes körülmények mérlegelése tehát arra vezet, hogy a budai botanikus kert a Koronaőr-utca, vagy Krisztina-körút, Márvány- és Pálya-utcák által körülhatárolt területen feküdt.

3. térkép. A budai botanikus kert térképe.

A = botanikus kert, B = tervezett gazdasági kert, C = erdő, D = bozótos terület, E = a botanikus kerthez tartozó házak, F = aquárium.

Miután a kormány a telket szerencsésen megszerezte és reményét fejezte ki, hogy a következő iskolai évben már használható állapotban lesz,¹⁶⁾ a további beruházások tekintetében ép oly szűkmarkúnak bizonyult, mint Nagyszombatban. SzABÓ javaslatát,¹⁷⁾

16) O. L. Canc. 1778: 4743.

17) O. L. Canc. 1778: 6856.

hogy a kertet 12.000 fl. költségen bekerítsék, ad acta teszik, úgy, hogy újra WINTERL-nek kell megszólalnia. A botanikus kert helyének megválasztásába természetesen semmi beleszólása sem volt, így figyelmét csak a berendezésre fordíthatja. WINTERL idealizmusa nem csökkent, bizalma nem fogyott: újra kér¹⁸⁾ mindenekelőtt 2000 aranyat, mert csak így kezeskedhetik, hogy körülbelül 6 év múlva a természetrajznak ezt a leghasznosabb tudományát nálunk is olyan eredménnyel lehet majd tanítani és tanulni, amilyennel a külföldi egyetemeken már régóta tanítják és tanulják. Kér kerítést, első kertészt havi 12 fl., segédet havi 10 fl. és egy munkást havi 8 fl. fizetéssel. Hozzáteszi, hogy voltaképpen nem kér mást, mint ami Nagyszombatban legmagasabb engedéllyel már 6 év óta meg volt. A felelet megnyugtató, hogy a kerítésről már intézkedtek, a többi felől pedig még van idő gondolkodni.¹⁹⁾ A kőoszlopokból és palánkból álló kerítés 2467 fl. 4 kr. költségen²⁰⁾ el is készül, de egyéb nem történik.

A budai botanikus kert további történetéről édes-keveset tudunk. Az egyetem költözködése, az építkezések az 1779/80-ik tanévre is átnyúltak és annyira igénybe vették a királynő, a kormány és az egyetemi magistratus idejét és gondjait, hogy a kerttel bizony a legjobb akarat mellett sem törődhetek. Az építkezések, dacára annak, hogy a királyi várpalotát az egyetem céljaira átengedték, 157.000 frt-ot, az akkori viszonyok között óriási összeget emésztettek fel. A királynő már türelmetlenül várja az építkezések végét és csak mosolyoghatunk WINTERL naivságán, ki komolyan gondolt arra, hogy ilyen körülmények között a kert megteremtéséhez kért 2000 aranyat meg fogja kapni. Bizonyára az intéző körök örültek legjobban annak a megoldásnak, mely a botanikus kert igazgatását, felügyeletét a Budán töltött második tanévben, 1778/79-ben évi 360 fl. átalány kiutalásával mindenestől WINTERL-re bízta.²¹⁾ Tegyen vele, amit akar! A kertészi állás betöltetlen marad, visszatartott fizetéséből geometriai műszereket szereznek be.²²⁾ Hogy a kertben mi történik, az iránt senki sem érdeklődik; jelentéseket nem kívánnak és lassanként meg is feledkeznek róla. Csak MÁRIA TERÉZIA halála után, mikor JÓZSEF veszi erős kezébe az egyetem ügyeit,

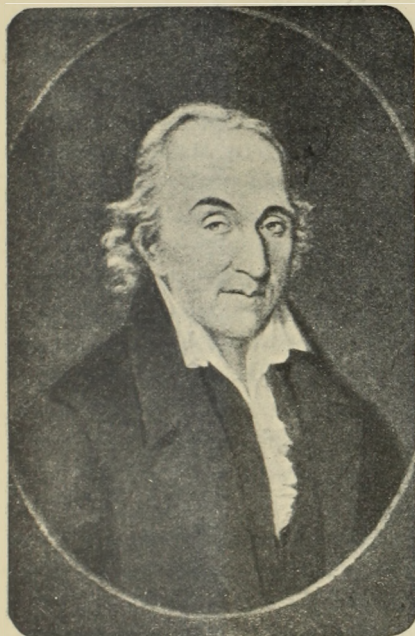
¹⁸⁾ Orv. fac. Prot. p. 125: WINTERL felterjesztése 1778. XII. 12.

¹⁹⁾ Orv. fac. Prot. p. 134.

²⁰⁾ O. L. Canc. 1778: 3476; 1779: 1805.

²¹⁾ O. L. Canc. 1788: 11483. VEZA protomedicus nyilatkozata.

²²⁾ O. L. Helyt. 1783: Univ. Bud. No. 8.

Winterl József
(1739—1809.)

akadunk újra rendezett viszonyokra.

Az egyetemnek Pestre történt áthelyezéseig, tehát teljes 6 éven keresztül, WINTERL egészen magára van hagyatva.²³⁾ Nagyszombatban már 6 esztendőn keresztül küzdött a részvétlenséggel, az új viszonyok közé megedzve kerül és újra bámulatos példáját mutatja az önzetlenségnek, a tudományok iránt tanúsított áldozatkészségének. A legnehezebb viszonyok között kezdi meg működését. A budai telek (l. 3. térkép p. 19.) ép úgy nem volt alkalmas botanikus kertnek, mint a nagyszombati. Talaja homokos, sziklás, legnagyobb-részt egyenetlen, benőve bozóttal, cserjével, nyugati ré-

szén erdővel is, vizet pedig a legnagyobb fáradtsággal lehet a sziklás talajon nyerni. A kiutalványozott évi 360 fl. munkásokra sem volt elegendő, nemhogy egy most fejlődő, teljesen új botanikus kertet lehetett volna abból berendezni. WINTERL kénytelen a magából áldozni. Munkásokat fogad, szerszámokat szerez be, a rozszant épületeket jó karba helyezi, a régi kocsiszint 3 kályhával tűrhető melegházzá alakítja át, a kert legfelső részén pedig egy 48 négyszögöl nagyságú tavat ásat az öntözéshez. Kiirtatja az erdőt, egész nyáron át 28 munkást foglalkoztat, kiknek napszáma hetenkint 45 fl.-ot tett ki.²⁴⁾ Négy éven keresztül négy lovat tartott, hogy körülbelül

²³⁾ Erre az időre egykorú oklevelekben úgyszólván semmi adatot sem lehet találni. Az itt következő adatok egy későbbi fegyelmi ügy aktáiból származnak. Ezek: O. L. Helyt. 1786: Litt. oec. No. 8, p. 19; 1791: Litt. Pol. No. 16, p. 16; Cane. 1788: 11483.

²⁴⁾ KANITZ (Versuch p. 59.): „Glashäuser waren auch hier nicht. Ein Obergärtner, ein Gehülfe und ein stabiler Arbeiter versahen den Garten“ — nem fedik a valóságot és a fentiek értelmében módosítandók.

1000 fuvar friss erdei földdel a talajt megjavíthassa. És mindezt a magáéból! Vagyonát megterheli 2000 fl.-al, úgy, hogy családi életének nyugalmit veszélyezteti. Maga panaszkodik később keserveken: „Diese fremden Ausgaben haben noch immer die traurigsten Folgen für mich: entzweyte mich darüber mit meiner Gemahlin und verlohre Sie.“ Ő azonban törhetetlenül dolgozik tovább. Részletes szabályzatot és munkatervet dolgoz ki az általa fogadott kertész és segédek számára; a szabályzatot a kert több pontján kinyomatva kifüggeszti.²⁵⁾ Pontosán felsorolja a kertész teendőit, kötelességét, fizetését (napi 11 garas), a munkások tennivalóját, napszámát és a fegyelmi intézkedéseket. Legérdekesebb a munkaidő beosztása, melyet ő a változó évszakokhoz alkalmazott. A tavaszi és őszi hónapokban 6—12 és délután 1—5 kötelesek dolgozni, a nyári meleg hónapokban azonban, amikor a hőség, szárazság a növények fokozottabb ápolását követeli, a munkaidő d. e. 5—11 és d. u. 4—9 tart.

Közben bejárja Buda és Pest környékét, a Mátrát, kétszer a Bakonyt s amit talál, azt mind összehordja a botanikus kertben. Ha virágágyai szép puszpáng-sorokkal bekerítve nem voltak is, üvegházak, seminariumok hiányoztak, mégis minden évben körülbelül 800 növényt tudott termesztetni. A magvakat már itt is szorgalmasan összegyűjti; csak így lesz lehetséges, hogy a pesti kert rövid 4 évi fennállás után annyi hazai ujdonságot tud első katalógusában felmutatni.

II. JÓZSEF trónraléptével a botanikus kert is kezd némi figyelemben részesülni. A tanulmányügyi bizottság felszólítja WINTERL-t, hogy a botanikus kertet illetőleg tegyen javaslatot és költségvetést. De mikor ez 22.475 fl. 25 kr.-ban állapítja meg a költségeket, visszariad a nagy költségtől és már 1781-ben, tehát megalapításától számítva 3 év múlva, felveti az eszmét, nem volna-e célszerű a kertet, melynek helye egyáltalában nem megfelelő, valahova máshová áthelyezni?²⁶⁾ Hogy a kert WINTERL minden buzgólkodása ellenére sem tudott céljának megfelelni, azt ép az ő felterjesztése mutatja, melyben 300 fl.-ot kér növény- és virágrészeknek pléhből készített modelljeire, hogy addig is, míg a botanikus kert rendbe jön, a tudomány előhaladásában kárt ne szenvedjen (donec

²⁵⁾ L. Melléklet II.

²⁶⁾ L. Canc. 1781.: 4971.

hortus ipse assurgere possit, scientiae hujus progressui provi-
deatur).²⁷⁾

Intézkedés azonban semmi sem történt. Ugy látszik, mindenki a várakozás álláspontjára helyezkedett, hiszen 3 év múlva az egész egyetem újra költözködésnek nézett elébe. Mikor JÓZSEF 1783. ápr. 26-án Budán járt, a botanikus kertet is megtekintette. Róla alkotott véleményét az ESZTERHÁZY kancellárhoz intézett levelében²⁸⁾ olvashatjuk (27. IV. 1783.): „der Vorschlag wegen des botanischen Gartens und dessen Umfang ist übertrieben und entfernt.“

Nem is maradt már soká itt a Várhegy tövében, távol a központtól; a következő évben az egyetemmel együtt átköltözött Pestre. A régi kertben levő épületet a király a városnak ajándékozta, hogy a városmajor átalakításának költségeit könnyebben tudja elviselni. A város hálásan köszönte a nagylelkűséget, de arra kéri²⁹⁾ öfenségét, hogy a botanikus kert egész telkét ajándékozzák nekik. Ők azt ház- és kerthelyekre osztva eladnák. A kormány leiratában³⁰⁾ kijelenti, hogy a tanács elégedjék meg a házzal, a telket az egyetem javára fogják eladni. A fűvészkertet árverésre bocsátották. De 1786. aug. 3-áról is még az a jelentés olvasható, hogy az árverésen senki sem jelent meg és csak KRAMERLAUF hajlandó két házhelyet venni s ölenként 23 krajcárt fizetni. Pedig TALLHERR-nek 1785. november 23-án készített felosztása és becslése szerint a fűvészkertet 41 házhelyre osztották 14.496 négyszögölnyi területen s négyszögölenként 23 krajcárjával összesen 5556 frt 48 kr.-ra becsülték. A városnak ajándékozott ház értékét 2902 forint 46 kr.-nak vették. ORCZY LÁSZLÓ báró, pesti kerületi kamarai adminisztrátor 1786. november 25-én felszólítja a tanácsot, hogy a fűvészkert telkét legalább bérbe adja s a következő évben bocsássa ismét árverés alá. 1788. május 19-én a pesti kerületi kamarai és uradalmi adminisztrátor, SCHILSON, augusztus elsejére tüzeti ki a fűvészkert elárverezését s ekkor végre megkönnyőrül rajta PERCZELL IMRE, a rendőrség főparancsnoka és megvevén a telket, szőlőkertté alakítja át. A város ez ellen tiltakozik, felír a kormányhoz, de a király 1791-ben végre is helybenhagyja PERCZELL vállalkozását.³¹⁾ A botanikus kert telkeinek további sorsát már fentebb, helyének megállapításánál vázoltam.

²⁷⁾ O. L. Canc. 1781.: 4971.

²⁸⁾ O. L. Canc. 1783.: 4125.

²⁹⁾ O. L. Helytart. Litter. oecon. 1785. No. 1.

³⁰⁾ Helyt. leirat 1786. szept. 22. No. 11508.

³¹⁾ Lásd LACZÓ VIKTOR dr.: A budai Városmajor. Az Ujság, 1913. jul. 26.; továbbá V. L. 1788. No. 64., No. 1778. és No. 52., No. 2705.

III.

AZ EGYETEM PESTEN.

1. Az első pesti botanikus kert megalapítása.

Az a mélyreható rendszerváltozás, mely II. JÓZSEF trónra léptével kezdetét vette, az egyetemen és a vele kapcsolatos intézeteken is éreztetta hatását. Ha JÓZSEF intézkedései itt ép úgy, mint egyéb téren, heves ellenkezéssel találkoztak is, annyit el kell ismerni, hogy a botanikus kert megalapításában, felvirágoztatásában elévülhetetlen érdemei vannak. A minden tekintetben európai látókörű uralkodó belátta az intézet szükségességét és a legnagyobb jóakarattal fogott szervezéséhez. Ha intézkedései nem jártak hamarjában eredménnyel, azt inkább a hivatalos út nehézségeinek, mint a jóakarát hiányának kell betudnunk. JÓZSEF császár mint mindenben, a botanikus kert ügyében is alapos szakferfiú tanácsával élt. Így jut nagy, de a pesti professzoroknak néha kellemetlenségeket okozó szerep JACQUIN-nek, kinek véleményét döntés előtt, olykor igazán jelentéktelen kérdésekben is, mindig kikérte.

Mikor 1784. tavaszán az egyetemmel együtt a fűvészkert is átköltözött Pestre, olyan, áradásoknak ki nem tett helyet akart számára kerestetni, melyen az állatorvosi iskola, a gazdasági és természetrajzi kert is elhelyezést nyerhetett volna. Legalkalmasabbnak látszott erre a célra valamelyik felosztott szerzetnek kertjét felhasználni.¹⁾ Az állatorvosi iskola később más helyen nyert elhelyezést,²⁾ a botanikus és gazdasági kert részére pedig a Ferenc-rendiek tág kertjét jelölték ki, mely a botanika és természetrajz tanárának egybehangzó véleménye szerint a célnak megfelelt és tekintve, hogy a gazdaságtan tanára a jövőben nem fog kertre szorulni, elég nagy is volt.³⁾ A természetrajz tanára, PILLER MÁTYÁS, külön felterjesz-

1) O. L. Canc. 1784.: 4398.

2) O. L. Canc. 1784.: 4398, 12,190.

3) O. L. Canc. 1784.: 12,198.

tésben is kéri, hogy előadásai számára egy külön kertet hasítsanak ki.⁴⁾ A ferenciek kertjét azonban kizárólag a botanika tanára foglalja el. PILLER kérését, úgy látszik, nem méltányolja a kormány, ehelyett azt a fontos rendelkezést⁵⁾ bocsátja ki, miszerint a nevezett tanár, ki tudományának összes ágaiban kiválóan járatos, tétessék át az orvosi karhoz. Helyébe a bölcsészeti karon MITTERPACHER LAJOS-t nevezi ki a király. Ha PILLER nem kapta is meg a kért botanikus kertet, az új rokon tanszék az orvosi karon nagy súllyal esett latba, mikor később a botanikus kert és a növénytan tudományos továbbfejlesztése került szóba.

Az udvari tanulmányi bizottságban ÜRMÉNYI, ki annak előadója volt, a botanikus kert berendezésére 15.000 forintot hoz javaslatba⁶⁾ és 6000 forintot hamarjában kiutalványozandónak vél. Érdekes és a kormányköröknek WINTERL-lel szemben tanúsított idegenkedését megvilágító az az indítványa, hogy a munkálatok vezetését ne bízzák a botanika tanárára, „qui in suis Ideis extra doctiois methodum, in qua excellit, instabilis est“, hanem a helytartótanács tanulmányi bizottságának az orvosi kar által kiküldött tagjára.

A telek megszerzése után a kert ügye, akár csak Nagyszombatban és Budán, nehezen mozdult előre. A Pesten töltött első, 1784/85-ik tanévben WINTERL még kert nélkül van, úgy, hogy kénytelen a Józsefvárosban saját pénzén kertet vásárolni, hogy Budáról áthozott számos növényét megtarthassa. Kertjében az egész év folyamán gyakorlati demonstrációkat is tartott hallgatóinak. A kertjében termesztett növényeket részletesen felsorolja a következő című jegyzék: „Catalogus stirpium indigenarum et exoticarum, quas in horto suo privato auditoribus suis per decursum anni 1785 exhibuit“. Körülbelül 1100 fajt számlál; sok köztük az első, 1788-iki pesti Indexben felsorolt novum, melyeket WINTERL tehát már Budán, esetleg már Nagyszombatban is ismert. Ilyenek: *Valeriana*, *Imperatoria*, *Colchicum*, *Epilobium*, *Prunus*, *Helleborus*, *Glechoma*,

4) O. L. Helytart. 1784.: Litter. D. Bud. No. 2.

5) Orv. fac. Iratok Winterl. dék. a. 16/1783/4.: Helytart. leirat 1784. VIII. 12. No. 19469.: „Respectu Facultatis Medicae id Benigne decrevit Sacratissima Sua Majestas, ut praeter eos, qui actu ad studium hocce, in omni genere tradendum constituti sunt Professores etiam Historiae Naturalis Professor qui omnia tria Naturae Regna in pleno Systemate specialiter et practice demonstrat, facultati eidem adjungatur.

6) O. L. Canc. 1784.: 4398.

*Stachys, Sisymbrium, Ononis, Astragalus, Trigonella, Crepis, Carduus, Carthamus, Aster, Inula, Achillea, Centaurea, Bryonia, Aegilops, 2 Atriplex.*⁷⁾

A nehezen induló berendezkedést WINTERL-nek kell siettetni. Az ÜRMÉNYI javasolta 15.000 fl. kiutalásáról persze szó sem volt. KETH ANTAL, WINTERL fogadott kertésze, 1785. nyarán beadott felterjesztésében felsorolja a kert szükségleteit. A kert talajának javítására 150 fl.-ot, a virágágyaknak deszkákkal való befoglalására 500, homokra 100, szerszámokra 50 fl.-ot kér; eserháj-ágyra, hajtató-és üvegházra szintén szükség volna. A kertésznek nem ajánl fix fizetést, mert az illető ekkor nem törődne a növények és gyökerek kiszáradásával, hanem fizetését szerinte tanácsosabb a növények száma szerint megállapítani. A kulcs, amit erre ajánl, a következőképpen szabályozza a különböző növények értékét: egy közönséges növény = 12 kr., egy ritka = 1 fl. 20 kr., „egy új felfedezés“ = 4 fl., külföldi magról kelt növény = 40 kr., külföldi hagymás növény = 1 fl. 20 kr., gyökerestől kiásandó növény = 2 fl.; ha a növények értéke e kulcs szerint elérné a 4000 fl.-ot, akkor kapná a kertész ennek $\frac{1}{6}$ -át, mint fizetésének maximumát. Így lehetne a kertészt a kert fokozott ápolására ösztönözni.

A kormány azonban mielőtt intézkedne, több felvilágosításért fordul magához WINTERL-hez, az egyetemi magisztrátushoz és Bécsbe JACQUIN-hez. Szemrehányóan kérdezi, hova lettek a növények, a szerszámok a budai botanikus kertből, melyet a kormány drága pénzen, évi 360 forinton, 7 egész esztendeig fentartott? WINTERL, ki az elismerés elmaradásához már hozzászókatott, keserű hangon kéri, hogy ha már nem veszik tekintetbe, mily nehéz viszonyok között tartotta fenn a budai kertet, mennyi szerszámot vett, mennyi „új felfedezést“ tett, mindezt saját költségén: legalább tulajdon növényeit ne jelentsék ki egyszerűen az egyetem tulajdonának. A magisztrátus is WINTERL pártjára áll; ajánlja,⁸⁾ hogy növényeit vegyék meg 100 aranyon, a kertet pedig hozzák már egyszer rendbe; Bécsből és más ausztriai városokból lássák el bőven új növényekkel, a virágágyakat, ha nem deszkákkal, hát kövekkel foglalják be; szerezzenek be cserepeket, karókat, készíttessenek cisternákat stb. Mindezzel szemben JACQUIN az ágyak befoglalására

7) O. L. Helyt. 1786.: Litt. oec. No. 8 p. 19.

8) Helytart. leir. VII. 11. 1785. No. 17578; O. L. Helyt. 1786.: Litt. Oec. No. 8. p. 19.

Buxus-t ajánl; a kertész fizetését pedig a növények számától függővé tenni nem tartja helyesnek. Meg is okolja: „Ich halte dafür, daß die neuen Entdeckungen, wovon hier Erwähnung geschieht, gar keine Belohnung verdienen, weil es dem Professor, sowohl als Gärtner ex officio obliegt diese Entdeckungen zu seiner selbsteigene Ehre so viel möglich zu vervielfältigen und daß folglich auch keine Anzeige davon nöthig ist.“

Látva ezt a sok aprólékoskodást, nem csodálkozhatnak azon, hogy a kert ügye csak a császár egyenes közbelépésére jut a rendes kerékvágásba. Mikor 1786. augusztusában Pesten tartózkodott, a fűvészkertet is meglátogatta; tapasztalatairól és elhatározásáról így ír aug. 18-iki levelében gróf Niczky-nek, a helytartó-tanács elnökének: „Die Zurichtung des botanischen Gartens und die innere Einrichtung der medizinischen Facultät . . . noch in ihrer ganzen Unvollkommenheit sind; mithin werden Sie auf Kosten des Studienfonds sämtliche Bäume, die sich noch in dem für die Botanik bestimmten Garten befinden, mit dem Wurzeln ausgraben, die Anlage der Beete nach dem Riß des Professor WINTERL vornehmen, selbe düngen und mit guter Erde anfüllen lassen. Jedes Beet muß mit einem auf den Kahn gestellten und halb eingegrabenen, guten, trockenen Ziegel eingefasst werden und dann sind dem Professor auf Verrechnung 600 fl. zur ersten Einrichtung und so nach der Maaß noch mehrere Bedarf ist, ihm der nöthige Betrag nach und nach anzuweisen, damit es an nichts gebreche.“⁹⁾

Csak csodálattal adózhatunk a császárnak, akinek országos gondja mellett még arra is ideje maradt, hogy a botanikus kert virágágyainak trágyázását, a befoglaló cserepek miként való felállítását is ellenőrizhette. A császári szónak meg lett a hatása. A kancellária azonnal kiutal¹⁰⁾ 150 fl.-ot trágyára, 100 fl.-ot homokra, 50 fl.-ot szerszámokra; a többi szükségletekre (szekrények, cserepek, magüvegek, etikettek stb.) 1798 fl. 22 kr.-t. Ez utóbbi összeget két részletben kapja kezéhez WINTERL; előbb 600, majd később 1000 forintot.

Igaz, hogy az ÜRMÉNYI javasolta 15.000 fl. 2000-re olvadt le, de mégis ettől az időtől kell számítanunk a botanikus kert fellendülésének a kezdetét. Habár az 1785/6. és 1786/7. tanévekben WINTERL még mindig józsefvárosi kertjében tartja az előadásokat, a

⁹⁾ O. L. Canc. 1786.: 6661.

¹⁰⁾ L. Helyt. 1786.: Litt. oec. No. 8. p. 93.

botanikus kertben végre megindulhat a munka. A virágágyakat a császár utasítása szerint téglákkal foglalják be; a szállított téglák azonban oly rossz minőségűek voltak, annyi ment közülök folyton tönkre, hogy WINTERL később zománcozott téglákat hozott javaslatba, költséges voltuk miatt azonban mellőzték és helyette pázsított használtak.¹¹⁾ Vízi növények számára a kert hátulsó részében elkészül egy márványból levő medence, hozzátartozó szivattyúval, összesen 3832 fl. költségen.¹²⁾ Karók, zsindelek, pléhek, cserháj, föld beszerzésére állandóan évi 150 fl. áll rendelkezésre.¹³⁾ Elkészül az exotikus növények részére a cserháj-ház és egy üvegház is;¹⁴⁾ a két hajtatóháznak a felállítása azonban, mely 3053 fl. költséggel járna, elmarad. A kancellária felterjesztésére maga a császár jegyzi rá: „Diese Treibhäuser können ganz wohl bis künftiges Jahr unterbleiben, weil solche schon so lange unterblieben sind.“¹⁵⁾

A kertet ellátó személyzet is teljes számú lesz. 1787. márc. 21-én a főkertészi állást a kinevezett MÜLLER ANTAL foglalja el. A főkertész fizetését WINTERL is a növények száma szerint szeretne volna megállapítani (kevés növény — 200 fl., 2500 — 250 fl., 3000 — 300 fl., 3300 — 350 fl., 3500 — 400 fl.), de a helytartó-tanács azzal a megjegyzéssel, hogy a növények szaporítása nem a kertésznek, hanem a tanárnak a dolga, akinek kötelessége azok számát magcserével, levelezéssel gyarapítani, a főkertész fizetését 300 fl. készpénzben, lakásban, fűtésben és 1½ font gyertyában szabja meg. A főkertész kinevezésével együtt három kertészsegédi állást is rendszeresítenek, az elsőt 144 fl., a másodikat 120 fl., a harmadikat 96 fl. fizetéssel.¹⁶⁾ Napszámosok fogadására pedig évi 200 fl.-ot utalványoz ki a helytartó-tanács.¹⁷⁾

A kert kezd lassanként növényekkel benépesülni. Ide kerülnek WINTERL növényei józsefvárosi kertjéből; a kormány 100 arannyal kárpótolja.¹⁸⁾ A JACQUIN ajánlatára kinevezett főkertész útján a kert azonnal élénk összeköttetésbe kerül Béccsel. JACQUIN meg-

11) O. L. Helyt. 1786 : Litt. oec. No. 8. p. 55; 1789: Litt. N. 55.

12) O. L. Helyt. 1786: Litt. oec. No. 8. p. 89; Helyt. leirat 1788. V, 29, No. 20982.

13) O. L. Helyt. 1788: Litter. No. 76. p. 4; Leirat No. 14624.

14) O. L. Helyt. 1787: Litt. Poson. No. 7. p. 147.

15) O. L. Canc. 1787: 8909.

16) O. L. Helyt. 1787: Litt. Poson. No. 7.

17) Helytart. leirat. 1789. X. 7. No. 38765.

18) O. L. Canc. 1785: 10,956 és 14795; Helyt. 1786: Litt. oec. No. 8. p. 93.

igéri WINTERL-nek, hogy tőle telhetőleg mindent megtesz a pesti botanikus kert érdekében. A főkertésznek megengedi, hogy tavaszonként a bécsi kert magvaiból és növényeiből mindazt magával vihesse, amit csak akar; ígétét JACQUIN később is, mikor WINTERL Bécsben meglátogatta, megismételte.¹⁹⁾ A faiskola is felszaporodik, mikor északamerikai fák beszerzésére 200 fl.-nyi összeget engedélyeznek.²⁰⁾ A magcsere is megindul évi 100 fl. átalánnyal.²¹⁾

A kert növényanyagának szaporítására WINTERL több kirándulást tesz. Az 1787. év nyarán saját költségén járja be Pest és Buda környékét, Budakesz, Budaörs községeket, a Santaberget és a Bakonyt.²²⁾ Az állandó exkurziókra kért 100 forintot azzal a feltétellel adják meg, hogy az utazás tervét előre be kell mutatni, az új felfedzésekről pedig jelentést tenni.²³⁾

Már valamivel nehezebben megy a szükséges könyvek megszerzése, melyeket WINTERL kért. A császár ebben újra JACQUIN véleményét²⁴⁾ akarja tudni: „Ueber alle theile dieses Antrags ist vorläufig mit dem hiesigen Lehrer der Botanik v. JACQUIN das Einvernehmen gepflogen werden.“ Csak amikor JACQUIN szükségeseznek, sőt nélkülözhetetleneknek jelenti ki a kért könyveket (MILLER: *Garten-Lexicon*, LIPPERT: *Pflanzen-System*), utasítják az egyetemi könyvtárost beszerzésükre.²⁵⁾

2. Az első botanikus kerti katalógus.

A botanikus kert szépen meginduló működésének első kézzelfogható eredménye volt az első 1788-ban megjelent *Index*. Teljes címe szerint: „*Index horti botanici universitatis Hungaricae, quae Pestini est. 1788.*“ Hogy az egyetemi kertnek tényleg első indexe volt és mindazok az adatok, melyek bibliografiáinkban²⁶⁾ egy korábbi 1785-ben esetleg Nagyszombatban megjelent *Indexre* vonat-

19) O. L. Helyt. 1792: Litt. Pol. No. 13. p. 13.

20) Helytart. leirat. 1788. X. 16. No. 40817.

21) O. L. Helyt. 1787: Litter. D. Poson. No. 7. pos. 299.

22) Orv. fac. Iratok Prandt dék. a. 1787/8. Fjk. 1/246/75.

23) Helyt. leirat. 1788. VIII. 7. No. 39302.

24) O. L. Canc. 1787: 3001.

25) Helyt. leirat. 1788. VIII. 7. No. 30392.

26) KANITZ, Versuch p. 57. és 59; SZINNYEI, Magyarország természettud. könyvészete, p. 841—42; PALLAS LEX. XVI. p. 1059.

koznak, tévesek, azt FLATT²⁷⁾ már kimutatta. A tévedés onnan ered, hogy WINTERL többször említ egy *Index plantarum 1785*-öt; ez a kitétel azonban JACQUINNAK ugyanezen évben Bécsben megjelent *Indexére* vonatkozik. Nagyon természetes tehát, hogy mint KANITZ is írja, az 1785-iki WINTERL-féle Indexnek sehol nyomát sem lehet találni.

Az 1788-iki *Index* 7 nyomtatott ivnyi terjedelemben 112 oldal, melyhez még 2 címlap és 6 bevezetési lap járul. A helytartótanácsához beküldött és néhány mai napig fennmaradt ritka példányhoz még 26 rézmetszetű tábla is van mellékelve. Maga az *Index*, mely betűsorban 507 génuszt és 1656 fajt sorol fel, nagyon hanyag typographiai kiállítású. Az ívek, lapszámozatlanok, az ábrák idézésénél az 1—4, 6, 8—14, 16—19, 23 és 27 kivételével beéri, a pusztá „fig.“ szóval, a hetedik ív a *Tordylium* génusszal csonkán végződik, de a szándékolt folytatást jelzi az utolsó lap *custosa* a *nodosum* szó, az előszó sokszor ellentmond a tulajdonképeni *Index* szövegének.

WINTERLNEK ez az első *Indexe*, tekintve azt a rövid időt, mely a botanikus kert rendbehozásához rendelkezésére állott, bámulatos sokat nyújt. A bevezetésben elmondja, hogy az *Indexet* csere céljából készítette; két példányban fogja megküldeni az érdeklődőknek: az egyiket címlap és ábrák nélkül, mely a desideráták aláhuzása után visszaküldendő. Fontosságot tulajdonít az *Indexnek*, mert Európa olyan részére vonatkozik, hol botanikus még sohasem járt, a benne leírt növények pedig nagyrészt olyanok, melyek vagy újak, vagy a LINNÉ által megállapított jellemvonásoktól lényegesen eltérnek. Az elvek, amelyek szerint WINTERL az *Indexet* szerkesztette, a következők voltak: 1. Ujnak (*nova*) vette fel azokat, melyek határozott és állandó különbségeket mutatnak. 2. Kérdőjellel (*interrogative*) közölte valamely LINNÉ-féle név alatt, ha a pontos megkülönböztetésre hiányoztak az eszközök. 3. Feltételesen (*sub conditione*) közölte valamely LINNÉ-féle név alatt, ha a különbséget állandó vagy változó voltát nem lehetett kimutatni. 4. Névtelenül (*anonymas*) közölte azokat a növényeket, melyekről valószínű volt, hogy valamely Linné-féle név alatt már meg vannak. 5. Több növénynek megváltoztatta a helyét (*mutaret aliorum placita*).

Az *Indexben* felsorolt 1656 faj közt nagyon sokat közöl a fenti

27) A. FLATT KÁROLY, A budapesti fűvészkert legelső botanikai indexei. TTK. Pótf. 1900: 93.

szabályok értelmében. Legfontosabbak azon nagyrészt tényleg ismeretlen új fajok, melyeket WINTERL a semmitmondó „novus“ szóval jelelt meg és amelyeket később EHRHART, KITAIBEL és mások, mint tényleg új fajokat írtak le. Hogy WINTERL ezeket a kétségtelen új dolgokat nem merte saját author nevével ellátni, annak a LINNÉ iránti tiszteleten és WINTERL-t mindig nagyon jellemző tudományos óvatosságon kívül főoka az volt, hogy hiányoztak a meghatározáshoz szükséges művek.²⁸⁾ WINTERL által felállított újnak tartott fajok KANITZ meghatározásával itt következnek:

Achillea nova flore ochroleuco = *Achillea ochroleuca* EHRH.

Achillea nova flore rubro = *A. tanacetifolia* ALL.

Alcea biennis = *Althaea pallida* WILLD. W. K.

Alyssum novum = *A. tortuosum* W. K.²⁹⁾

Astragalus novus = *A. virgatus* PALLAS.

Arctium Personata? = *Carduus hamulosus* EHRH.³⁰⁾

Atriplex nova = *A. acuminata* W. K.

Atriplex nova 2 = *A. triangularis* WILLD.

A. nova 3 = *A. littoralis* GMEL.

A. nova 4 = *A. microsperma* W. K.

Brassica nova = *B. elongata* EHRH.

Bunias nova = *Calepina Corvini* DESF. W. K.

Campanula nova = *Phyteuma canescens* W. K.

Campanula? = *C. multiflora* W. K.

Carduus novus = *Serratula radiata* M. B. W. K.

C. novus = *C. lanatus* L.

Cheiranthus annuus subnudus = *C. viridis* EHRH.

C. incanus subnudus = *C. glaber* EHRH.

Cheirantus alpinus = *Erysimum diffusum* EHRH.

C. helveticus = *Erysimum angustifolium* EHRH.

²⁸⁾ Lásd az előszó 6. lapját: „Pone jam inter nostrates hoc studii genus nunquam tractatum, nec adhuc amari, ut bibliothecae hujus generis inauditae sint; ab exterorum vero auctionibus nec famam ad nos pertingere; demum sumtus impensos nunquam recuperari posse — & senties, nos hoc obstaculo magis impediri.

²⁹⁾ WALDSTEIN és KITAIBEL, *Plantae rariores Hungariae* stb. műnek a WINTERL-féle *Index* egyik legfontosabb forrása volt.

³⁰⁾ EHRHART, „*Bestimmung einiger Pflanzen meines Gärtchens*“ in *Beiträge zur Naturkunde und den damit verwandter Wissenschaften, besonders der Botanik* stb. VII. Band. p. 139—168. Hannover und Osnabrück, 1792. — WINTERL több növényt küldött meghatározásra EHRHARTnak, ki művének IV. kötetét WINTERL-nek ajánlotta.

- Colchicum novum* = *Sternbergia colchiciflora* W. K.
Crepis nova = *C. hispidia* W. K.
Cucubalus novus = *C. parviflorus* EHRH.
Digitalis nova = *D. lanata* EHRH.
Epilobium novum = *E. molle* HORV.
Erysimum hieracifolium = *E. odoratum* EHRH.
Geranium novum = *G. divaricatum* EHRH.
Geum novum = *Waldsteinia geoides* WILLD.
Glechoma nova = *G. hirsuta* W. K.
Glycyrrhiza nova = *G. glandulifera* W. K.
Helleborus novus 2 = *H. dumetorum* W. K.
Helleborus novus = *H. purpurascens* W. K.
Hesperis nova = *Malcolmia africana* W. K.
Hordeum novum = *Elymus crinitus* R. S.
Iris nova = *I. arenaria* W. K.
Onosma nova = *O. arenaria* W. K.
Pastinaca nova = *Peucedanum arenarium* W. K.
Polygonum aviculare sarmentosum = *P. arenarium* W. K.
Polygonum aviculare frigidum = *P. Bellardi* ALL.
Silene nova = *Cucubalus multiflorus* EHRH.
S. nova 2 = *S. longiflora* EHRH.
S. nova 3 = *S. dichotoma* EHRH.
 Leírás nélkül a következők ábrái vannak még közölve:
Corispermum nitidum KIT.
Melilotus dentatus WILLD.
Trifolium angulatum W. K.
Trifolium diffusum EHRH.
Turritis patula EHRH.
Vinca herbacea W. K.

Az ábrák mind szép kivitelűek és WINTERL igaztalanul váltolja meg a rézmetszőt és a rajzoló tőkéletlenséggel.³¹⁾

Az *Indexet* WINTERL már Budán kezdte készíteni, amit mutat, az, hogy mindazok a növények, amelyeket az egyetemnek 100 aranyért eladott gyűjteményének katalógusában mint novumot jelez, fel vannak bele véve. Hogy az index befejezetlen maradt, annak a története a következő. WINTERL, ki a jegyzéket előzetes hozzájárulás és cenzura nélkül kezdte el nyomtatni, a hetedik ív elkészülte után az egészet felküldte a helytartótanáchoz, nem tudván, hogy a költ-

³¹⁾ Előszó 2. l.: „aporum artificum defectu.“

ségeit fedezni fogják-e?³²⁾ Miután a helytartó-tanács kifejezte az előzetes cenzura nélküli nyomtatás fölött rosszaságát, JACQUIN és STÖRCK véleményét kéri ki a döntés előtt. Csak a bécsi tudósok véleménye alapján járul hozzá³³⁾ azzal a feltétellel, hogy a folytatást mindig be kell küldenie: „um diese von hieraus zur Entscheidung, ob sie bekannt gemacht werden sollen, höchstens Ortes einsenden zu können“.

WINTERL-t nagyon elkedvetleníti a kormány részéről tapasztalt bizalomhiány és sértett hangon kérdi a kormánytól, szükséges-e a folytatásoknak beküldése, vagy nem elég-e Európa egyik legnagyobb tudósának, az erlangeni SCHREBER-nek és másoknak elismerő bizonyítványa? Az index folytatását egészen abba akarja hagyni és csak többszörös sürgetésre³⁴⁾ küldi be a folytatás első felét és két tábla rajzot. Késedelmét dékáni elfoglaltságával menti. Ujra JACQUIN bírálja pesti kollégáját. A folytatásról elég ismerően nyilatkozik: „Habe nichts darinne gefunden, welches den öffentlichen Druck verhindern könnte. Es sind einige gute Beobachtungen darinn, obgleich auch viele schon allgemein bekante mit unter lauffen.“ Csak az a kifogása, hogy az ajándékozók között a bécsi botanikus kert nevét nem találta és egy-két tudósnak neve hibásan van írva. A cancellária az imprimatur engedélyezésében³⁵⁾ el nem mulaszthatja, hogy JACQUIN egyszerű megjegyzését hosszú lére ne eressze, mondván a következőket: „Uebrigens ist dem Lehrer WINTERL zu empfehlen, dass wenn er bei den Pflanzen die Namen der Gelehrten, von denen er sie erhielt, doch anführen will,³⁶⁾ er dabei genau zu Werke gehe, damit diese nicht, wenn etwa Irrungen in den Namen der Pflanzen, welches zu schreiben Professoren und Vorsteher botanischer Gärten gemeinlich den Gärtnern oder deren Gesellen überlassen, unterliefen, und dem auf ihre Rechnung stehen blieben, dadurch von ferneren Beiträgen abgehalten würden.“

³²⁾ O. L. Helyt. 1788: Litter. No. 76. p. 5.

³³⁾ O. L. Canc. 1788: 6815, 8086; Helytart. 1788: Litter. No. 76. p. 38, leirat VIII. 7. No. 30902.

³⁴⁾ O. L. Helyt. Litter. 1789. No. 59. p. 8: . . . „so ist selbe ehestens hieher einzusenden, wie es schon zu wiederholtenmalen aufgetragen worden ist und wie es die Aufnahme des botanischen Gartens erfordert.“ Továbbá u. o. p. 16—17.

³⁵⁾ O. L. Canc. 1789: 8633; Helytart. Litter. No. 59. p. 43.

³⁶⁾ Ez a megjegyzés az *Index* előszavának a következő megjegyzésére vonatkozik: „Infrascriptus . . . donantis nomen in supplementis per annos endendis ad singulam plantam donatum gratis adjunget.“

Ez a kicsinyeskedés és ez a tanítgató hang, mely az akkor már európa-szerte ismert tudósnak szólt, teljesen elveszi WINTERL kedvét a folytatástól.³⁷⁾ Az index soha sem készült el teljesen, a megjelent rész a *Tordylium Anthriscus*-szal csonkán végződik.

3. Tudományos és kulturális viszonyok hatása a botanikus kert fejlődésére.

A nagy változás a kert ügyeinek vezetésében az előbbi évekkel szemben el nem tagadható. Nemcsak az üres telek van meg, mint Nagyszombatban és részben még Budán is, hanem tűrhetően fel is van szerelve. Megvannak a szükséges épületek, melegházak, lakások, el van látva állandó főkertésszel, segédekkel, jó kutakkal, szerszámokkal; ha nem is nagy, de legalább állandó és biztos évi dotáció is biztosítva van. Mindez mutatja az intéző körök felfogásának megváltozását, melyek a kert fontosságát és jelentőségét lassanként felismerik és jókarbantartásáról gondoskodnak. Hogy az aránylag nagy befektetés a kamatjait is meghozza, a kertet az egyetemi magisztrátusnak és az orvoskari igazgatónak, VEZÁ-nak, különös figyelmébe ajánlják, „damit eben diese so nützliche als kostbare Anstalt dem Unterrichte angemessen in gehörigen Stand gesetzt und darin erhalten werde.“³⁸⁾ Hogy a felügyelet is meglegyen, az orvoskari igazgatónak a tanulmányügyi bizottság javaslatára a kert állapotáról havonként kell jelentést tennie.³⁹⁾

A kormány és WINTERL közötti érintkezésben már évek óta bizonyos hidegség volt érezhető, mely valószínűleg az utóbbi szókimondó és egyenes természetében találta magyarázatát; lassanlassan ez a hidegség is engedni kezd és 18 esztendei működés után

³⁷⁾ Amint azt már HABERLE (*Succincta* p. 35.) is írja: „impressio indicis horti botanici . . . conceditur, attamen praevia consurratione partis indicis adhuc restantis facta, et quidem Vindobonae, quod Winterlio displicuit; quapropter index ad finem perductus non est.“ — WINTERL az utolsó sürgetésre (1790. I. 27) sem felel. O. L. Helyt. 1790: Litter. No. 20. p. 5.

³⁸⁾ O. L. Helyt. leirat. 1787. No. 7895.

³⁹⁾ O. L. Canc. 1788: 5272. „Die nach der Numer des hier zurückfolgenden Protokols der Studienkommission 11957/895 an den Direktor der Medizinischen Fakultät VEZA erlassene Verfügung, daß er mit jedem Monat über den botanischen Garten bey der Universität, über welchen er die Oberaufsicht trägt, an die Studienkommission Bericht erstattet ist ganz zweckmäßig und hat die Statthalterey für deren genauer Befolgung zu sorgen.“

WINTERL-nek is kijut az első dícsérő szó:⁴⁰⁾ „Man versieht sich übrigens, dass der Lehrer WINTERL in seinem lobwürdigen Eyfer, welcher ihm, sowohl als auch der Medizinischen Fakultät bei Ausländern zum Ruhme gereichen wird, auch ferner fortfahren werde.“

A viszonyok örvendetes megváltozásában tagadhatatlan nagy része volt a tudományok általános európai és magyarországi fellendülésének. A külföldön a botanika történetének egy nagy fejezete zárul be LINNÉ-vel és nyit egyszersmind a továbbfejlődés számára új, tág lehetőségeket. Míg addig a botanika úgyszólván kizárólag a gyógyszerész- és orvostudományok szolgálatában állott, LINNÉ után kezdték a növénytant mint önálló tudományt is megbecsülni. A *Systema Naturae* legtökéletesebb mesterséges rendszerének nagy gyakorlati jelentősége is volt. Rendet teremtett az akkor már óriási számúvá felszaporodott növényfajok között, a régi, hosszú frázisokat helyettesítő binominális nomenklaturával és a rövid, világos diagnózisokkal pedig a növények áttekinthetőségét és könnyű meghatározását tette lehetővé. Megkönnyítette egyszersmind a botanikus kertek kezelését, úgy, hogy LINNÉ idejében európaszerte új botanikus kertek keletkeznek, a régiéket pedig fellendülnek. Még a nagyszombati kert alapítása előtt létesül a mannheimi, frankfurti, marburgi, salzburgi, turini, nápolyi és coimbrai kert. Hazánkba mint minden külföldi mozgalomnak, úgy ennek a hulláma is később terjed át. A nagyszombati kert még a részvétlenséggel küzd, a pesti II. JÓZSEF felvilágosodott egyéniségének hatása alatt felvirágzik.

Tudvalevő, hogy a LINNÉ-féle sexuális rendszer és ugyanakkor a felfedező utazásokon megismert rengeteg új növény kissé félszeg irányba terelték a növénytant. LINNÉnek a „*Philosophia Botanica*“ és egyéb művei szinte kimerítették a növénytan akkori elméleti részét; a mikroszkóp felfedezéséhez fűzött várakozások, az eszköz tökéletlenségén és a tökéletesítés nehézségein hajótörést szenvedtek és ezzel együtt a gyermekkorát élő növényanatomia elől a továbbfejlődés lehetősége el volt zárva. Ilyenformán akárhányan voltak, akik a botanika további feladatának minél több növény leírását és elnevezését tartották. Százan és százan akadtak, tudósok és laikusok egyaránt, kik részint tudományos célból, részint pusztán időöltésből a *Species plantarum* segítségével növényeket határoztak, újakat elneveztek. A növénytan tisztára formális irányba terelődött. Nálunk sincsenek ezért tisztában egészen sem a botani-

⁴¹⁾ Helyt. leirat. 1788. IX. 25. No. 37464.

kus kert, sem a növénytan igazi céljaival. Egyrészt, engedve az akkori idők utilitarisztikus felfogásának, fő feladatául tekintik olyan növények tenyésztését, melyek az emberrel valamely vonatkozásban vannak. Nagy súlyt fektetnek arra, hogy az orvosi növények lehetőleg teljes számban mindig meg legyenek; a gazdasági növények tenyésztését is fontosnak tartják; lépten-nyomon megnyilatkozik a kormánynak az az igyekezete, hogy a botanikus kertet az ország mezőgazdaságának szolgálatába állíthassa.

Másrészt a növénytanak, mint tudománynak eszméit csak homályosan megértve, főcélá lesz a botanikus kertben minél több növényt, lehetőleg a tudományra nézve újakat, az akkori kifejezés szerint „új felfedezéseket“, minden magasabb és általánosabb szempont nélkül, legfeljebb a növények gyakorlati hasznát tekintve, összegyűjteni. Ezek a szempontok vezetik a kormányt akkor is, mikor egész Magyarországot ki akarja természetrajzi tekintetben kutattatni;⁴²⁾ a természettudományok tanárait és adjunktusait a haza különböző részeibe a természeti kincsek tanulmányozására szándékozik kiküldeni, hisz — megjegyzi — Magyarország olyan gazdag a haza javára még fel nem használt természeti tárgyakban. Utóbb a helytartó-tanács terjeszti ki figyelmét a vidékre. Köriratban⁴³⁾ felszólítja az ország összes törvényhatóságait, a különböző vidékeken található természeti ritkaságoknak, főképen a növényeknek beküldésére, „hogy a pesti tudományos egyetem botanikus kertje az ország különböző részeiben vadon található növényekkel is gazdagíttassék“. A kormány mindenesetre egészen más célt látott maga előtt, mint amit elért, mikor az eredmény elérése érdekében tett utazásokat anyagilag és erkölcsileg pártfogolni kezdte; ő gazdasági, ipari, kereskedelmi, sőt politikai tekintetben vár nevezetes eredményeket az utazásoktól. Valahányszor utra küld valakit a kormány, vagy már megtett utról kér jelentést, szinte kiérzik kérdezősködéseiből a várakozás, valami új, nagy „felfedezést“ illetőleg; a megbízottak maguk is, nagy mértékben megerőltetik magukat, hogy a várakozásnak megfelelhessenek. Sokszor értékes és érdekes ethnographiai adatokat találunk növények gyógyhasznára, ritkábban állatokra és ásványokra, de az anyagi haszon, amire az intéző körök leginkább vártak, a gyakori tudományos értékű megállapítások mellett, rendszeren elmarad.

⁴²⁾ O. L. Canc. 1784: 4398.

⁴³⁾ O. L. Helyt. 1786: Litt. oec. No. 8, p. 49; Leirat VII. 18. No. 29441.

A későbbi utazások is vajmi kevés közvetlen hasznot hajtottak az országnak, de bekövetkezett az, amire a kormány intézkedéseinek megtételekor semmiesetre sem számított: kezdetét jelentették és elősegítették ezek az utazások azokat a törekvéseket, melyek így a botanikus kertből kiindulva, később a hazai flóra ismeretére vezettek.

A kormányköröknek előnyösen megváltozott felfogása a növénytantal rokon tudományszakok felkarolásában is megnyilatkozik. A bécsi egyetemen TRAUTHSON gróf bécsi érsek felszólalására már 1752-ben megszervezték a természetrajz tanszékét.⁴⁴⁾ A nagyszombati egyetem bölcsészeti karán 1774-ben MÁRIA TERÉZIA szintén rendszerezítette a természetrajzi tanszékét, melyet PILLER MÁTYÁSSAL töltött be. A tárgyalásban érvényesül a hasznossági elv, mely megköveteli a gazdasági és kereskedelmi vonatkozásokat; de a tanszéknek „se muzeuma, se szekrényei nem voltak . . . A gyűjteményben csak néhány hazai tárgy találtatott, hiányoztak az ásványok simítására és törésére szolgáló eszközök; hiányzott a természetrajz céljaira alkalmas botanikus kert“.⁴⁵⁾ II. JÓZSEF PILLER tanszékével együtt áthelyezi az orvosi karhoz, helyébe a bölcsészeti karon MITTERPACHER LAJOST nevezi ki.⁴⁶⁾ PILLER a gyűjtemények részére nagyobb összegeket, MULSER JÓZSEF személyében pedig külön adjunktust kap. A szemléltető eszközökre feltétlenül szükség van a megváltozott viszonyok között. A tanításnak régi módja, mely a természettudományokat is szárazon, elméleti módszerrel adta elő, nem elégíti ki a hallgatókat, akik 1786-ban maguk kéri⁴⁷⁾ az egyetemi magistratust, „ut ipsi hoc studium practice demonstraretur“. A kormány még a vidéki gimnáziumokat és akadémiákat is természetrajzi gyűjteményekkel akarja ellátni.⁴⁸⁾ Szükség is van erre. Az 1777. év augusztus 22-ik napján kelt királyi rendelettel bocsátja ki MÁRIA TERÉZIA a *Ratio Educationis*-t,⁴⁹⁾ mely a középfokú oktatásban is nagy szerepet juttat a természetrajznak. „Az akadémiai tanárok — úgymond — tehetőségük szerint azon lesznek, hogy hallgatóikba oltsák a természeti tárgyak gazdasági és technikai vonatkozású ismereteit, vagyis azt

44) FINÁCZY, Közokt. II. p. 122.

45) FINÁCZY, Közokt. II. p. 125.

46) Helyt. leirat. 1784. VIII. 12. No. 19469.

47) Orv. fac. Iratok Rác S. dék. a. 1785/6. Fjk. 1²⁰³/116.

48) O. L. Canc. 1784: 4398.

49) FINÁCZY, Közokt. II. p. 234.

a módot, hogy a természetnek e kincseit miképen kell alkalmazni és az emberi élet segítségére feldolgozni, mert hiszen e fokon ez a főcélja ennek a tudománynak“.⁵⁰

A közoktatás minden terén megnyilvánuló törekvések az eredmény eléréséhez többek közt jól felszerelt botanikus kertet is megkívánnak.

Mindeme körülmények tették lehetővé végre nálunk is a botanikus kert felvirágzását.

4. Kitaibel Pál.

Az új botanikus kert berendezésének nehéz munkájában 1784 óta méltó segítő társa Winterlnek a hazai növénytudomány büszkesége KITAIBEL PÁL. Nevével 1782-ben találkozunk először, amikor mint 25 éves ifjút, az orvosi kar a Gensel-féle ösztöndíjra találja méltónak. A kar egyhangulag ajánlja és ajánlása a leghizelgőbb KITAIBELRE, kinek kitűnő erkölceseit, nagy tudását annak a hangoztatásával emelik ki, hogy nemcsak erre a jutalomra, hanem minden más kedvezményre ő volna legméltóbb („... eum ob mores suos optimos atque plurima coram suis Professoribus edita scientiae suae specimina, ut constanter inter eminentissimos lmae classis studiosos referi promeritus fuerit; non tantum in hoc beneficii genere sed in omni etiam alio favore summo prosequendum esse existimemus“).

KITAIBEL PÁL⁵¹) 1757 feb. 3-án született Nagymartonban, Sopronmegyében. Szülői, jómódú földmivelő emberek, elég gondos nevelésben részesítették. Iskoláit otthon, Sopronban és Győrött végezte; utóbbi helyen philosophiát tanult, papnak készült, de egy esztendei betegség után e pályáról visszalépett. Egyetemi tanulmányait Budán kezdte 1780-ban, mint jogász, de csakhamar átlépett az orvosi karba. Kiváló tehetségével, szorgalmával, úgy megnyerte tanárainak tetszését, hogy az egyetem Pestre történt áthelyezésekor ő az első kinevezett adjunktus WINTERL mellett, 400fl. évi fizetéssel. A kinevezés kiemeli KITAIBEL kiváló tehetségét, jártasságát a botanika és chemia terén és megemlíti, hogy különösen

⁵⁰) U. o. p. 209.

⁵¹) Legrészletesebb életrajzát SCHUSTER írta meg: *P. Kitaibel Hydrographica Hungariae praemissa auctoris vita edidit Schuster*. Pest, 1829. 2. köt.

alkalmas arra, hogy a professzori hivatásra előkészüljön.⁵²⁾ WINTERL örömmel fogadta a segítő kezet a nehéz munkában. A küzdelmek őt már meglehetősen kimerítették, s hozzá, mint maga többször panaszkodik, egészsége napról-napra gyöngült; a budai és pesti tartózkodás óta minden nyáron heves „morbus biliosus“ kínozza. KITAIBEL, hogy a botanikus kertben végzett munkákat a nap bármely órájában figyelemmel kísérhesse, közvetlen a kert mellett kapott lakást. A régi egyetemi könyvtár udvarán állott egy kis földszintes ház, ezt használták föl e célra. A legnagyobb kedvvel lát a munkához. Az 1788-ik esztendőől kezdve ő szerkeszti és ő küldi fel, de WINTERL aláírásával, a kertről szóló havi jelentéseket. Ezek a jelentések, akkori nevükön relatiók, melyekben a kertben végzett és elvégzendő munkákat, a növények fogyását és szaporodását kellett jelenteni, a helytartó-tanács útján egész a cancellariáig felmentek; 1802-től kezdve elmaradtak és évi jelentések léptek a helyükbe, melyeket csak a helytartó-tanácsnak kellett bemutatni.⁵³⁾ KITAIBEL azonnal hozzálát a kert növényanyagának szaporításához; számos maga gyűjtötte növényvel és maggal gazdagítja. Jellemző akkori viszonyainkra, hogy ebbeli érdemeiről ő maga számol be egyik jelentésében⁵⁴⁾ a következő szavakkal: „Es ist billig mir dieses, weil ich Geld und Mühe daran verwandt, als einiges Verdienst gelten zu lassen: ich bitte um Erlaubniss dieser Gelegenheit, welche die einzige ist meinen Eifer bekant zu machen benützen zu dürfen“. Érdemeit el is ismerik, amennyiben a kertet különös gondjaira bizzák és amikor a főkertész a JACQUIN által felajánlott fákért Bécsbe ment, a kert fölötti felügyeletet egyenesen az ő kezeibe teszik le.

Legnagyobb mértékben rászolgált az elismerésre a MYGIND-féle gyűjtemény rendezésével. Az 1789-ben elhunyt báró MYGIND udvari tanácsos végrendeletileg az egyetemnek hagyományozta becses, 5000 fajon felül számláló növénygyűjteményét. A gyűjtemény azért volt különösen becses, mert volt tulajdonosa, mint KITAIBEL megjegyzi, kétes esetekben LINNÉ, JACQUIN, SCOPOLIHoz és másokhoz fordult és megjegezéseiket szorgalmasan felje-

⁵²⁾ O. L. Canc. 1784: 4398. „... singularibus uti refertur talentis provisum et peculiari in studium Botanicae ac Chemiae inclinatione propendentem, cum 400 florum annuo salario... hoc fine, ut ad Professoris munus subinde cum publici commodo abundum rite preparetur.“

⁵³⁾ Helyt. leirat. 1802. 12. No. 8781. L. Melléklet III. és VI.

⁵⁴⁾ O. L. Helyt. 1788.: Litt. No. 76. p. 12.

gyezgette. Hogy MYGIND LINNÉVEL szoros baráti viszonyban és élénk levelezésben volt, azt FLATT⁵⁵⁾ mutatta ki. A gyűjteményt az átvevő egyetemi tagok is „collectio revera rara et perampla“-nak mondják. Már az átvételkor hiányoztak belőle az összes *Gynandrea*, a *Pentandria* és *Syngenesia* igen sok génuza. A hiányokat KITAIBEL körülbelül 100 növényvel saját gyűjteményéből pótolta, miért is a helytartó-tanács külön dicséretében részesült. A növényeket LINNÉ rendszere szerint rendezte és a katalogust, mely szerint a gyűjtemény 1019 génuzt és 5461 fajt tartalmaz, három példányban⁵⁶⁾ készítette el. A gyűjteményt 2 szekrényben helyezték el; a MYGIND-féle herbarium vetette meg az egyetemi növénygyűjtemény alapját.⁵⁷⁾

5. Vizsgálat a kertész ellen. Új rend a botanikus kert szervezetében.

Kár, hogy a botanikus kert szépen induló fejlődésében csakhamar visszaesést okozott a főkertész MÜLLER ANTAL hanyagsága és számos hivatalbeli visszaélése. A surlódások közte és WINTERL között mind gyakoriabbak lesznek, habár az egyenetlenkedések kezdete visszanyulik 1788-ig. Kezdődik azzal, hogy a főkertész a cancellariához beküldött följelentésében azzal vádolja, hogy a szabályoktól eltérő munkaidőt állapított meg a kerti munkásokra nézve. Mindebből pedig csak az volt igaz, hogy WINTERL megmutatta a kertésznek a budai botanikus kert munkaszabályait,⁵⁸⁾ kifejezván azt az óhaját, hogy hasonló beosztást szeretne a pesti kertben is életbe léptetni. A hosszadalmas vizsgálat, mely erre megindult, a kertész rosszhiszeműségét igazolta. VEZA orvoskari igazgató, KITAIBEL és WINTERL nyilvánvalóvá tették, hogy a jelzett szabályzat a pesti kertben sohasem volt használatban.⁵⁹⁾ Habár a helytartó-tanács leiratában WINTERLT mindössze a szabályok

55) A. FLATT K. Verh. der k. u. k. zool. bot. Gesellschaft in Wien. 1895. Zur Geschichte der *Asperula Neilreichii* Beck.

56) Az egyik példány az O. L.-ban, a másik a tud. egyetem növénykertnek levéltárában van; a harmadikról nincs tudomásom.

57) O. L. Helyt. Litter. 1790. No. 20. p. 23; Leiratok 1790. VIII. 21. No. 21462, 1790. XII. 7. No. 26924.

58) Lásd 22. l.

59) O. L. Canc. 1788: 11483.

pontos követésére utasította,⁵⁹⁾ mégis erre az afférre célozhat KANITZ,⁶¹⁾ mikor azt mondja, hogy WINTERL a botanikus kert megteremtésében akkora energiát fejtett ki, hogy amiatt majdnem állását veszítette.

A kapott lecke ellenére a kertész mindig hanyagabb kötelessége teljesítésében. A hiba nemcsak benne lehetett, hanem bizonyos előkelő hivatalnokokban is, kik ügyességét privát szolgálatokra vették igénybe. Így 1789-ben hónapokat tölt Balatonfüreden⁶²⁾ parkrendezéssel és fák ültetésével, ahova SCHILSON pénzügyigazgató, tehát az egyetemen teljesen kívül álló egyéniség küldte le. Hosszantartó távollétei a következő évben is megismétlődnek, úgy hogy WINTERL kénytelen a helytartó-tanácsnak jelentést tenni.

Panaszkodik, hogy a kertészt hónapokig nem látja, a legstürgeőbb munkák idején távol van, igen sok növény tönkre megy; ő maga hajlandó volna, ha másképp segíteni nem tudnak, a kertben minden munkát sajátkezüleg elvégeztetni, csak a segédek jutalmazására adjanak neki 2 aranyat.⁶³⁾ A kertészt ugyan 8 napon belüli visszatérésre kötelezik és a mulasztások megvizsgálására bizottságot küldenek ki,⁶⁴⁾ de a viszonyok nem javulnak. 1791-ben WINTERL kénytelen panaszait kinyomtatott jelentésben újra összeállítani; melyet megküld az egyetemi magistratusnak, a helytartó-tanács tanulmányi bizottsága assessorainak, BRUNSWICK grófnak Pozsonyba és JAQUINnek Bécsbe. WINTERL a kerti áldatlan viszonyokkal szemben mintegy saját magát akarja igazolni. Határozott fellépésének meglett az eredménye. A helytartó-tanács utasítására⁶⁵⁾ RÁTZ, SCHÖNBAUR, PRANDT tanárokból összeül a vizsgáló bizottság. A vizsgálat márciustól októberig elhúzódott; aktái⁶⁶⁾ egy vaskos kötetet tesznek ki.

WINTERL első és a vizsgálat folyamán benyújtott többi jelentéseiben a következő vádakkal illeti a kertészt. A már szépen nekiinduló kertet annyira elhanyagolta, hogy növényei majdnem mind kipusztultak. Az 1788-ik esztendő 1710 növényfaja közül 937 darab elhalt, 900 magot pedig nem csiráztatott ki. Ezáltal igen érzé-

⁵⁹⁾ Helyt. leirat 1788, VII. 24. No. 28605.

⁶¹⁾ KANITZ, Versuch p. 151.

⁶²⁾ L. Helyt. 1789: Litt. No. 59. p. 50.

⁶³⁾ O. L. Helyt. 1790: Litt. No. 20. p. 9.

⁶⁴⁾ O. L. Helyt. 1790: Litt. No. p. 11.

⁶⁵⁾ L. Helyt. 1791: Litt. Pol. No. 16. p. 6—7.

⁶⁶⁾ O. L. Helyt. 1791: Litt. Pol. No. 16. p. 6—7, 16, 15.

kenyen megkárosította a kertet, mely akkor már a következő botanikus kertekkel volt csereviszonyban: Helmstad, Herrenhausen, Strassburg, Göttingen, Erlangen, Lipese, Marburg, Bécs, Florenz, Padua, Pavia. Mindehhez járul még a kertésznek türhetetlen viselkedése véle szemben a tanárral. Ha tehát a kertben a dolgok nem úgy állanak mint kellene, senkise okolja őt. Ő már Budán megmutatta, hogy még nehéz viszonyok között is, csekély eszközzel, de kitartó buzgalommal mennyire lehet menni. Az új kertben is megtette mindig kötelességét, nem is látja szükségét, hogy védekezzen azzal a váddal szemben, mintha ő a botanikus kerttel nem törődne, „da meine fünf Bände die ich an den gartenbetten während seines hierseyns, und der sechste, den ich voriges Jahr in Wien ebenfalls an den gartenbetten niederschrieb, auch nach meinem Todt der Ewigkeit Zeugen meines rastlosen fleisses seyn werden“.⁶⁷⁾

A vizsgáló bizottság a kertésznek személyeskedésbe fúló védekezésével szemben meggyőződött a vádak alaposságáról. Az összes tapasztalt dolgokról jelentést tesznek a magistratusnak; az egyetemi magistratus pedig, hogy a kert vezetésében a jövőben mindenféle visszaélést és zavart megakadályozzon, a következő tervezetet⁶⁸⁾ dolgozza ki.

A kert összes ügyeinek kizárólagos és egyetemes vezetése a botanika és chemia tanárára legyen bízva. A tanár gondoskodjék a növények tenyésztéséről, melyben a fősúlyt ne annyira a növények nagy számára, mint inkább olyan növények tenyésztésére fektesse, amelyekkel LINNÉ rendszerét jól lehet illusztrálni és amelyeknek valami orvosi, gazdasági és ipari jelentőségük van és hazánkra különösen jellemzők („*quae Patriae nostrae indigenae sunt*“). A cél elérésére a vezető tanárnak mindig elegendő pénz álljon rendelkezésére. A kertész és kertészsegédek részére szigorú szolgálati szabályzatot kell kidolgozni. A kert berendezésére a tervezet a következő utasításokat adja. A külön-külön helyen termelt egyéves, kétéves és évelő növényeket a LINNÉ rendszere szerint rendbe kell ültetni; az idegen helyen kicsirázott növényt mindig a maga megillető helyére beosztani. A tanárnak a dolga legyen az összes növények meghatározása, a növénykatalógusok elkészítése, a fogyasztásnak és szaporodásnak minden év végén, pontos kimutatása.

⁶⁷⁾ Ezeknek a kéziratoknak nyomát sehol sem találtam.

⁶⁸⁾ O. L. Helyt. Litt. Pol. 1791. No. 16. p. 15; a magistratus felterjesztése: 1791. X. 4. No. 347.

Az egész tervezetnek egyetlen figyelemre méltó pontja van; itt van ugyanis először határozottan kifejezve, hogy a botanikus kertnek egyik főcélja a hazai növények kultiválása. Nem lehetetlen, hogy a magistratus előterjesztésében már PILLER esetleg MITTERPACHER útján KITAIBEL felfogása kezd érvényesülni. Hanem a tervezet többi rendelkezése, mely minden administratív és gyakorlati ügyet, az egyetemi kathedrával tulságosan igénybe vett és különben is főleg elméleti tudással rendelkező tanár nyakába varr, a célnak a legkevésbé sem felelt meg.

Sajátságos, hogy a kidolgozott szabályzat megalkotásában WINTERLnek semmi része sem volt; a tervezetet véleményének kikérése nélkül állították össze a vizsgáló bizottság tagjai és valószínűleg KITAIBEL. Mikor a helytartó-tanács a szabályzatot jóvá hagyja⁶⁹ WINTERL siet megtenni megjegyzéseit, egyes követelményeit pedig egyenesen lehetetlennek mondja. Mindenekelőtt lehetetlen, hogy ő tőle olyan gyakorlati ismereteket követeljenek, amilyenekkel csak egy tapasztalt kertész rendelkezhetik; ezek nélkül pedig nyugodt lelkiismerettel nem vállalkozhatik a kert vezetésére. Lehetetlen továbbá a növényeket LINNÉ osztályai szerint rendezni; ellene szól a hely szűke és a tanításnak módszere; a tanulók sohasem tanulnák meg az osztályok, rendek jellemét kifejteni, ha a növények rendszertani helyökre már előre be volnának osztva. Hogy készítsen inventariumokat, katalógusokat, hogy mutassa ki a fogyást és szaporodást, ha a vizsgáló bizottság a hosszantartó vizsgálat alatt elmulasztotta a leltárak elkészítését? Ő a következőkben találja a tanár feladatát: az összes növényeket határozza meg, a tanulókat elméletben és gyakorlatban egyaránt kiművelje. A kertész dolga legyen minden egyes növénynek megfelelő ápolásáról gondoskodni. Jellemző és az öregedő WINTERLnek a fiatal KITAIBEL iránt ébredő féltékenységét mutatja, hogy az adjunktusnak a botanikus kertben nagyon kevés teret akar nyitni; az adjunktusnak más gondja nem volna, mint gazdasági tekintetben a kertre felügyelni és főleg a gyomlálást [!] ellenőrizni.⁷⁰

A helytartó-tanács azonban nem fogadja el WINTERL kifogásait; csak a növények mikénti elrendezését bizza az egyetemi

⁶⁹) Helyt. leirat. 1791. X. 28. No. 20155.

⁷⁰) L. Helyt. Litt. Pol. 1792. No. 13. p. 1: „... nisi quod illius curae detulerit I. hinc Magistratus: censerem illi deferendam curam horti oeconomicam, in quo eminent directio exherbationis, ne evellantur plantae relinquendae et relinquuntur plantae, quae destrui debuissent, quod secus in die sit.“

magistratus belátására, egyébként pedig a szabályzat követésére utasítja.⁷¹⁾ Legkülönösebb, hogy a 8 hónapig huzódó vizsgálat, mely a kertész mulasztásait világosan feltárta, épen rá nézve semmiféle következményekkel nem járt. Sem a magistratus, sem a kormány, semmiféle megtorló lépést nem tett. WINTERL nem is volt az eredménnyel megelégedve. A tanuk cserben hagyták — úgymond — s a feljelentés minden ódiuma reá szállott. Keservesen panaszkodik, hogy mit tehet ő mikor „inquisitores viam veritatem detegendi ex professo praetereunt, uti anno elapso est factum“.⁷²⁾

A hosszú herce-hurcának annyi hasznát mégis látta a fűvészkert, hogy MÜLLER főkertész jobbnak látta állásáról leköszönni és attól az 1792-ik év végén tényleg meg is vált.⁷³⁾

6. A botanikus kert állapota 1802-ig.

Az első pesti botanikus kert a ferencrendiek kertjének helyén keletkezett. Ott terült el, ahol ma a Ferenciek bazárával szomszédos épületek állanak. Határai északnyugat felől a Hatvani-utca (ma Kossuth Lajos-utca), délkelet felől a Kohlbach-utca (ma Reáltanoda-utca) voltak; északkelet felől a mai Szép-utca, a botanikus kert területén volt, arra felé a mai Nemzeti Kaszinó telke, ellenkező oldalon pedig a Ferenciek épületei és az egyetemi könyvtár határolták. A bejárat, melyet márványoszlopok vettek körül az egyetemi könyvtár felől volt; a Hatvani-utcából, mely oldalon az üvegházak foglaltak helyet, bejárat nem volt. Ezen az aránylag szűk helyen kellett a nagyszámú növénynek elférni (l. 4. térkép).

A helytartó-tanács rendelete folytán szükségessé vált a növények új rendezése. Ezt a munkát már főleg KITAIBEL végzi, kit a kormány, belátva WINTERL egyéb irányú nagy elfoglaltságát, az utóbbinak helyettesítésére és minél szorgalmasabb segítésére rendel.⁷⁴⁾ WINTERLt ősz felé mindig előveszi májbaja, sokat betegeskedik; 1794 márciusában maga kéri, „ut negotia hortum botanicum attinentia (excepta juventutis institutione) in eundem illum transferatur“.⁷⁵⁾ A kert adminisztrációjában segíti KITAIBELT az 1793

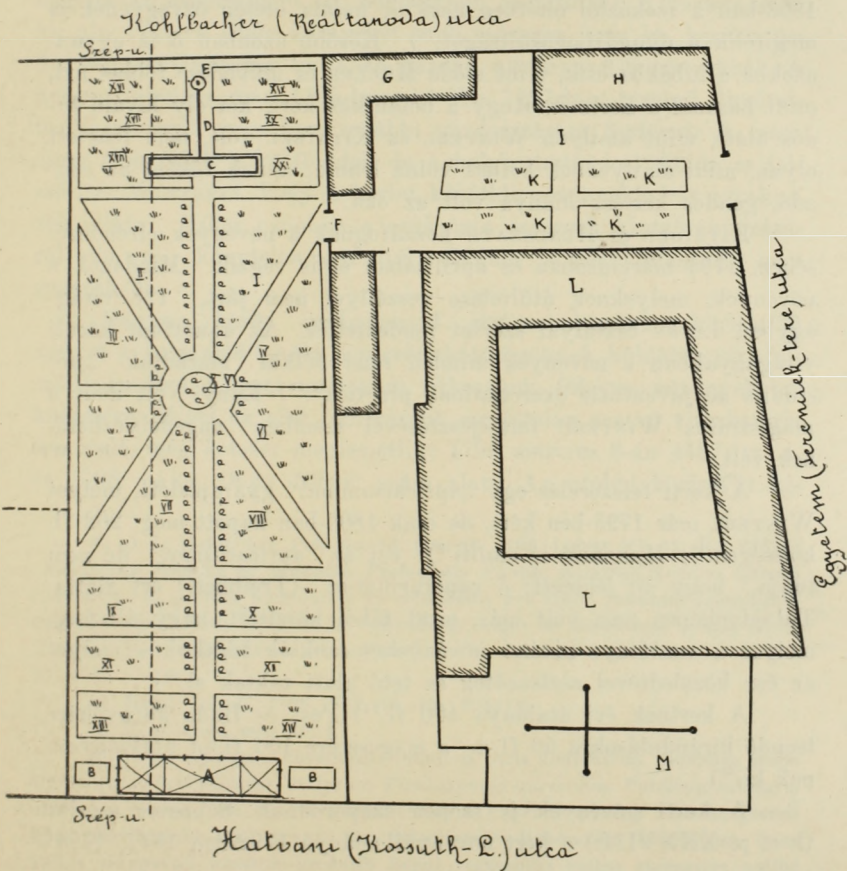
71) O. L. Helyt. 1792: Litt. Pol. No. 13. p. 11—12.

72) O. L. Helyt. 1792: Litt. Pol. No. 13. p. 1.

73) O. L. Helyt. 1792: Litt. Pol. No. 13. p. 6.

74) O. L. Helyt. 1792: Litt. Pol. No. 13. p. 6.

75) O. L. Helyt. 1794: Litt. Pol. No. 13. p. 3.

4. térkép. Az első pesti botanikus kert térképe.

I—XIV. növények Linné rendszere szerint, XV. exotikus fák és cserjék, XVI—XXI. növények rendszer nélkül. A melegház, B apicarium, C aquarium, D csatorna, E kut, F bejárat, G tanári lakás, H egyetemi könyvtár, I udvar, K Haberle kertje, L Ferenciek zárdája, M Ferenciek temploma.

elején kinevezett új főkertész HUNDSRATH GYÖRGY. Kinevezésével egyelőre újra a békés fejlődés korszaka nyílik meg, működéséről eleinte WINTERL és KITAIBEL is elismerőleg nyilatkozik, úgy hogy 1803-ban a szokástól eltérően neki is, halála esetén özvegyének is megítélik a nyugdíjjogosultságot.⁷⁶⁾ Később azonban ő is ugyanazokba a hibákba esik, mint előde MÜLLER és működése többet árt, mint használ a kertnek. Hogy a botanikus kert, két oly kiváló tudós alatt, mint amilyen WINTERL és KITAIBEL volt, nem lehetett olyan, mint amilyennek kellett volna lennie; annak főként az odaadó, gondos kertész hiánya volt az oka.

KITAIBEL és HUNDSRATH hozzáfognak a növények elrendezéséhez. 1794 márciusában és áprilisában el is végzik. Mindazok a növények, melyeknek átültetése veszéllyel nem járt, 128 virágágyban LINNÉ osztályai szerint rendeztettek. Az aquarium körüli virágágyakban a növények minden rend nélkül maradtak „pro studiis ac juventutis exercitatione practica“.⁷⁷⁾ Ennyi volt amit a magistratus WINTERL felterjesztésével szemben engedélyezhetőnek vélt.

A kerti felszerelés egy „apricariummal“ gyarapodott, melyet WINTERL már 1795-ben kért, de csak 1800-ban kapott meg, 262 fl. költségen.⁷⁸⁾ HABERLE is említi⁷⁹⁾ ezt az apricariumot, de nem tudja, hogy mi lehetett; ő vaporarium-ot (Treibbett) ért alatta. Tulajdonképen nem volt más, mint fából készített nagy állvány, melyre a verőfényt kívánó növényeket szokták kirakni, s melyet az ősz közeledtével szétszedtek és tető alatt raktak el.⁸⁰⁾

A kertnek évi átalánya 500 fl.⁸¹⁾ Pest és Buda környékére teendő kirándulásokra 50 fl.-t, a mageserére 100 fl.-ot utalványoznak ki.⁸²⁾

A kerti növények is szépen szaporodnak. Schuster szerint (l. c. p. XXXVIII.) a kert növényállománya 1792-ben 1847, 1794-

76) O. L. Helyt. 1803: Litt. Pol. No. 13. p. 12.

77) O. L. Helyt. 1794: Litt. pol. No. 13. p. 3, 5—6.

78) O. L. Helyt. Litt. Pol. 1800: No. 13. p. 19 b. A befestésére később még 30. fl.-ot engedélyeznek.

79) Haberle, Succincta p. 36.

80) O. L. Helyt. 1801: Litt. Pol. No. 13. p. 22. 24. 49. Kitaibel jelentése. 1801. IV.: Apricarium paratum vernice obductum est, et jam plerasque apri-cationem poscentes stirpes sustinet. — 1801. X.: Apricarium conservationis causa in partes solutum, et sub tectum repositum est.

81) Helyt. leirat. 1795. IV. 15. No. 9559.

82) Helyt. leirat. 1797. VII. 18. No. 14115.

ben 2045, 1797-ben 2400, 1798-ban 3260 fajból állott. HUNDRATH csakhamar megérkezése után a budai hegyekből tölgy, bükk, Juniperus, Rhus cotinus, Cytisus, Viburnum fákkal és cserjékkel gazdagítja az arboretumot. A legnagyobb szörgalmat KITAIBEL fejtí ki, aki Pest és Buda környékét több százszor járja be, később pedig nagy utazásairól tér haza gazdag növénygyűjteményekkel. A helytartó-tanács már 1795-ben, később 1797-ben hizelgő dicséretben⁸³⁾ részesíti és a kert további gazdagítására ösztönzi. A magcsere elég élénk a külfölddel, de a helytartó-tanács külön is felhívja WINTERLT, hogy a kertet külföldi növényekkel is igyekezen ellátni. Mikor azonban a szükséges összegek kiutalványozásáról van szó, kénytelen a tervtől elállani: a pénzvizonyok nem engedik.⁸⁴⁾

Nagyon kevés eredménnyel járt azonban az a körirat⁸⁵⁾ melyet a helytartó-tanács a törvényhatóságoknak küldött meg, felhívván őket a hazai természeti ritkaságok, főképen növények beküldésére. Mivel az első felhívásnak egyáltalán semmi visszhangja sem volt, még kétszer megismétlik; 1796 március 8-án 4487. sz. a. és 1798 május 18-án 10806. szám alatt. Az utóbbi körirat⁸⁶⁾ ki-

⁸³⁾ O. L. Helyt. Lit. Pol. No. 13. pos. 16. 1795. Leirat XI. 13. No. 23677: „Adjunctus chemiae et Botanicae Professoris Paulus Kitaibel Nomine Excelsi Consilii L. R. propter singularem in colligendis pro Horti Botanici Incremento Plantis ac Seminibus Diligentiam collaudetur, atque ad ulteriorem quoque Horti Botanici Locupletationem exstimuletur“. — O. L. Helyt. 1797: Lit. Pol. No. 13. p. 3.

⁸⁴⁾ Helyt. leirat: 1786. VII. 18. No. 29441.

⁸⁵⁾ U. o. Lásd még 36. l.

⁸⁶⁾ Teljes szövege a következő: Omnibus juris dictionibus. Siquidem scopo dimanaturae ex collectione rariorum Plantarum in universum Publicum salutaris utilitatis, necessarium sit: ut Jurisdictionum Physicis quaevis Plantae gremium Territorium innotescant, per detectionem diversarum plantarum, quas Tellus Hungarica assatim producit Regni vegetabilis status successive notior reddatur, taliterque scientia Bothanices majora sensim capiat incrementa.

Consilium isthoc Locumententiale Regium in nexu circularium ordinum cum praescripta eatenus sub 8 Martii 1796 No. 4487 abhinc dimissorum, Praetitulatis Dominationibus vestris denuo intimandum habet: ut gremiales suos Physicos, aliosve etiam privatos Rei Herbariae gnaros, ad mentionatarum Plantarum collectionem exstimulare fatagant, eosdemque eo etiam reflectere nequeant; ut Herbas tales, si etiam nomenclationes, & usus qualitatem determinare nequeant, notato duntaxat singularum solo natali, ut, si dein notam raritatis habere compertae fuerint, facilius quaeri possint, Consilio huic Locumententiali Regio sua via transmittant, semet por hoc singulari erga Bonum Publicum studio commendatos reddituri. Budae. 8. V. 1798.

fejti és hangsúlyozza azt a hasznot, ami a ritka növények begyűjtésével a közjóra áramlik. Nevezetes az is, hogy hazánk megismerését botanikai tekintetben a növénytudományok fejlődése miatt is fontosnak tartja. Felszólítja ezért újra az összes megyei physicusokat, valamint a növénytudományban némileg járatos magánembereket is, hogy növényeket gyűjtsenek. Ha valaki nem tudná a növényt meghatározni, elég ha lelőhelyének feljegyzésével beküldi a helytartó-tanácsnak; ha a meghatározás után a növény ritkasága kitűnik, könnyű lesz a megadott lelőhelyen felkeresni.

A kormány előbbi hasonló tárgyú leiratával szemben ebben a jegyzékében határozott haladás vehető észre. Már nem annyira az orvosi, gazdasági növények gyűjtését tüzi ki főcélul, habár a közjó szempontja itt is többször, de kevésbé van hangsúlyozva, mint a haza tudományos megismerése és a botanikai tudomány előrehaladása. Nem lehetetlen, hogy értelmi szerzője KITAIBEL volt, aki akkor gróf WALDSTEINNAL való barátsága révén, már összeköttetésben állott az ifju JÓZSEF nádorral, akinek élénk érdeklődése a természettudományok, főként a növénytan, kertészet, erdészet iránt köztudomású volt.

A helytartó-tanács egyébként igyekszik helyrehozni mulasztását, amennyiben arra is felszólítja⁸⁷⁾ az egyetemnek orvosi karát, hogy az újonnan felfedezett és beküldött növényeknek orvosi hasznáról, erejéről vagy bármiféle alkalmazhatóságáról azonnal tegyen jelentést. A fakultás azonban erre mást nem felelhet,⁸⁸⁾ minthogy az új növényekről ítéletet formálni, főképp pedig orvosi hasznukat előre megmondani nem lehet, azt csak hosszú gyakorlat próbálhatja ki.

WINTERL csakhamar be is számol az addigi eredményről. Az pedig nagyon gyenge. Amit a vármegyei physicusok küldöttek, azok csekély kivétellel közönséges útszéli növények és nem érdemlik meg, hogy megőriztessenek. Az egyetlen GENERSICH SÁMUEL, lőcsei orvos, de nem hivatalos physicus, küldött 70 igen ritka száritott kárpáti növényt.⁸⁹⁾

⁸⁷⁾ O. L. Canc. 1799: 6124; Helyt. 1799; Lit. Pol. No. 21. p. 18.

⁸⁸⁾ Orv. fac. Iratok Stipsits dék. a. 1798/99. Fjk. 1/414/232.: „Vires effiacia, et utilitas vera plantarum non nisi a posteriori equidem cognoscuntur, ut igitur de plantis neo-detectis vixquidpiam nisi a priori, et in forma conjecturae adstari possit; interea tamen Facultatem hanc Medicam adnissuram, ut demandatis jussis, quoad licet, et pro virili satisfiat“.

⁸⁹⁾ Orv. fac. Iratok Stipsits dék. a. 1798/9. No. 12.

A helytartó-tanács még egy próbát tesz, megismétli a felhívást harmadszor is.⁹⁰⁾ Erre nagy nehezen innen-onnan kezdenek növényeket küldözgetni, de csak hasonló silány eredménnyel, mint azelőtt. Az eredménytelenségnek meg is van a magyarázata. Egyrészt a helytartó-tanács annyira terra incognita-nak tarthatta természetrajzi tekintetben Magyarországot, hogy a legsodálatosabb felfedezések (mondjuk datolyaliget valami rejtett völgyben) sem lepték volna meg, természetes tehát, hogy a physicusok által beküldött közönséges, de Magyarország flórájához mégis csak némi adatot szolgáltató növények nem elégitették ki. Másrészt korán is jött a rendelet. Az egyetem még olyan fiatal volt, hogy a tudományért dolgozó nemzedéket nem nevelhetett. A *Ratio educationis* ugyan már felvehette tantárgyai közé a természetrajzt, de azért mi sem volt jobban elhanyagolva középoktatásunkban, mint épen a természetrajz, legfőképen pedig a botanika. Ami történt, azt főleg egyesek önképzésből nyert ismereteinek és a tudomány iránti lelkesedésének köszönhetjük. A legtöbb csak a kényszer hatására tesz valamit. Szinte látom a jó vidéki physicusokat, amint nagy sebtében összeszedetik hajdujukkal az országút mentén termő gatz, pakolják be és küldik fel a helytartó-tanácsnak, hogy a felsőbb-ség kívánságának legalább formászerint megfeleljenek. Akárhány van, aki hosszú felterjesztésben hártja el magától a dicsőséget. A veszprémmegyei physicus szinte siránkozva hivatkozik korára és elfoglaltságára; hosszú listában sorolja fel, hogy mi minden szükséges a növények gyűjtéséhez; kérdezzék csak meg KITAIBELT, az tudja, hogy kell ahhoz kocsi, ló, munkások, a legkülönbözőbb szerszámok, vegyszerek, szárító kemencék, sőt még piktor⁹¹⁾ is, aki a növényt ott helyben lerajzolja és lefesti. Így kitanítván a helytartó-tanácsot, meggyőződéssel kérdi, hogy csak nem kívánhatják tőle, hogy ő ilyen munkára vállalkozzék?⁹²⁾

Ha néhányan közülük megértik a leirat intencióját és szép eredménnyel folytatják a gyűjtést, megérdemlik, hogy legalább nevüket e helyen megörökítsük. Első helyen áll közöttük GENER-SICH, az „*Elenchus Florae Scepusiensis*“ szerzője, ki ismételtén küld be ritka kárpáti növényeket; a helytartó-tanács a lőcsei

⁹⁰⁾ O. L. Helyt. 1880: Litt. pol. No. 13. p. 29; leirat 1800. XII. 30. No. 29956

⁹¹⁾ Schütz festőre céloz, ki akkor már WALDSTEINNAL és KITAIBELLEL járta az országot

⁹²⁾ O. L. Helyt. Litt. pol. 1801. No. 21. p. 43.

magistratus utján dicséretben is részesíti.⁹³⁾ Szép szorgalommal gyűjt a gömörmezei PILLMANN; beküldött növényei között van a *Verbascum phlomoïdes*, melyet WINTERL szerint „nullus adhuc botanicorum hungaricorum invenerat“.⁹⁴⁾ A gyűjtők között van még MARIKOVSZKI GYÖRGY rozsnói⁹⁵⁾ LISSOVÉNYI SÁMUEL zólyomi⁹⁶⁾ orvos is. A helytartó-tanács felhívása eljutott olyanokhoz is, akik a növények gyűjtésére hivatalból nem voltak kötelezve, de akik a kert gazdagításában nagy érdemeket szereztek. Ezek közé tartozik WOLNY ANDRÁS, a karlócai gimnázium igazgatója, BUDAY ANDRÁS szerémszei physicus. Mindkettő már régebb idők óta összeköttetésben állott KITAIBELLEL és sok szép délvidéki cserjével gyarapította a kertet.⁹⁷⁾ Ebben az időben kezd a kert számára gyűjteni MAUKSCH TAMÁS késmárki evangélikus lelkész és ROCHEL ANTAL rovnyei chirurgus, a későbbi főkertész is.

7. Kitaibel utazásai.

Legszebb eredménnyel jártak és a pesti botanikus kertet külföldön is előnyösen ismertté tették KITAIBELNEK 1792-től egész haláláig folytatott utazásai, melyekről mindig gazdag mag- és növénygyűjteményekkel tért haza. KITAIBEL utazásairól részletesen beszámol SCHUSTER, de azt a nagyon fontos momentumot, hogy ezeket az utakat legnagyobb részt a kormány támogatásával, államköltségen tette meg, nem emeli ki eléggé. Így terjedt el az a nézet, hogy KITAIBEL utazásain, egyedül gróf WALDSTEIN szerepelt mint mecénás, holott utóbbi, ha előkelő összeköttetései segítségével, közbenjárásával lényegesen megkönnyítette is őket és a kormány részéről kiutalt összegeket a magáéból pótolta is, csak a mármarosai 1796-iki utazás költségeit viselte teljesen.⁹⁸⁾ Csak a történeti igazságnak tartozunk e tény megállapításával és vele egyáltalában nem kisebbítjük a tudománykedvelő főúr érde-

⁹³⁾ O. L. Helyt. 1802: Litt. Pol. No. 13. p. 12.

⁹⁴⁾ O. L. Helyt. 1799: Litt. Pol. No. 21. p. 14.

⁹⁵⁾ O. L. Helyt. 1799: Litt. Pol. No. 13. p. 15.

⁹⁶⁾ O. L. Helyt. 1801: Litt. Pol. No. 21. p. 43.

⁹⁷⁾ O. L. Helyt. 1797: Litt. Pol. No. 13. p. 5.

⁹⁸⁾ O. L. Helyt. 1796: Helyt. Lit. Pol. No. 24. p. 15. KITAIBEL kérvénye: „...supplico ut mihi Facultas sub Initium Junii a. c. Iter per Comitatum Maramarosensem, et Bukovinam, ac aliquam Transsilvaniae partem propriis sumptibus ingrediendi Benigno-Gratioso concedatur.“

meit, ki a hazai flóra megismerésének alapját tevő „*Plantae rariores Hungariae*” megjelenését lehetővé tette. Viszont hangsúlyoznunk kell a kormány áldozatkészségét is, mely mostoha pénzügyi viszonyok között is annyit adott a botanikára, mint talán egy más tudományra sem.

KITAIBEL utazásait Pest és Buda környékének bejárásával kezdi, de már 1792-ben nagyobb szabású tervvel⁹⁹⁾ lép MULSER adjunktussal együtt a helytartó-tanács elé. Be akarják járni Heves, Borsod, Abaujtorna, Sáros, Zemplén, Szabolcs vármegyéket, hogy az ország természeti ritkaságait, a muzeum, a botanikus kert és a herbarium gazdagítása céljából összegyűjtsék. Az utazáson mindenre kiterjedt volna figyelmük; nemcsak saját magukat akarják miveltetni, hanem nevezetes adatokat szolgáltatni a mezőgazdaságnak, az orvosi tudománynak, az ásványvizek megelemzésével a chemiának; a magyar viszonyok és törekvések iránti érzékre mutat, hogy a növényeknek nemcsak lelőhelyét, hanem népies neveit is pontosan össze akarják gyűjteni. Az utazásra kért 1000 fl. segélyt azonban nem kapták meg és így az egész utazás terv maradt.

KITAIBEL és MULSER tervéről a helytartó-tanács felszólítására többen nyilvánítottak véleményt. Ezek között SCHÖNBAUER¹⁰⁰⁾ drágának és célra nem vezetőnek találja az utazás tervét; az ország természeti megismerésére hasznosabb volna az ország összes természetkedvelőiből egy „*Societas Naturae curiosorum*”-ot alapítani; a társaság tagjai a vidékükön található természeti tárgyakat összegyűjtenék, leírnák és beküldenék; a társaság pedig az arra érdemest kiadná, a tárgyakat pedig egy természetrajzi muzeumban helyezné el. A cancellária mindkét tervet a regnikolaris deputáció útján az épen Pozsonyban üléselő karok és rendek elé terjesztendőnek tartja.¹⁰¹⁾ Hogy ott mi lett belőle, nem tudom?

⁹⁹⁾ O. L. Helyt. 1792: Litt. Pol. No. 9. p. 62, 63, 163, 164.

¹⁰⁰⁾ Orv. fac. Iratok Winterl dék. a. 1788/9. Fjk. 1/313/214. Helyt. leirat. 1789. VIII. 27. No. 33351. PILLER halálával az orvosi karon a historia naturalis specialis rendes tanszékére SCHÖNBAUER JÓZSEF prágai technologiai tanár neveztetett ki. MULSER adjunktust, aki PILLERT 1787/8-ban helyettesítette 400 fl. jutalomban részesítette a helytartó-tanács. SCHÖNBAUERnek megengedik, hogy előadásait ne latinul, hanem németül tartsa, de az orvostanhallgatók egy része folyamodással fordult az egyetemi magistratushoz, melyben kijelentik, hogy a német nyelvet nem értik. SCHÖNBAUER a papnövendékeknek is előadott külön órákban oekonomiával kapcsolatos természetrajzot.

¹⁰¹⁾ L. Canc. 1792: 4307.

KITAIBEL maga sem idegenkedett egy tudós társaság alakításától és arra még életében többször tett kísérletet. Ő maga adott ki egy munkát: „*Plan zu einer ungarischen Gesellschaft*“ címen, melyben a célt és az eszközöket is kidolgozta. A későbbi időkben is többször lépett másokkal összeköttetésbe, de eredmény nélkül. Hogy mi volt a legfőbb akadálya egy magyar tudós társaság megalakulásának, azt élénk színekkel ecseteli WALDSTEIN grófnak KITAIBELhez intézett egy levele,¹⁰² melyben a lelkes főúr idegen létére is szomorúan panaszkodik a magyar grófokra, kik szűkebb-lúségükkel minden hasonló tervet megakadályoznak. „Egy tudós-társaság felállításának terve — írja — nagyon szép és nekem is régi őszinte kívánságom; én magam is már több idevágó tervet dolgoztam ki, de mindig a tűzbe hajítottam, mikor a kivihetetlenségét beláttam. Egy olyan országban, hol a nemesség más üdvözítő igét, mint birka, buza és robot nem ismer, a lehetetlenségek közé tartozik egy ilyen tervnek a megvalósítása. Én itt Bécsben több magyar gavallérral beszéltem a dologról, akik a vállalkozást nagyon szépnek találták; mikor azonban a hozzájárulás költségeit elibük tártam, kinevettek. Ugyan mi hasznunk volna belőle, felelték; az ugyan minket semmire meg nem tanítana; egy ostoba parasztnak praktikus ökonomiája sokkal többet ér, mint az a sok sületlenség, amit a tudósok összeírtak. Maradatok magatoknak (,blast mir den Hobel aus‘) gondoltam magamban: mint barmok jöttetek a világra, azok is maradtok. Remélem azonban, hogy gróf ERBŐDY, a vicekancellár nem olyan, mint a többi; ő sok jót várna ettől az intézettől és azt mondotta, hogy jobb volna, ha az országgyűlésen szólítanák fel a nemességet a terv támogatására“. WALDSTEIN maga is hozzá fogott volna a tudós-társaság megszervezéséhez, ha idegen volta attól vissza nem tartja. Egyelőre nem is valósulnak meg a tervek; tudományos eredményeket KITAIBEL utazásaitól várnak.

KITAIBEL első nagyobb utazása 1792-ben lett volna, mikor is SCHUSTER¹⁰³) és utána KANITZ¹⁰⁴) állítása szerint Horvátországon keresztül Fiuméba utazott volna. Ennek az utazásnak KITAIBEL jegyzeteiben nagyon bizonytalan, az egykori okmányokban ellenben semmi nyomát sem találtam. Ellenben adat van arra, hogy KITAIBEL 1792 nyarán a Bánságba utazott és ez idő alatt

¹⁰²) Mus. L. Quart. 735. 1802. IV. 15.

¹⁰³) SCHUSTER, Hydrographica p. XIX.

¹⁰⁴) KANITZ, Versuch p. 83.

MULSER helyettesítette a gyógyszerészhallgatók correpetálásában.¹⁰⁵⁾

Hogy teljesen tudományának élhessen, 1794-ben felmentését kéri¹⁰⁶⁾ a gyógyszerészhallgatók correpetálása alól. 14 esztendőn át — úgymond — annyira megerőltette tüdejét, hogy egészségének erős megrendülésétől tart. Utódja MULSER adjunktus lesz, kit a helytartó-tanács 1794 jul. 4-én¹⁰⁷⁾ erősít meg hivatalában.

KITAIBEL 1794-ben kezdi meg segélyezett utazásait; eleinte főleg a különböző hazai ásványvizek megvizsgálására küldik ki és 1795-ben, mikor Bártfát látogatja meg, csak mellékesen engedik¹⁰⁸⁾ meg neki, hogy a Tátrába is elmenjen „ibidem naturae productas pervestigandi“ céljából.

1796-ban három hónapot tölt gróf WALDSTEINnel a Mármarosban; ez volt első nagy botanikai utazása, melyről oly gazdag zsákmánnyal jött haza, hogy azzal a kiadandó „*Plantae Rariores*“ nek megvetette alapját. Mikor 1797-ben a Mátrát járja be a gyűjtött növényeknek a kertbe szállítására, 100 fl.-ot engedélyeznek¹⁰⁹⁾ neki. Miután 1798-ban a nagyváradi ásványvizeket megvizsgálta, szeptemberben WALDSTEINnal együtt Bécsen, Prágán, Drezdán és Lipsésen át, hol Hedwiggel is találkozott, Berlinbe utazott, hol WILLDENOWot látogatta meg;¹¹⁰⁾ elképzelhetjük, hogy a nagy tudóssal való érintkezés, mily termékenyítőleg hathatott KITAIBELre és WALDSTEINre egyaránt; valószínűleg itt érlelődött meg kettejükben véglegesen egy nagyobb munka kiadásának eszméje, miről a következő év elején a „*Litterarische Anzeiger*“ első száma is tanuskodik.

Berlinből hazajövet 1798 október 24-én vezet ioltárhoz SARLAY ERZSÉBETet.

Emelkedő hirneve, a botanikus kert körül kifejtett fáradhatatlan buzgalma bátoritják, a családalapítással járó gondok pedig

¹⁰⁵⁾ Orv. fac. Iratok. Stipsits dék. a. 1793/4. Fjk. 1: 373/108. MULSER kéri KITAIBEL helyébe való kineveztetését: Saepe munero... Kitaibl aut morbo aut excursionibus impeditum supplevi. *Semialtero anno*, dum Dom. Adjunctus in Banatum profectus fuisset...

¹⁰⁶⁾ Orv. fac. Iratok Stipsits dék. a. 1793/4. Fjk. 1/368/71.

¹⁰⁷⁾ No. 12482.

¹⁰⁸⁾ O. L. Helyt. 1795: Litt. Pol. No. 24. p. 21. Leirat. 26. VI. No. 13349,

¹⁰⁹⁾ O. L. Helyt. 1797: Litt. Pol. No. 9. p. 124; No. 13. p. 6—8. Leirat 1797. VII. 18. No. 14115.

¹¹⁰⁾ Az utazás célja SCHUSTER p. XXXIV. szerint: Berolini Wildenovii causa firmandorum suorum inventorum botanicorum.

kényszerítik, hogy jobb sorsot próbáljon magának biztosítani. Még mindig csak adjunktus volt évi 400 fl. fizetéssel. Már 1793-ban benyújtott egyszer egy segélyt kérő folyamodványt,¹¹¹⁾ most házassága előtt, támaszkodva a nádor elismerésére is, újra megismételte.¹¹²⁾ Sorsának javítására kéri egyetemi tanárrá és a botanikus kert igazgatójává való kineveztetését; a tudomány részére pedig néhány száz forint utazási segélyt. Utazásokra eddig nagyrészt saját vagyonát fordította és hogy ideje legyen, még a correpetálásról is lemondott, mert mindennél jobban érdekelt ez a botanikai tekintetben egyáltalában ki nem kutatott ország. Kérvényében a chemia terén elért eredményeire is hivatkozik. „Mióta házamat laboratóriumná alakítottam át, a chemia terén egész csomó új felfedezést tettem; többféle módszert találtam arra, hogyan lehet különböző földeket és fémeket olajokban vagy szappanokban feloldani, az oldatoknak tulajdonságait megvizsgálni; a kéksavnak új sajátosságos tulajdonságait mutattam ki és tisztán való előállítását eddig ismeretlen módon végeztem; a KLAPPROTH által Telluriumnak nevezett elemet már 4 évvel ő előtte felfedeztem¹¹³⁾ Hontmegyének egyik ércében és később az erdélyi aranyércekben is megtaláltam. . . A botanikában magamat gyakorolni eleinte kevés alkalmam volt, mivel abban az időben a botanikus kert még nem volt berendezve és később is csak kevés növényvel rendelkezett; ezt a hiányt azonban igyekeztem Pest és Buda környékén tett gyakori kirándulásaimmal pótolni: több mérföldnyi kerületben legalább százszor kóboroltam át ezt a vidéket, nagy fáradsággal és rám nézve még nagyobb költséggel kutattam növények után és hordtam össze a botanikus kertben. . . Bejártam Horvát-Szlavonországot, a tengermelléket, a Bánátot, Erdély egy részét; utóbb gróf WALDSTEIN támogatásával a Szepességet és Mármarost. Az ember nem is hinné milyen gazdag ez az ország új és ritka növényekben“.

A helytartó-tanács melegen pártolja KITAIBEL kérvényét; nem lehet kételkedni — így szól — hogy KITAIBEL kiküldetése sokkal szerencsésebb eredményekkel fog járni, mint az ország összes physicusaival megpróbált és szerencsétlenül végződött kísérlet; hogy ezekkel semmire sem lehet menni, azt az elmúlt évek vilá-

111) O. L. Helyt. 1793: Litt. pol. No. 9. p. 58.

112) O. L. Canc. 1798: 8687.

113) GOMBOCZ ENDRE, *A tellur történetéhez*. Természettudományi Köz-
löny. 1913.

gosan megmutatták. Ilyenformán a cancellária sem zárkózott el az elől, hogy KITAIBEL évi fizetését 200 fl.-al felemeljék és utazásokra 200—300 fl.-ot utalványozzanak neki.¹¹⁴⁾

Már a következő évben összesen 800 fl.-ot kap különböző célokra:¹¹⁵⁾ 300 fl.-ot utazási szükségletekre, 200 fl.-ot kocsikra, a szolga számára napi 40 kr.-t, ezenkívül a szükséges assignatiókat és hivatalos leveleket. Kiutálnak neki ugyanekkor 300 fl.-ot chemiai felszerelésekre is, de ezt olyan feltétellel, hogy kísérleteit nyilvánosan végezze. Az orvosi kar határozata¹¹⁶⁾ alapján, valahányszor vegyi analysesekbe fog, azt a kar fekete tábláján ki kell hirdetnie és az orvostanhallgatókat a megjelenésre felhívni.¹¹⁷⁾ X

Mielőtt KITAIBEL nagyobb utra indult volna, a helytartótanácshoz pontos uti tervet nyújtott be; utazása befejezte után pedig rendesen több ívre terjedő, részletes „relatio“-kkal számol be az utján tett felfedezésekről, talált növényekről és általában a megtett útról. Ezek a jelentések, melyek mindenesetre pontosabban, mint az utjairól irt naplójegyzetek, a bennük sokszor igen pontosan felsorolt számos növény és lelőhely miatt fontosak a botanikai irodalomra nézve; kiadatásuk meghozná a maga gyümölcseit.

1799-iki utazását a Balaton mellékére tervezte,¹¹⁸⁾ honnan majdnem az egész Dunántúlt be akarja járni, de csak a Muraközbe és Baranyamegyébe jutott el. Már Csáktornyáról küld jelentést a *Rhus Cotinus* előfordulásáról és ipari felhasználhatóságáról.¹¹⁹⁾ A részletes jelentésben¹²⁰⁾ 300 növényt sorol föl pontos lelőhellyel. Érdekes megjegyzéseket tesz a *Populus pyramidalis*-ra és az *Ulmus*-nak egy fajtájára. Szorgalmasan gyűjtötte

114) O. L. Canc. 1798: 12964.

115) O. L. Helyt. 1799: Litt. Pol. No. 21. p. 12 No 9461.

116) Protocoll. sessionis IX. 1799. IX. 7.

117) Helyt. leirat. 1799. VII. 2. No. 15358.

118) O. L. Helyt. 1799: Litt. Pol. No. 21. p. 10.

119) O. L. Helyt. 1799: Litt. Pol. No. 21. p. 21: „*Rhus Cotinus*... qui hungaris *Szemerceze*, vel *Szömerceze* dicitur . . . frutex in omnibus collibus et montibus calcareis, qui inde Buda per Comitatus usque ad initium Balatonis circa Keszthely procurrunnt copiose crescat“.

120) L. Helyt. 1799: Litt. Pol. No. 21. p. 23: *Populus* . . . *stricta* illa Species, quam *turcicam* nominant nostrates — *Ulm*i illa species nova, cujus supra sub nomine *Ulm*i *incanae* mentionem injeci, praeter lignum durum et tenax operibus carpentariorum aptum, etiam librum largitur in tenuia et tenacia fila fossilem, qui ad funes parandos et vites alligandos libro tiliaceo profertur a colonis Sümeghiensibus. — Ez az *Ulmus* faj a Veszelszki (Fűsz. Gyűjt. p. 125.) vénitzfája. — L. Melléklet IV.

utján a népies neveket, „hogy ha valamikor kidolgozzák Magyarországnak gazdasági és technikai flóráját, azok is hasznát vehesék, kik a botanika tudományával szakszerűen nem foglalkoznak“.

1800-ban a Bánságot járja be, már WALDSTEIN gróf társaságában,¹²¹⁾ honnan 114 új növényfajon és 3 amerikai, 20 észak- és középpázsiai rokonságú növényen kívül a következő növényeket hozza magával a botanikus kertbe: *Corylus colurna*, *Carpinus edentula*, *Rhamnus cardiocarpus*, *Crataegus pentagyna* et *nigra*, *Cytisus elongatus* et *falcatus*, *Agrimonia agrimonioides*, *Tussilago hybrida*. A következő évben a cancellária napidíját 3 fl.-ra emeli;¹²²⁾ lakását pedig a botanikus kertben 727 fl. költséggel kibővítetteti.¹²³⁾

KITAIBEL legnevezetesebb, tudományos tekintetben legeredményesebb és a botanikus kert növényállományát a legnagyobb mértékben gyarapító utja volt, az 1802-iki „*Iter croaticum magnum*“, az u. n. „nagy felfedező út“. Az út előkészítésében, a szükséges anyagi eszközök megszerzésében, a kormánytámogatás kieszközlésében itt is igen nagy érdeme volt gróf WALDSTEINNAK, kitől részben az út eszméje is származott. WALDSTEIN már 1801 elején megemlíti egyik levelében¹²⁴⁾ az úttervet, mely szerint Fiuméből indulnának ki és a dalmát tengerpartot is átkutatnák. Két festőt szándékozott magával vinni. Később a szigeteket is be akarja vonni kutatása körébe.¹²⁵⁾

WALDSTEIN igen nagy kedvvel foglalkozott az út tervével. Egész Bécsben nagy propagandát fejtett ki, járt a helytartó-tanácsnál, a cancelláriánál, magával a császárral is beszélt az útról; a költségek ügyében ő maga akart a palatinushoz folyamodni, végső esetben pedig hajlandó lett volna az út költségeit újra a saját zsebéből fedezni.¹²⁶⁾ Erre azonban nem került sor, mert a kormány

¹²¹⁾ Múz. I. Quart. 735. WALDSTEIN levele KITAIBELhez. 1800. X. 9.

¹²²⁾ O. L. Canc. 1801: 7665.

¹²³⁾ O. L. Helyt. 1801: Litt. Pol. No. 13. p. 42.

¹²⁴⁾ WALDSTEINnek itt közölt levelei a M. Nemzeti Múzeum levéltárában található Quart 735 jelzés alatt.

¹²⁵⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1801. XII. 13.

¹²⁶⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1802. II. 1: „Es wäre sehr schade wenn die Dalmatinische Reise nicht zu statten käme; ich verspreche mir sehr vieles von diesem Land; ich habe schon dem Kaiser davon geredet, und er scheint äusserst damit zufrieden zu seyn, doch ist mit ihm nichts Direkte zu machen; ich wollte ihm eine Bittschrift eingeben damit er befehle, die Statthalterey möchte die Reise veranstalten... schreiben sie mir ob es nicht

KITAIBELt ezen az uton 700 fl. segélyben részesítette.¹²⁷⁾ Az utazás iránt Bécsben olyan nagy volt az érdeklődés, hogy WALDSTEIN szerint¹²⁸⁾ a császár is és egész Bécs csak arról beszélt. WALDSTEIN magát különböző gazdasági és politikai megbízatásokkal látják el.¹²⁹⁾ Az út¹³⁰⁾ május 5-én kezdődött; WALDSTEIN, KITAIBEL és SCHÜTZ festő Varasdon találkoztak, ahonnan az egész Karsztvidéket, a Kapelát és a Velebitet bejárták egész Dalmácia határáig. A négy hónapig tartó út alatt 19 napon át háltak kinn a szabadban. Egészségi állapota és pénzének fogyta már nem engedte KITAIBEL-nek, hogy a tengerpartig is leszállhasson; szeptember 9-én tért haza. A rengeteg élő növényt, mely között 55 teljesen új faj volt, WALDSTEIN szállította Varasdig, ahonnan állami fuvarok vitték a pesti botanikus kertbe.

Erről és a többi útról szóló relatiókat a helytartó-tanács az egyetemi magistratusnak is megküldi véleményadás végett. Az 1800-ban megtett bánsági utazásról STIPSITS, SCHUSTER, REISINGER adnak véleményt;¹³¹⁾ érdemül tudják be, hogy sok új magyarországi növényt és ásványt talált; a növények egy részének ismeretlen orvosi hasznát derítette fel. Az 1802-iki utazásról szintén mond véleményt az orvosi fakultás; ez a jelentés¹³²⁾ legjobban mutatja, hogy a tisztán tudományos célú utazás, milyen kevés olyan gyakorlati eredménnyel járt, aminőt a helytartó-tanács tőle várt.

KITAIBEL hire ekkor már bejárja az egész országot. A fumei gubernium maga kéri a helytartó-tanáctól KITAIBEL kiküldetését „*fine perquirendorum rariorum Naturae productorum*“.

A helytartó-tanács a kérvényt egyszerűen tudomásul ve-

etwa gut wäre, wenn ich an Palatinus schreibe, um auszuwirken dass sie hingeschickt würden, wenn es aber durchaus nicht geht, dann Urlaub nehmen und auf meine Kosten reisen“.

127) O. L. Helyt. leirat. 1802. IV. 13. No. 8101.

128) WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1802 elejéről: „Der Kaiser und die ganze Stadt schon von dieser Reise sprechen; und sie mit sehnsucht warten, und selbst ich vom Ministerium den Auftrag erhalten habe auf gewisse Sachen aufmerksam zu seyn und ein Report davon zu geben“.

129) WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1802. III. 6.: Érdekes lesz az utazás „auch in Betreff mehrere politische Anmerkungen, die zu machen sein werden in Betreff der Kultur und der Handel“.

130) O. L. Helyt. 1803: Litt. Pol. No. 21. p. 3.

131) Orv. fac. Iratok Reisinger dék. a. 1812³/₃. Fjk. 1/684/169.

132) O. L. Helyt. 1804: Litt. Pol. No. 22. p. 1. Helyt. leirat 1804: III. 6. No. 4717: In relatione Professoris Kitaibel super Itinere suo anno 1802 per aliquam Hungariae majorem vero Coratiae partem suscepto, Ma-

szi.¹³³⁾ Nagyszámú tudományos értekezése jelenik meg; 1799 novemberében napvilágot lát a „*Plantae Rariores*“ első decasa, 1802-ben befejeződik első kötete a hatalmas műnek, dicsőséget szerezve ország-világ előtt, írójának és hazájának egyaránt.

X A fényes eredmények mehozozák az anyagi és erkölcsi sikereket is. Igaz, hogy csak kérve. Ujra KITAIBEL kéri fizetésének fel-emelését, mert már kénytelen 80 éves öreg anyjától és 3 szegény testvérétől is megvonni az anyagi segítséget, sőt ő maga is adóssá-gokba keveredett. Kérését az eddigieken kívül még azzal is támo-gatja, hogy sikerült neki egy férfiában, kinek tehetségei az államra nézve különben veszendőbe mentek volna, a szükséges ismeretek megtanításával, oly nagy kedvet ébresztteni a természettudományok iránt, hogy az most egész vagyonát és összes igyekezetét az ország természeti viszonyainak felderítésére fordítja. A helytartó-tanács¹³⁴⁾ a következőleg nyilatkozik KITAIBELTŐL: „KITAIBEL gehört schon itzt in die Zahl der um die Vaterländische Gelehrsamkeit wahrhaft verdienten Männer. Gerade das Fach, worin er arbeitet, ist eines der unbebautesten und doch zugleich einer der auch selbst in öko-nomischen Rücksicht wichtigsten Fächer in Ungarn“.

Ő felsége tekintettel KITAIBEL igen nagy érdemeire, ren-des tanári címet és 1200 fl. fizetést ad neki 1802 szeptember 1-től kezdve.¹³⁵⁾

gistratui huic academico dd. 17 Maii 1803 No. 10599 finem in eum commu-nicata, ut erui faciat, in qualemnem publicam utilitatem ea, quae dictus Pro-fessor detexit, deservire possint, adferuntur inter cetera nonnullae plantae signanter *Sedum glaucum* (nova species) quae cum furfure, aut farina suisbus exhibitum anginam glandularum curare dicitur. Radix *Asari Europaei* cum vino per noctem infusa, febres inter mittentes pertinacissimas curans; folia *Rhamni alpini* scabiem sanans, si decocto illorum membra laventur; *Astra-galus glycyphyllus*, cuius foliis in decocto contra tussim utuntur incolaes, praesentissimum contra hydrophobiam remedium, denique *Buphtalmum sa-licifolium* in extracte exhibitum, et vulneri a venenatis serpentibus inflictio illitum efficax remedium praestans adversos diros effectu inde sequentes; quae omnes ob virtutes paulo descriptas inter Populum celebrantur; in Relatione autem ejusdem Magistratus Academici isthuc submissa ideo solum praeter-mittitur, quod virtutes earundem non alia, quam autoritate et fide roborentur.

¹³³⁾ O. L. Helyt. 1801: Litt. Pol. No. 21. p. 8.

¹³⁴⁾ O. L. Can. 1802: 8553.

¹³⁵⁾ Helyt. leirat. 1802. X. 6. No. 21178: Dignabatur Sua Majestas Sacratissima sumptis in reflexionen eximiis meritis PAULI KIETAIBL Ad-juncti Professoris Chemiae et Botanicae penes Regiam Scientiarum Univer-sitatem, cum primis in excolenda re Botanica praestitis eidem Titulum ordi-

8. Kitaibel és Waldstein. A „Plantae Rariores.“

KITAIBEL utazásainak, gyűjtéseinek, a botanikus kert európai hírű fellendülésének kétségkívül legmaradandóbb emléke és a hazai botanika történetének korszakalkotó eseménye a „*Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae. 3. Volumina. Vindobonae. 1802—1812*“ megjelenése. Hazánk flórájának megismerésére alapvető volt ez a nagy mű, melynek megteremtésében oroszlánrésze volt gróf WALDSTEIN FERENCNEK. Az utókor WALDSTEINT általában csak mint mecénást, KITAIBEL utazásainak pártfogóját és elősegítőjét ismeri; befolyása, szerepe a munka kiadásában eddig még nem volt felderítve. WALDSTEINNEK KITAIBELHEZ intézett levelei, melyek a nemzeti muzeum levéltárában sub. Quart. 735 találhatóak, erre is derítenek némi fényt.

WALDSTEIN-WARTENBERG ÁDÁM FERENC, a gróf WALDSTEIN család Dux-Leitomischli ágából származott. 1759 febr. 14-én született Bécsben és a hadi pályára lépett. Mint máltai lovag részt vett a berbererek elleni tengeri hadjáratban, 1787—89 a törökök ellen küzdött. Ezután egyidőre bucsut mondott a katonai életnek és valószínűleg erre az időre esik KITAIBELLEL való ismeretsége is. De 1797-ben, 1808-ban és 1809-ben, a franciák elleni háboruban újra részt vett és csak 1814-ben testvére halála után vonult vissza csehországi birtokaira, hol gazdasági, ipari telepek, iskolák, természetrajzi gyűjtemények alapítására fordította hátralevő idejét. Meghalt Oberleutersdorfban 1823 május 24-én.¹³⁶⁾

Sajnos WALDSTEIN összes életrajzaiban úgyszólván semmi adatot sem találunk arra nézve, hogy mily uton módon ismerkedett meg a gróf KITAIBELLEL és hogy fejlődött ki közöttük az az igazán szoros baráti viszony, amire a gróf és KITAIBEL levélváltásában

narii Professoris Facultatis Medicae elementer conferre, et eundem ordinarii Professoris annuo salario in 1200 flnis subsistente providendum elementer decernere.

¹³⁶⁾ SCHUSTER (l. c. XXXIV.) a következőket írja róla: „Vir ad omnia humanitatis officia explenda natus, annorum et studiorum ratione Kitaibelo aequalis, huic eo innotuit tempore, quo arcta adhuc summo pecuniae annua stringebatur. Suo tamen sumtu septem annis Hungariam lustrabat, scopo botanico cum amico Paulo: speciatim suo sumtu cum eo 1796 adiit Marmatiam, sua manu conscribens itinerarii diurnale, plane elaboratum . . . multumque Pestini moratus saepius viciniam perquisivit amatae scientiae causa“.

nem egy bizonyítékot találunk.¹³⁷⁾ Magyar mágnások (NICZKY, FESTETICH stb.) többször ellátogattak a pesti botanikus kertbe; vendége volt néhányszor valószínűleg a nádor is; ezek révén fejlődhetett a két rokonlélek között ismeretség és később a honi botanikára oly nagy szerencsét hozó barátság is. A két férfi egymással a legbizalmasabb lábon állt, családi ügyeik, örömük, bánatuk, mind közös megbeszélés tárgya volt.¹³⁸⁾ Levelezésüknek, beszélgetésüknek főtárgya mégis mindig a botanika volt. WALDSTEIN nem volt egyszerű műkedvelő, ki az akkori idők sok nagyurához hasonlóan gyönyörködött volna csak a növényekben vagy diszmunkák kiadásával egyéni hiúságának áldozott volna, hanem a botanikában eléggé otthonos is volt. Volt szép herbáriuma, kis botanikus kertje, külföldi munkákat kivonatolt, KITAIBELLEL szakszerű vitatkozásokat folytatott. Összeköttetésben volt WILLDENOW, JAQUIN, HOST és másokkal. Botanikai kérdésekben önálló ítélete volt; így a *Thymus montanus*-t a világerért sem akarja felvenni az első füzetbe, mert a *Thymus serpyllum* egyszerű változatának tartja. Az *Iris hungarica* és a „*Plantae Rariores*“ több más elnevezése is tőle származik. Igaz, hogy komolyabb és fontosabb kérdésekben mindig KITAIBEL tanácsával élt. Mikor a regensburgi botanikai társaság WALDSTEINT is tagjai közé választotta, KITAIBELhez fordul azzal a kéréssel, hogy küldjön neki „sub rosa“ egy értekezést, amit a saját neve alatt kiadhasson. Megjegyzi, hogy igen szívesen venné, ha az értekezés a magyar tengerpart növényeiről szólna. KITAIBEL el is készíti neki

¹³⁷⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1802. III. 6. (KITAIBEL hosszú hallgatása után, WALDSTEIN a pesti egyetem első adjunktusának — BOGDANOVICZNAK — halálát olvasta az újságban. Legközelebbi levelében rémületének ad kifejezést): „Ein Schrecken uibermächtigte meine Nerven und ich ward eiskalt, denn obwohl sie mir die Saamen nicht geschickt haben auch die Beschreibungen und Vorrede vielleicht nicht bald schicken werden, so kann ich doch nicht lange böse auf sie sein, sie sitzen zu fest in meinem Herzen all dass ich sie nicht entschuldigt mit der allgemeinen Krankheit aller Genien“.

¹³⁸⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1806 vége vagy 1807 eleje: „Lieber Kitabel ich habe sie noch immer sehr lieb, und fühle die wärmste Freundschaft für sie. Sie wissen meine traurige Lage, in welcher ich verfallen bin durch den betäubtesten Todtfall meiner innigstgeliebten und geschätzten Freundin . . . selbst die Botanik hat keinen Reiz mehr für mich, ich sehe jede Blume wie eine alte Bekanntschaft an, mit der man keine Umgang mehr haben will; ich hoffe aber, daß der Frühjahr diesen Trost wieder anfachen wird, und daß ich in der Gesellschaft der lieben Blümchen noch Freude erleben werde.“

az értekezést és WALDSTEIN csak a bevezetésen eszközölt csekély változtatást.¹³⁹⁾

A „*Plantae Rariores*“ kiadásának eszméje legelőször valószínűleg KITAIBEL agyában született meg, ki már régebbi felterjesztéseiben is igen sokszor hivatkozik arra, hogy mennyi új növényt talált Magyarországon; lehetetlen, hogy ne gondolt volna azok publicálására is. Sajnos, hogy WALDSTEIN és KITAIBEL eddig ismeretes és hozzáférhető levelezése csak 1799 második feléből veszi kezdetét; régebbieket nem is ismerünk. Tekintve azonban azt a sok hasonló, nagyarányú, külföldi diszmunkát, mely abban az időben megjelent, nem lehetett nehéz KITAIBELnek WALDSTEINT, a botanikáért lelkesedő férfit a kiadásra rávenni.

Szerencsétlenségre, a mű nagyon rossz időben (1799—1812) látott napvilágot. Megjelenésének első idejében igen sokat ártottak neki az állandó politikai zavarok, a folytonos külháborúk, később pedig az ezek nyomán beálló gazdasági és pénzügyi válság, mely a munka teljes befejezését is megakadályozta. Hozzájárult még hogy egy ilyen nagyszabású mű megjelenése, hazai viszonyainkat figyelembe véve, mindenképen korai volt. A szerzők különösen nagyszámú magyar előfizetőt reméltek és nem számoltak azzal a nagyfokú indolenciával, melyet nemcsak a köznemesség, hanem főuraink is tanúsítottak a hazai mozgalmakkal szemben. Ilyen körülmények okozták, hogy a nagy mű a 280-ik képpel lezárult, befejezetlen maradt.

Az előfizetési felhívás¹⁴⁰⁾ 1799 március 17-én jelent meg, melyet a szeresztők mindenfelé szétküldöttek és hazai és külföldi folyóiratokban is lenyomattak. A felhívás ismerteti Magyarország gazdagságát ritka növényekben és mindenekelőtt egy „*Botanische Reisen in Ungarn*“ című mű megjelenését jelzi, mely hazánknak gazdasági, technikai, egészségügyi tekintetben kidolgozott földrajzát is adta volna, de amely sohasem jelent meg. A második mű az előfizetési felhívás szerint a „*Plantae Rariores descriptionibus et iconibus illustratae*“ lesz. A szerkesztők JACQUIN *Icones plantarum* művét veszik mintául, decasonként gondolják megjelentetni, úgy hogy 10 decas tenne egy kötetet. Egy decas előfizetési ára 10 fl., bolti ára

¹³⁹⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL 1801. III. 2., 1801. június (?) és 1801. VII. 14.

¹⁴⁰⁾ L. Melléklet V.

15 fl.-ra van megszabva. Az első füzet megjelenését 1799 novemberére jelzik, melyet a többi füzet 3 havi időközzel fog követni.

A szerkesztés, mely úgyszólván teljesen WALDSTEIN kezében volt, már valószínűleg 1798-ban megkezdődött; az előfizetési felhívás szétküldésekor ugyanis körülbelül 8 füzet anyaga már együtt volt. A munkába felveendő növényeket WALDSTEIN jelölte ki és a sorrendet is ő határozta meg. A kijelölt növényekhez a diagnózisokat és a leírásokat, valamint az első és harmadik kötet előszavát KITAIBEL küldte meg levélben Pestről.

A szerkesztéssel nagy gondot vállalt magára WALDSTEIN, akinek különösen sok nehézséget okozott a színezett képek elkészítése, melyekhez rajzolóra, metszőre és „illuminator“-ra volt szüksége, ki az összes füzetek képeit kézzel kiszínezte. A rajzok kivétel nélkül olyan élő növények után készültek, melyeket KITAIBEL küldött WALDSTEINNAK, aki azokat kertjében elültette és felnevelte; legnagyobb részüket SCHÜTZ JÁNOS festette le, ki a szerzőket több utazáson elkísérte, a pesti botanikus kertben is sokat tartózkodott és ott KITAIBELNél lakott,¹⁴¹⁾ hogy alkalom adtán azonnal hozzáfoghasson valamelyik virágzó növény lefestéséhez. Atyja SCHÜTZ KÁROLY csak kisebb mértékben járult a munka művészi részéhez.

Az első füzet 1799 novemberében meg is jelent; valószínűleg 200 példányban; a többi füzet azonban csak rendetlen időközökben követte az elsőt. Az első kötet, melynek előszava elé FISCHER rézmetsző egy a lomnici csúcsot és a Magas Tátra lejtőjét ábrázoló képet metszett, 1802 tavaszára mégis elkészült. A többi füzet megjelenése, amint azt a levelezésben előforduló adatok alapján meg lehetett állapítani, a következő években történt: 1803-ig a 15-ik, 1804-ig a 20-ik, 1805-ik a 21-ik, 1806—1807-ben a 22 és 23-ik, 1807—1812-ig a 24, 25, 26, 27 és 28-ik füzet.¹⁴²⁾

A vérmes remények azonban, amelyeket a szerkesztők a mű megjelenéséhez fűztek, nem igen akartak megvalósulni. Dacára annak, hogy a nagy tavaszi lipcei könyvvásárra több példányt küldtek, 1800 elején mindössze 4 párisi és 4 salzburgi megrendelőjük volt.¹⁴³⁾ Mikor végre jelentkezni kezdenek a külföldi előfizetők,

¹⁴¹⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL 1801. június (?).

¹⁴²⁾ L. BORBÁS V. Term.-rajzi Füzetek XII. 1889. 222—223. BORBÁS az egyes füzetek megjelenési idejét az egykorú irodalmi adatokból következteti.

¹⁴³⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL 1800. III. 8.: „Ich habe leider noch genug vorhanden und kann das Geld der ausgegebenen Exemplairs nicht einkassieren; wenn das so fort geht, so werde ich nicht reich werden; aus fremden Ländern kommt gar keine Antwort, obwohl ich überall geschrieben . . .“

más bajok érik a vállalkozást. A franciák 45 darab Spanyolországba küldött példányt, más 8-al együtt, Salzburg és Linz között elbosztak;¹⁴⁴⁾ az első két decas Hollandiába és Angliába küldött 30 példányáról azt írja WALDSTEIN, hogy a hajóval együtt elsülyedt; később ugyan kiderült, hogy a hajókat a hollandok fogták el, de a füzetek sohasem kerültek meg.¹⁴⁵⁾ A spanyolok és portugálok, habár az eddigieket sem fizették ki, 25 példány további hozatásáról kénytelenek lemondani, a háborus idők miatt.¹⁴⁶⁾ Káruk ekkor már 4000 fl.

Legnagyobb csalódás mégis hazánkban éri őket. Olyan biztosan számítottak a hazai vevőkre, hogy az itt eladott példányok jövedelméből remélték a vállalkozás hasznát, amiből WALDSTEIN KITAIBELnek félig komolyan, félig tréfásan 10000 fl. vagyont is biztosított.¹⁴⁷⁾ WALDSTEIN a cancelláriában is jár; ott megigérik neki, hogy a helytartó-tanács útján utasítani fogják a vármegyéket a műnek, a nemzeti becsület által is megkövetelt támogatására és beszerzésére, de hiába.¹⁴⁸⁾ Az utasítás egyszerű ajánlássá változott, melynek édes-kevés foganatja lett. Hiába biztosítja WALDSTEIN az ajándékba adott 12 példányon kívül¹⁴⁹⁾ még 30 példány jövedelmét KITAIBELnek, felszólítván, hogy a városokban és vármegyékben mindent kövessen el, épen Magyarországon érnek el legkevesebb eredményt. A landshuti SCHULTESnek,¹⁵⁰⁾ hazánk rajongó botanikus barátjának igaza volt, mikor WALDSTEIN és KITAIBEL művéről a következőket írta: „Endlich erschien des Grafen WALDSTEIN und Professors KITAIBEL herrliche Flora dieses noch herrlicheren Landes, dem es die Nachwelt nicht leicht verzeihen wird, dass es ein Werk von dieser Schönheit und von so hohem

¹⁴⁴⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL 1801. II. 5.

¹⁴⁵⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL 1801. XII. 13.

¹⁴⁶⁾ Ekkor írja (WALDSTEIN ad KITAIBEL 1801. VII. 14.): „Ich versichere sie, daß es viel erfordert, alles gedultig zu ertragen was mir geschieht und mich recht durch zu arbeiten um nicht zu grunde zu gehen.

¹⁴⁷⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL 1801. őszén: „Wenn ich ihnen durch mein Arbeit und Mühe ein Capital von 10000 fl. verschaffen konnte, so will ich zwar alle Verdruß verschmerzen, den ich schon bey der herausgabe mit löffeln gefressen habe; es ist keine Kleinigkeit 30 Rindvieher ganz allein zu dirigieren.“

¹⁴⁸⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL 1801. VII. 14.

¹⁴⁹⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL 1802. III. 6.

¹⁵⁰⁾ SCHULTES: Geschichte der Botanik.

Werthe so wenig unterstützte dass nicht einmale die dritte Centurie desselben vollendet werden konnte“.

A *Plantae Rariores* első kötete befejeződik 20000 fl. kiadásal és 13000 fl. bevétellel.¹⁵¹⁾

A „*Plantae Rariores*“ egyébként már az első füzet megjelenésekor felkeltette a szakkörök érdeklődését. A regensburgi botanikai társaság, a göttingai királyi társaság tagjai közé választotta¹⁵²⁾ a tudós szerzőket. Az *Annalen der Österreichischen Literatur* már 1802 januári számában ismerteti az első 7 füzetet. Hazánkban az irodalmi körök is csak később méltányolják; KITAIBEL halálakor a *Tudományos Gyűjtemény*¹⁵³⁾ a „*Plantae Rariores*“-t tartja élete legnagyobb és legérdekesebb művének, „melly tudós munka az ő válogatottsága, helyessége 's ékessége által, minden e' rendbéli külföldi munkákkal vetekedik“. A pesti egyetemen szintén nagy feltűnést keltett az akkor még csak adjunktus KITAIBEL-nek díszes kiállítású munkája, de itt is csak több rosszakaratú irigységgel találkozhatott, mint támogatással.¹⁵⁴⁾

A dicsőség, ami érte WALDSTEINT, olykor kiadással is járt. A francia recensiók NAPOLEON figyelmét is felhívták, ki neje számára kért egy példányt. WALDSTEIN gyönyörű kötész, velin papírosra nyomtatott példánnyal kedveskedett.¹⁵⁵⁾

Csak csodálhatjuk WALDSTEIN nem lankadó áldozatkésztségét, ki az első kötet kiadásával járó nagy veszteségek után is belefog a második és a harmadik kötet kiadásába. A kedvezőtlen viszonyok, a nagy részvétlenség és különösen az őt ért nagy gyász, mely fölött igen sokszor panaszkodik KITAIBEL-nek, lassanként ked-

¹⁵¹⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1801. IX. 9.

¹⁵²⁾ „Ugy látszik, ezek mind ingyen példányhoz akarnak jutni“ — jegyzi meg WALDSTEIN (ad KITAIBEL 1802. II. 2.)

¹⁵³⁾ 1818. I. p. 109—111.

¹⁵⁴⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL 1800. III. 8.: „Daß es an Neidern nicht fehlt, konnten wir wohl voraus sehen, aber was wird erst seyn, wenn die *Kitaibelia* erscheinen wird, dieses wird der Todtes streich für die ganze Universität seyn.“

¹⁵⁵⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1801. őszén: „Dieses Exemplar wurde durch einen der besten Mahler fast in Miniatur verfertigt, und übertrifft die schönsten Englischen Werke; ich wurde gestürmt um selbes sehen zu lassen, durch 4 Tage war mein Zimmer voll neugieriger“. — Cserébe Waldstein a malmaisoni kert I. kötetét kapta (W. ad. Kitaibel. 1804. IV. 7.) — WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1806. v. 1807: „Auch liegt der zweyte Theil für BONAPARTE auf velin prächtig bey mir, die Politique erlaubet mir ihm nicht zu schicken“.

vét szegik. „Die Abnahme des Werkes nimmt jährlich ab“ — írja a 22-ik és 23-ik füzet szerkesztésekor KITAIBELnek. A füzetek mindig hosszabb és hosszabb időközökben jelennek meg; 1806-tól 1812-ig mindössze 5 füzet hagyja el a sajtót. Mikor a háborus viszonyok miatt már megfelelő papirost sem tud kapni Hollandiából, ügyes illuminator után is hiába kutat, lassanként megérlelődik benne az elhatározás, hogy a 28-ik füzettel az egész művet lezárja.¹⁵⁶⁾ Panaszskodik pénzügyi viszonyaira is, melyek ép oly rosszul állanak, mint az államéi. Egy későbbi levelében¹⁵⁷⁾ a mű megszüntetése okául megrendült egészségi állapotát hozza föl; jobb mindent minél előbb rendbehozni, nehogy halála az adósságokban és követelésekben nagy zavarokat okozzon. Bármi volt is az ok, WALDSTEIN 1812 elején már elhatározta, hogy művét a 28-ik füzet után már nem folytatja.¹⁵⁸⁾ Terve az volt, hogy a 29-ik füzet helyett növényleírásokat közöl képek nélkül, a 30-ik füzet helyett pedig adja a címlapot és az előszót. Tudvalevő, hogy ez is elmaradt és a 28-ik füzet *Euphorbia viridiflora*-jával a harmadik kötet lezárult.¹⁵⁹⁾ A még leírandó növények a következők lettek volna: *Conium croaticum*, *Ranunculus segetalis*, *Salvia variegata*, *Anthemis saxatilis*, *Arenaria rostrata*, *Artemisia salina*, *Hyosciamus agrestis*, *Sisymbrium pyrenaicum*, *Potentilla adscendens*, *P. intermedia*, *Crambe chlorocarpa*, *Fumaria prehensilis*, *Ranunculus Gouani*, *R. hamatus*, *Pyretrum uliginosum*, *Dianthus varius*, *Veronica coriacea*, *Hieracium bifidum*, *Peucedanum banaticum*, *Carpinus orientalis*, *Rosa humilis*, *Rhinanthus maculatus*, *Cerastium cespitosum*.

Az itt felsorolt növények közül *Ranunculus hamatus*, *Dianthus varius*, *Veronica coriacea*, *Rosa humilis*, *Rhinanthus maculatus* *Peucedanum banaticum* JÁVORKA SÁNDOR és SZABÓ ZOLTÁN szíves

¹⁵⁶⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1811 v. 1812. I. 13: „Ich gedenke . . . der ganzen Löbl. Botanik mit einem Tritt im H. . . . das Viaticum geben“ . . . „Die Mäuse haben mir während meiner Abwesenheit einige Exemplars gefressen, die einzigen Geschöpfe die von der Botanik satt sind geworden“.

¹⁵⁷⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1812. V. 15.

¹⁵⁸⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1812. I. 26: „Der Stab ist gebrochen! mit dem 28ten Heft schliesse ich den 3ten Theil; ich kann nicht weiter; die Unkosten sind zu beträchtlich; dass Spitzbuben Volk begehrt noch einmal so viel in Einlosungs-Scheine als ich in B. Z. zahlte, so wohl für gravieren als Illuminieren; ich berechne klar dass ich bey der herausgabe der zwey Hefte wenigstens 2000 fl. Scheine Schaden hätte und das kann ich nicht thun: ich müsste mich in Schulden setzen, was ich noch nie gethan habe und hätte keinen ruhigen Augenblick“.

¹⁵⁹⁾ A 3 kötet akkori ára 420 fl. C. M. volt.

közlése szerint ismeretlenek az irodalomban. A többi jórészt WILLDENOW *Enumeratio plantarum horti botanici Berolinensis 1809.* című művében és a KANITZ kiadta *Additamentab*an látott napvilágot. Identifikálásuk ugyancsak JÁVORKA és SZABÓ szíves közlése szerint, itt következik: *Conium croaticum* W. K. in Willd. En. 305 = *C. maculatum* L.; *Ranunculus segetalis* Kit. in Flora 1821. I. 40 = *R. arvensis* L.; *Salvia variegata* W. K. in Willd. En. 36 = *S. pratensis* L.; *Anthemis saxatilis* Willd. En. 910 et Kit. Addit. 74 = *A. montana* L. sec. Simk. Aradm. p. 171; *Arenaria rostrata* W. K. in Willd. En. 481 = *Minuartia laricifolia* (L.) Schinz et Thell.; *Artemisia salina* Willd. in W. K. tab. 75; *Hyoscyamus agrestis* Kit. in Schultes Öst. Flora I. 383 (1814.); *Sisymbrium pyrenaicum* L.; *Potentilla adscendens* W. K. in Willd. En. 554.; *Potentilla intermedia* Wahl. Fl. Carp. 154 = *P. canescens* Bess.; *Crambe chlorocarpa* Kit. Addit. 198 = *C. tataria* Sebeók; *Fumaria prehensilis* Kit. Cat. hort. bot. Pest 1812. 10; *Ranunculus Gouani* Willd. Sp. pl. II. 1322 = *R. dentatus* Baumg.; *Pyretrum uliginosum* W. K. in Willd. Spec. pl. III. 2152; *Hieracium bifidum* Kit. in Horn. hort. Hafn. II. 1815. 761; *Carpinus orientalis* Mill.? = *C. edentula* Kit.; *Cerastium caespitosum* Kit. Addit. 220 = *C. arvense* L.

KITAIBEL több kísérletet tett arra, hogy WALDSTEINT most vagy a jövőben a folytatásra rábírja, de ő erre semmi körülmények között sem volt hajlandó. Később azt ajánlja¹⁶⁰⁾ KITAIBEL-nek, hogy a „*Plantae Rariores*“ befejezését a magyar ujságokban azzal a megjegyzéssel tegye közzé, hogy az idők és viszonyok megváltoztával még egy negyedik kötet is meg fog jelenni.¹⁶¹⁾ A befejezést mindenütt nagy meglepetéssel fogadták, tudva, hogy a szerzőknek még bőven áll anyag rendelkezésre.¹⁶²⁾

Pár év múlva KITAIBEL maga szándékozik a folytatást kiadni; WALDSTEIN szívesen segítené előleggel, de egyszersmind óvatosságra is inti.¹⁶³⁾ A folytatásban azonban megakadályozta KITAIBELT a halál.

¹⁶⁰⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1812. VI. 29.

¹⁶¹⁾ III. k. p. 310: *Figura octagesima absolvimus tertium nostri operis Volumen, Continuationem suspendimus ob multiplica impedimenta, quae e gravibus temporibus in quibus vivimus inseparabilia sunt. Quartum Volumen publicabimus quamprimum-superi dicta impedimenta sustulerint. Materies suffectura partim in promptu est, partim in vasto florum Hungaricae Imperio, quod totum perquirere nobis nondum licuit delitescit*“.

¹⁶²⁾ Múz. L. Quart. 735. SCHRADER ad KITAIBEL.

¹⁶³⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1815. I. 5.

A magyar botanikában új korszakot megnyitó munka, mely az első pesti botanikus kert ritkaságainak a maga nemében páratlan katalógusa volt, így örökre befejezetlen maradt.

9. Winterl és Kitaibel viszonya.

KITAIBEL rendes tanárrá történt kinevezetésével az egyetem botanikai tanszékén sajátságos helyzet állott elő. WINTERL az egyik rendes tanár az egyetemen adott elő, képviselte a tanszéket a fakultáson, névleges igazgatója volt a kertnek; KITAIBEL a másik rendes tanár soha elő nem adott, tisztán tudományának, utazásainak élt, az egyetemhez való viszonya a kert adminisztratív vezetésében merült ki. WINTERL a régi iskolának tanítványa, aki szívesen ragaszkodik LINNÉ dogmaszerű elveihez, a „*Genera et Species plantarum*“-tól hajszálnyira el nem tér; KITAIBEL egy ország új, sajátságos flórájával megbarátkozott kutató, ki mindenben az újat, az eltérőt keresi. A két eltérő tudományos felfogás okozhatta első sorban, hogy, amint azt több jel mutatja, a két tudós lassanként elhidegült egymástól és viszonyuk csak a hivatalos érintkezésre szorítkozott. Hozzájárulhatott WINTERLnek aggkorával és betegeskedésével járó kissé szeszélyessé vált természete és KITAIBELnek folyton emelkedő hírneve.

Az új pesti kertben eleinte semmi baj sincs. KITAIBEL, amint azt VEZA nyilatkozatában¹⁶⁴⁾ olvashatjuk, „überträgt sehr gerne die zuweilen vorkommende missliche Stunden und besonderen Laune des Lehrers WINTERL“. A kertész ellen vezetett vizsgálat idején azonban, úgy látszik már nincs meglegedve WINTERL KITAIBELLEL. „Commodum est laudare dignum virum de officio bene gesto, hinc non deero dilaudandis tam D. Adjuncto, quam hortulano, si eandem meriti fuerint“.¹⁶⁵⁾ A kert vezetésében is csak kis szerepet akar neki juttatni; mindössze a kert gazdasági vezetésében akar vele osztozni, amint azt a tárgyalt akták is mutatják. Kisebbség nagyobb összeütközések napirenden lesznek közöttük. KITAIBEL bizonyítványt kér tehetségéről és szorgalmáról: WINTERL nem adja ki neki, hanem a következő szavakkal hártja el magától: „Man könnte mich einer Zudringlichkeit beschuldigen, wenn ich mich in solche Sachen einmengte“. KITAIBEL háromszor folyamodik, utoljára egye-

¹⁶⁴⁾ O. L. Canc. 1788: 11483.

¹⁶⁵⁾ O. L. Helyt. 1792: Litt. Pol. No. 13. p.

nesen a helytartótanácshoz,¹⁶⁶⁾ mire a bizonyítványt meg is kapja. Még később is panaszkodik,¹⁶⁷⁾ hogy nagy buzgalma ellenére WINTERLTől semmiféle elismerést nem kapott: „es wurde mir hierüber nicht nur jedes Zeugniß versagt, sondern ich wurde sogar angeschuldigt, dass ich zum verderben des botanischen Gartens arbeitete“.

Legjobban mutatja a kettejük közötti viszony megszakadását az a kis irodalmi vita, amely GENERSICH *Elenchus Florae Scepusiensis*-e fölött indult meg. Amint már említettem, GENERSICH egyike volt a legszorgalmasabb gyűjtőknek, ki a botanikus kertet és herbariumot már akkor is igen sok növényvel gyarapította, mikor még nem volt városi physikus és a helytartótanács felszólításának hivatalból nem kellett megfelelnie. GENERSICH munkáját, a *Litterarische Anzeiger für Ungarn* 1799-iki évfolyamának juniusi számában ismerteti és több kifogásolni valót talál benne a ** mögé rejtőzött KITAIBEL.¹⁶⁸⁾

KITAIBEL kritikájával szemben az egyetem orvosi kara és különösen WINTERL erkölcsi kötelességüknek tartják GENERSICH megvédelmzését. Ugyancsak a *Litterarische Anzeiger*-ben jelent meg az anticritica is névtelenül, de WINTERL tollából a következő címmel: *Prüfung einer Beurtheilung des genersichischen Elenchus Florae Scepusiensis in No. 25 des literarischen Anzeigers für Ungarn. — Von der löbl. medicinischen Facultät zur Untersuchung deputirte N. N. N. WINTERL* nem tudta, hogy kitől származik a recensio; KITAIBELLEL még ebben az ügyben sem folytatott eszmecserét. Mutatja ezt a megjelent cikkből kimaradt, de WINTERLnek az orvosi fakultás levéltárában fellelhető kéziratában¹⁶⁹⁾ még meglevő következő meglehetősen naiv megjegyzés: „Diese Beurtheilung (t. i. a KITAIBEL-féle recensio) kann weder von dem grossen Botaniker Herrn Grafen WALLENSTEIN, noch vom Herrn Adjunkt KITAIBEL ihre Abkunft haben, weil der Verfasser seine Namenssyblen mit zwey Sternchen angibt, alle diese Herrn aber dreysylbige Nahmen haben. Sie ist auch nicht von H. Prof. WINTERL, der dem aus den zwey Sternchen entstehenden Anschein öffentlich widerspricht“.

WINTERL mindenekelőtt kifejti, hogy GENERSICH nem volt kötelezve növények gyűjtésére, mégis olyan felfedezéseket tett, ami-

¹⁶⁶⁾ O. L. Helyt. 1793: Litt. Pol. No. 9. p. 58.

¹⁶⁷⁾ O. L. Canc. 1798: 8687.

¹⁶⁸⁾ Recension von Samuel Genersich's Flora Scepusiensis Elenchus. Leutschau. 1798. Als Beilage zum Neuen Kourier aus Ungarn. 1799. No. 25. Jun. 22.

¹⁶⁹⁾ Iratok Stipsits dék. a. 1798/9. No. 187a.

vel szemben az összes többi physikusok gyűjtése egyszerűen nulla. LUMNITZER és GENERSICH példája mutatja, hogy a jövőben még többet várhatunk a physikusoktól; az egyetemen már is sok hallgató van, akik örülnek annak az alkalomnak, ha mint gyakorló orvosok a helytartótanács böles rendelkezésének megfélemlhetnek. De ha ezt a hazánkban épen csak most mutatkozó igyekezetet, valótlan-ságokat tartalmazó recenziókkal még csirájában elfojtjuk, elijesztjük az összes physikusokat a további gyűjtéstől; „weil Arbeit um Ehre und entehrender Tadel in direktem Kontraste stehen, besonders wenn auch die medizinsche Fakultät schläft, die nur allein den unbillig getadelten retten kann, und folglich auch ungebetten retten muss“. Ha van is hibáztatni való az ilyen munkákban, semmiesetre sem kell nyilvánosságra hozni és így a gyűjtőket elriasztani, „es bleibt daher nichts übrig, als gegründete Erinnerungen den Verfassern freundschaftlich ins Ohr zu sagen, ohne ihren ersten Schritt sogleich zu Brandmarken und dadurch den zweyten zu ersticken“.

WINTERL szerint az *Elenchus* célja egyszerűen csak csere volt és már ezért sem lehet tökéletes és teljes.

Különben pedig a kritikában és antikritikában két ellentétes tudományos felfogás ütközik össze. WINTERL a bírálóban és GENERSICHben is azt hibáztatja, hogy új neveket használnak és nem ragaszkodnak a LINNÉ által megállapítottakhoz. WINTERL még mindig inkább csak segédtudománynak tartja a botanikát, mely az orvos és gyógyszerészettanhoz szükséges. „Bedenke man dass unser Felsen Erklettern ein ganz lächerliches Unternehmen ist, wenn es nicht zur Absicht hat, den Standort eines Wesens zu entdecken, dass man einst zur Nahrung, Arzney, Technik u. d. anzuwenden wird“. Ha pedig a növényeknek neve napról-napra változik, hogy ismerjék ki magukat akkor a gyógyszerészek. Nagyot nézne az a patikus, ha a következő receptet kapná az orvostól: „Nehme von dem Kraut, das vor Zehn Jahren Peter, vor sechs Jahren Paul, vor drey Jahren Jakob hiesse, aber nun noch dem Floristen in graubünden Johann heisst“. A LINNÉ-féle neveknek tehát örökéletűeknek kell maradniok; ha hibásak, hibájukat csak megjegyzésben szabad közölni; p. o. a *Ballota lanata*-t a *Leonurusok* között kell felsorolni; de *Ballota lanata* név alatt.

10. A botanikus kert hanyatlása és áthelyeztetése.

Az előbbi fejezet adataiból azt hiszem eléggé kitűnik, hogy WINTERL és KITAIBEL között az utolsó években békés együttműködésről szó sem lehetett. Ennek a szerencsétlen viszonyoknak leginkább a kert adta meg az árát. Hozzájárult mindehhez, hogy 1800-tól kezdve egész hazánkra súlyos idők nehezdedtek. A folytonos külföldi háborúk okozta siralmas pénzügyi és gazdasági helyzet, a nagymennyiségű bankócédulák kibocsátása, maga után vonta a pénzértékének csökkenését, ami végül a két gyászos emlékü devalvációra vezetett. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a kert 1802-től kezdve hanyatlani kezdett; különösen mióta KITAIBEL is úgy el volt foglalva utazásaival, kémiai vizsgálataival, hogy a kert vezetését kénytelen volt HUNDRATH főkertészre bízni. HUNDRATH pedig a beléje helyezett bizalomnak egyáltalában nem felelt meg, kötelességét mindinkább elhanyagolta.

A katalógusok mindamelllett a növényanyag állandó gyarapodását jelzik. Igaz, hogy, amint később HABERLE idejében kiderült, a katalógusok nem voltak megbízhatók és sok fiktív adatot tartalmaztak. 1794-ben, tehát 6 esztendővel az első katalógus megjelenése után 2180 volt a növények száma;¹⁷⁰⁾ az 1796/7 tanévről 400 drb.¹⁷¹⁾ szaporodást, 1798-ról 769¹⁷²⁾ drb. szaporodást jeleznek a jelentések. WINTERL-nek 1802-ben megjelent „*Index plantarum, quae in horto botanico Pesthynensi cultae sunt*” című katalógusa, HABERLE szerint¹⁷³⁾ 720 génusz, 3426 fajtát és 26 varietását sorolja fel betűrendben. Az 1803-ik évről szóló relatio¹⁷⁴⁾ 258 drb szaporodásról számol be, 1804-ben SCHUSTER szerint 3180, 1806-ban pedig állítólag 4000-en felül van a növények száma.¹⁷⁵⁾ A visszaesés mind ezek dacára el nem tagadható.

Nem sokat használ, hogy a kert átalányát hatszáz forintra emelik,¹⁷⁶⁾ a kertésznek 400 fl. fizetést juttatnak,¹⁷⁷⁾ a kertészegé-

¹⁷⁰⁾ O. L. Helyt. 1794: Litt. Pol. No. 13. p. 19; 1806: Litt. Pol. No. 12. p. 5. (Schuster szerint 2045 drb.)

¹⁷¹⁾ O. L. Helyt. 1797: Litt. Pol. No. 13. p. 25.

¹⁷²⁾ O. L. Helyt. 1798: Litt. Pol. No. 13. p. 9.

¹⁷³⁾ HABERLE, Succincta p. 36.

¹⁷⁴⁾ O. L. Helyt. 1804: Litt. Pol. No. 14. p. 2.

¹⁷⁵⁾ O. L. Helyt. 1806: Litt. Pol. No. 12. p. 5.

¹⁷⁶⁾ Helyt. leirat. 1803. VII. 23. No. 18675.

¹⁷⁷⁾ Orv. fac. Prof. p. 513.

dek fizetését pedig folyton emelik, úgy hogy 1810-ben eléri a havi 40 forintot.¹⁷⁸⁾ A pénz névértékének egyötödére szállt le, az általános drágulás pedig mivel sem enyhült.

A viszonyok rosszabbodása a helytartótanácsnak is feltűnik, mely valószínűleg WINTERL figyelmeztetésére kérdést intéz a magistratushoz, mi az oka a kert rosszkarba jutásának, miért pusztult ki oly sok orvosi növény és miért maradtak ki az évi jelentések? KITAIBEL az évi jelentés kimaradását azzal menti, hogy 1805 október 4-én súlyos lázzal érkezett meg a bánágból; kimutatja azután, hogy még mindig annyi orvosi növény van a pesti botanikus kertben, mint egyetlen egy más kertben sem (t. i. 416) és csodálkozik, hogy ép WINTERLTől származik a panasz, akinek éppen az orvosi növények termesztésére semmi gondja sem volt; WINTERL ugyanis azt tartotta, hogy aki rendszertani uton tud növényeket meghatározni, az az orvosi növényeket is fel fogja ismerni.¹⁷⁹⁾

Voltak azonban egyéb bajok is; az aquarium megrepedezett, a vizet több helyen átbocsátotta, a caldarium, frigidarium és seminarium pedig közel állott az összeomláshoz.¹⁸⁰⁾ A legtöbb bajnak pedig maga a főkertész volt az oka, aki hűségesen követte elődjét annak minden hibájában. A kerttől napokig távol van, reggel 8 óra előtt sohasem látható, ebédután kávéházakban tölti idejét, úgy hogy folyton kell kötelességére figyelmeztetni; azt is megteszi, hogy segédekkel más kertben dolgozik, hiányzó növényekről beszámolni, nagy tömegben eltűnő rózsákról, szegfűvekekről felvilágosítást adni nem tud; egy-egy ritka bokrot, fát (*Daphne laureola*, *Tilia alba*) KITAIBEL később valamelyik pesti polgár kertjében talál meg. KITAIBEL új szabályzatot¹⁸¹⁾ dolgoz ki a kertész részére és annak meg-

¹⁷⁸⁾ Orv. fac. Prot. p. 629.

¹⁷⁹⁾ O. L. Helyt. 1806: Litt. Pol. No. 12. p. 5. KITAIBEL jelentése: „Ego nimirum ejus semper eram sententiae in horto botanico earum plantarum praecipuam rationem habendam esse, quarum aliquis est usus medicus, technicus aut oeconomicus, atque earum etiam quas patrium profert solum. Ast Cl. Professor WINTERL, illud semper tenuit et in docendo atque examinando secutus est principium, eum, qui plantas alias systematis ductu determinare noverit, etiam medicinales noscere: atque ideo etiam harum nullam unquam habuit rationem . . . harum comparationem minime curavit . . . nullam igitur esse causam de paucitate stirpium talium in genere conquerendi, et mirum esse talem querelam ab eo proficisci, qui earumdem acquirendarum nullam curam habuit“.

¹⁸⁰⁾ Orv. fac. Iratok Lenhossék dék. a. 1809/10. No. 31.

¹⁸¹⁾ Iratok Eckstein dék. a. 1806/7. No. 61. L. Melléklet VII.

okolásában is igen elítélőleg nyilatkozik a kertész működéséről: HUNDSRATH GYÖRGY kertészről mást nem mondhatok, mint azt, hogy nagyon lelkiismeretlenül bánt évek hosszú során át a kerttel. Az új szabályokat a helytartótanács is jóvá hagyta.¹⁸²⁾

Dolgot pedig adna a kert eleget. A magcsere igen élénk lett; KITAIBEL WOLNY, MAUKSCH, GENERSIICH, ROCHEL hazai gyűjtőkön és WALDSTEIN, HOST, SCHOTT, SCHULTES, HOFFMANN, SPRENGEL, SCHRADER, HORNEMAN, WILLDENOW, NOCCA, SCHRANK, PANTZER, NESTLER külföldi botanikusokon kívül igen sok új kerttel lép csere-összeköttetésbe. A kert a rossz viszonyok ellenére 366 növényfajjal szaporodik újra az előző év anyagához képest.¹⁸³⁾ Külföldre is több küldemény megy; maga Lemberg kap 600 jórészt új növényfajból álló gyűjteményt.¹⁸⁴⁾

A következő évben, 1809-ben adja ki KITAIBEL az általa szerkesztett első kerti katalógust,¹⁸⁵⁾ mely 744 nemben 3986 fajt és 103 varietást foglalt magában.¹⁸⁶⁾

Az 1809. katalógus le is zárja az első pesti botanikus kert történetét. Már az előbbi évben köztudomású volt, hogy a kert újra költözködés előtt áll. 1808-ban ugyanis herceg GRASSALKOVICH ANTAL az országút (ma Múzeum-körút) mellett fekvő telkét az államnak ajándékozta a nemzeti múzeum céljaira. A telek a régi nemzeti színház háta mögött feküdt, ott, ahol ma az egyetemi természetrajzi, vegytani épület és a régi műegyetem egy része áll. A kormány azonban úgy határozott, hogy illőbb és megfelelőbb, ha a múzeum a város belsejében áll; az ajándékozott telket az új botanikus kert céljaira fogja felhasználni.

Az egyetem meg is volt elégedve az új hellyel; nagyságra körülbelül 1000 négyszögöllel multa fölül a régit és ha az ötpacsirta-utcai (ma Esterházy-utca) beszögellő sarkot is hozzá lehetne venni, alakja szabályos négyszög volna. Talaja is elég jó, de hogy a rettetes sok *Triticum repens*-t és *Medicago sativa* rhizomáit ki lehetesen irtani, az egészséget alaposan fel kell szántani. Egyetlen hátránya a helynek, hogy az Országútról igen sok por száll a kertbe.¹⁸⁷⁾

Miután az egyetemi magistratus WINTERL és KITAIBEL, to-

182) Helyt. leirat. 1807. IV. 7. No. 5571.

183) O. L. Helyt. 1808: Litt. Pol. No. 12.

184) O. L. Helyt. 1807: Litt. Pol. No. 12. p. 8.

185) *Plantae horti botanici Pesthiensis*. 1809.

186) L. Melléklet VI.

187) O. L. Helyt. 1809: Litt. Pol. No. 13. p. 3.

vábbá SCHMIDT az építészet és TOMCSÁNYI a fizika tanáraiból álló bizottságot a költözködés vezetésével megbizta és óhaját fejezi ki, hogy az immár negyedik helyre kerülő egyetemi botanikus kert költözködésével az egyetemi alap meg ne terheltessék,¹⁸⁸⁾ 1809 tavaszán megindul az áthelyezés nagy munkája. KITAIBEL azonnal kiírta a kertnek a Hatvani-utca felé eső részét, abban a hitben, hogy a múzeum építkezése pár hét múlva megkezdődik. Az új kertet felásatja, talaját megtrágyáztatja, virággyakra osztja és élő sövényvel véti körül. A növények átvitele lassan ment és csak 1813-ban fejeződött be. Ez a hosszadalmas herce-hurca, továbbá az 1810-ik igen száraz év okozta, hogy a költözködéskor különösen a fák és bokrok közül, töméntelen sok elpusztult. A melegházak és az aquarium még 1813-ban is a régi kertben volt az összes növényekkel együtt; a melegházi növények egyrészét 1811/12-ik év telén magánosok üvegházaiiban helyezték el. A maggyűjtemény csakhamar átkerült az új helyre egy fabódéba, mely azonban a kertészségdeknek is lakásul szolgált. A kertbe benyúló szögletet azonban nem kapja meg az egyetem GRASSALKOVICHTÓL.¹⁸⁹⁾

Nagyon nehezen indulnak meg a kerti építkezések. A kormány már 1811-ben kiutal¹⁹⁰⁾ az építkezésekre 16,125 fl. 26³/₅ kr.-t (bankó-cédulákban 80,627 fl. 13 kr.). Az összegnek azonban csak egy részét folyósítják, nehogy a botanika intézményei és a kerti növények kárt szenvedjenek a teljes rendezésig.

Csak miután a régi kert épületeinek összes használható részét átszállították, indult meg az építkezés a már akkor elhunyt HILDT építész tervei szerint. Az összes építkezések 16,570 fl. 16³/₄ kr.-ba kerültek.¹⁹¹⁾ A kertnek a GRASSALKOVICH telekkel, a későbbi nemzeti színház helyével határos oldalát foglalták el az épületek. A tervezett tanári és kertész lakás felépítése elmaradt. Az építkezések befejezésekor egymás hosszában a frigidarium, tepidarium és caldarium állott, amelyek mögött volt a kertészségdek lakása, a faraktár, a szerszámraktár és egy nagyobb seminarium a szükséges könyvekkel; ugyanezt a helyiséget használták nyári időkben előadóteremnek

¹⁸⁸⁾ O. L. Helyt. 1808: Litt. Pol. No. 12. p. 17.

¹⁸⁹⁾ A költözködéssel kapcsolatos adatok: Orv. fac. Iratok Schuster dék. a. 181¹/₂ Fjk. 1 ⁶⁵³/₁₉, ⁶⁵⁴/₃₆, ⁶⁵⁷/₇₄, ⁶⁵⁹/₉₉, ⁶⁶⁰/₁₁₅, ⁶⁶³/₁₄₈, ⁶⁶³/₁₅₂, ⁶⁶⁵/₁₇₂, ⁶⁶⁵/₁₇₄, ⁶⁶⁸/₂₀₇, 181²/₃ Fjk. 1 ⁶⁷¹/₂₀, ⁶⁷⁴/₅₈, ⁶⁷⁸/₉₅, ⁶⁸⁹/₂₂₃, ⁶⁸⁸/₂₀. — O. L. Helyt. 1809: Litt. Pol. No. 12. p. 3, 8—10, 12; 1810: Litt. Pol. No. 12. p. 2, 3; 1812: Litt. Pol. 12. p. 4, 6, 8, 11, 15, 17, 19, 23, 25, 32; 1813: Litt. Pol. No. 13. p. 7.

¹⁹⁰⁾ Helyt. leirat. 1811. VII. 2. No. 16243.

¹⁹¹⁾ Helyt. leirat. No. 3541. 1815. II. 8.

(auditorium aestivale) is.¹⁹²⁾ Folytatásában volt felállítva a két apricarium. A kert keleti, ötpacsirta utcai, felében húzódtak a vizes árkok és terült el az aquarium.

Az egész költözködés körülbelül 40,000 forintjába került az államnak.

A magistratus ugyan hiába kéri¹⁹³⁾ az évi átalánynak 1000 fl.-ra való felemelését, a kert úgy ahogy mégis rendbe jött 1816-ra,¹⁹⁴⁾ mikor KITAIBEL kiadhatta a harmadik kerti katalógust. Hanem a költözködés alatt kiadott második,¹⁹⁵⁾ és a most megjelent harmadik¹⁹⁶⁾ katalógus sem mutatja hű képét a kertnek, mely a 10 évig tartó mostoha viszonyok között annyi növényt vesztett, hogy a jövőnek nagy munkájába került a kertet régi állapotába visszaállítani. Az 1812-iki katalógus 784 génuszban 3994 fajt és 14 varietást, az 1816-iki katalógus pedig 837 génuszban 4333 fajt és 22 varietást sorol föl.¹⁹⁷⁾

A rendezett viszonyokat sem WINTERL, sem KITAIBEL nem érthették meg. WINTERL az áthelyezés megindultakor hal meg; a nagy munkát KITAIBEL egymaga végzi és kevéssel befejezése után ő is elköltözik az élők sorából.

11. A tanszék Kitaibel haláláig.

KITAIBEL kineveztetése után sem ad elő, hanem folytatja az országban utazásait. 1803-ban négy hónapon át Heves, Borsod, Zemplén, Gömör és Nógrád vármegyéket járja be 1000 fl. utazási segéllyel.¹⁹⁸⁾ 1804-ben újra 1000 fl. ösztöndíjjal¹⁹⁹⁾ Nógrád, Hont, Zólyom, Árva, Turóc, Trencsén, Nyitra és Bars megyékben, a Királyhegyen és a Kriványon botanizál négy hónapon keresztül Schütz festővel együtt. 1805-ben ugyancsak SCHÜTZ festővel 81 napig a bánágban jár, honnan az év őszén lázasan, betegen tér vissza.²⁰⁰⁾

¹⁹²⁾ O. L. Helyt. 1815: Litt. Pol. No. 12. p. 10.

¹⁹³⁾ O. L. Helyt. 1814: Litt. Pol. No. 12. p. 10.

¹⁹⁴⁾ Az 1797-ben kiutalt 50 fl.-ot környékbeli utazásokra és 100 fl.-ot magcsereére újra kiutalványozzák. (Helyt. leirat. 1813. II. 16. No. 3423.)

¹⁹⁵⁾ *Plantae horti botanici Regiae Universitatis Hung.* 1812. 26. l.

¹⁹⁶⁾ *Catalogus plantarum horti botanici Reg. Scientiarum Universitatis Hungaricae.* 1816. 28. l.

¹⁹⁷⁾ L. Melléklet VIII.

¹⁹⁸⁾ Helyt. leirat. 1803. IV. 26. No. 9944.

¹⁹⁹⁾ Helyt. leirat. 1804. V. 22. No. 11057.

²⁰⁰⁾ WALDSTEIN ad KITAIBEL. 1805.

1806-ban Esztergom, Komárom, Győr megyéket, Sopron és Moson szikes területeit, a Fertőt, a Hanságot, az osztrák és stájer alpeseket szándékozik meglátogatni.²⁰¹⁾ Utazására újra 1000 fl. segélyt, azonkívül a maga részére 4 fl., a vele utazó kertész részére 1 fl. 30 kr. napidíjat kap.²⁰²⁾ De útközben a sopronmegyei Borbolyán, közel szülőfalujához utoléri a typhus és 4 hónapot betegen fekvve tölt; a következő évben egészsége helyreállítása céljából kénytelen a parádi, ránki és bártfai fürdőknél tartózkodni,²⁰³⁾ anélkül, hogy folytonos munkálkodását azért megszakította volna. 1808-ban FABRICI tanártársával Szlavoniába utazik Fehér-, Tolna-, Somogy- és Baranyamegyéken keresztül; 6 és fél hónapig tartó útján utazási segélye 1200 fl.²⁰⁴⁾ 1809-ben újra Fehérmegyébe utazik, majd a nyár folyamán CSEKONICS generális költségén a bánszágba megy, utána a Mátrát és ősszel újra a bánszágot látogatja meg. A chemia és botanika tanszékén tovább is WINTERL tartja az előadásokat.²⁰⁵⁾ Adjunktusul SCHUSTER JÁNOST nevezik ki 1803. jul. 1-től kezdve 300 fl. fizetéssel.²⁰⁶⁾ WINTERL marad a kert praefectura is egész haláláig, habár a tulajdonképeni vezetés KITAIBEL kezében van, ki WINTERL látta-mozásával küldte fel a havi, majd az évi jelentéseket. KITAIBEL rendes tanárrá történt kinevezetésével a látta-mozás is elmaradt.²⁰⁷⁾

WINTERL összes idejét és gondjait az előadások foglalják le. A nyári félévre előírt botanikát WINTERL áprilisig d. u. 3—4-ig, május elsejétől reggel 7—8-ig tartotta naponta. Az utóbbi években főleg chemiai kérdésekkel foglalkozik, de pontosan, lelkiismeretesen végzi az ifjúság botanikai oktatását is; élete végén állít össze egy könyvecskét: „*Manuale Vestii librum pro praelectionibus botanicis idoneum*“ cím alatt, a botanikai előadások vezérfonalául.²⁰⁸⁾ A helytartótanács ugyan nem járul hozzá a kinyomatásához, de ajánlatosnak tartja, ha SCHUSTER assistens, WINTERL és KITAIBEL útmutatásai szerint egy olyan segédkönyvet dolgozna ki, melynek segítségével a WINTERL kézikönyve mintájára nem csak a virágzó, hanem az elvirágzott és gyümölcsöző növények is meghatározhatók

²⁰¹⁾ O. L. Helyt. 1806: Litt. Pol. No. 20. p. 3.

²⁰²⁾ Helyt. leirat. 1806. V. 13. No. 8574. és VI. 14. No. 11498.

²⁰³⁾ O. L. Helyt. 1807: Litt. Pol. No. 12. p. 14.

²⁰⁴⁾ Helyt. leirat. 1808. V. 3. No. 10866 és V. 24. No. 11457.

²⁰⁵⁾ De már 1801 elején szó van WINTERL nyugdíjaztatásáról (l. p. 81.)

²⁰⁶⁾ Helyt. leirat. 1802. I. 12. No. 685. — O. L. Helyt. 1802: Litt. Pol.

No. 9. p. 5.

²⁰⁷⁾ O. L. Helyt. 1806: Litt. Pol. No. 12. p. 5 B.

²⁰⁸⁾ O. L. Helyt. 1807: Litt. Pol. No. 11. p. 73.

volnának.²⁰⁹⁾ SCHUSTER „*Terminologia Botanica*“-ja valószínűleg ennek a felszólításnak az eredménye.

Itt említhetjük meg, hogy a helytartótanács nemcsak az ilyen tudományos kérdésekbe avatkozott bele, hanem igyekezett az orvosi kart és különösen a botanikus kertet az ország gazdasági köreivel és érdekeivel is összeköttetésbe hozni. Már 1788-ban kéri²¹⁰⁾ a természetrajz és gazdaságtan tanárát, hogy nyilvánítsanak véleményt a macedoniai dohányynak Pécsen KOVACSICS FERENCZ által megkísérlett termesztése felől.

Az ország különböző pontjain exoticus orvosi növényeket akarnak termesztetni;²¹¹⁾ a határőrvidéket ritka magyarországi fákkal akarják ellátni.²¹²⁾ Mindkét célból a botanikus kerthez fordul a helytartótanács és onnan kér duplicatuumokat. Évekkel később 1815-ben maga a kormány küld a botanikus kert igazgatóságának 5 láda exoticus növényt, avval a felszólítással, hogy a velük kísérletezni szándékozó orvosok között ossza ki.²¹³⁾ A növények listája ez: *Aristolochia serpentaria*, *Camphorosma monspeliaca*, *Cerantonia siliqua*, *Collinsonia canadensis*, *Dorstenia Contrajerva*, *Dracocephalum canariense*, *Lobellia syphyllitica*, *Prunus Lauro-cerasus*, *Rhus toxicodendron*, *Crocus sativus*, *Rheum undulatum*, *Mentha piperita*, *Digitalis purpurea*, *Chenopodium ambrosioides*. A gyógynövények Heves, Nyitra, Liptó, Verőce, Sopron, Baranya vármegyék és Lőcse között osztattak ki.

Gyakran előfordult, hogy különböző növények felől kérdezősködnek. 1785-ben azt kérdezik, hogy miféle káros hatása van az egészségre a barlangkórónak. WINTERL és RÁCZ, kik a növényt nem

²⁰⁹⁾ Helyt. leirat. 1807. IX. 9. No. 18113.

²¹⁰⁾ Orv. fac. Prot. p. 226: „Methodus, qua Tabaca Macedonica sub Directione Dnis FRANCISCI KOVACSICS assessoris in Administratione 5 Ecclesiensi per 5 Macedones ex Bulgaria evocatos in variis locis inseminata et usque ad maturitatem perducta est; cujus nunc folia eum in finem Magistratui Academico Submissa sunt, ut ea per Professores historiae naturalis et oeconomiae inquiri faciat, an bona satis sint, et an in culturam hujus Tabacae inductu climatis aliarumve circumstantiarum 5 Ecclesiis et alibi ubi inseminata, et culta fuit, et circa tota reliquum Methodum nihil mutandum aut emendandum esset“.

²¹¹⁾ Helyt. leirat. 1798. XII. 11. No. 29530.

²¹²⁾ Helyt. leirat. 1805. VII. 16. No. 16243.

²¹³⁾ Helyt. leirat. 1814. V. 24. No. 14635.

látták, a nevet pedig nem ismerik, jobbnak látják véleményüket a bogáts-kóróról leadni.²¹⁴⁾

Vidéki physikusok, földbirtokosok felfedezéseit szintén a fakultásnak kell felülbírálni. PETERKA JÓZSEF kiskunsági physikus az *Amaranthus caudatus*-ban hamuzsirt, salétromot és szalmiákat talált. SCHUSTER 7 folio lapra terjedő véleményében kimutatja, hogy a növény nem az *Amaranthus caudatus*, hanem a *hybridus*; újra elvégzi a növény megelezését és kijelenti, hogy hamuzsír nyérése céljából érdemes volna nagyban is termesztetni.²¹⁵⁾ DUMOVICH borsodmegyei birtokos az *Isatis*ből indigót állít elő és termesztésére az egyetemtől vár felvilágosításokat.²¹⁶⁾ BIRK FRIGYES mosonyi physikus az *Eupatorium cannabinum*ból *lúzellenes szert állít elő*.²¹⁷⁾

A ráczmiliticsi plébános a *Lycopus exaltatus* L.-t, melyet ott „tengertaplónak“ neveznek, taplónak ajánlja. SCHUSTER és FALICZKY kijelentik,²¹⁸⁾ hogy nem más, mint „cortex verus interior plantae, resolutione sub aquis longiore ortus per degenerationem, substantiae corticalis“.

Majd ZSOLDOS JÁNOS, veszprémmegyei physicus „*Historia corticis Rhus cotini*“ című dolgozata²¹⁹⁾ és TRATTINICK „*Cultura Plantae Gossypii*“ c. könyve²²⁰⁾ felett kell a karnak bírálatot mondanania. A gyapoteszerjét még természetni is szeretné a helytartó tanács és alkalmas helyet és éghajlatot keres számára.

WINTERLT, mint öreg, érdemes tanárt nevezik ki királyi tanácsosnak.²²¹⁾ A királyi elismerés meglehetősen későn jött. A következő évben kiujul régi epebaja és 5 hónapon keresztül az ágyhoz szögezi. Felépülése után megindító szavakkal eseteli szomorú viszonyait.

²¹⁴⁾ Helyt. leirat. 1785. I. 8. No. 785: „Barlang-Kóró, qualisnam Planta nominetur, Facultati Medicae ignotum-est. Verum alium, quendam plantam quam Bogáts-Kóró nominant novit Facultas haec Medica, quae ad Calefaciendum fornaces adhiberi solet, autem odorem ingratum spargit arendo fere sicut stipites Tabacae . . . Sunt quidem, qui Cichorium Sylvestre volunt nomine Barlang-Kóró compellari; cujus autem plantae combustio in fornace neutiquam noxia esse scitur“. — A barlangkóró valószínűleg valami Salsola faj volt.

²¹⁵⁾ Iratok Schuster dék. a. 181 $\frac{1}{2}$. Fjk. 1664/163.

²¹⁶⁾ U. o. Fjk. 1665/176.

²¹⁷⁾ Helyt. leirat. 1815. XII. 19. No. 34306.

²¹⁸⁾ Helyt. leirat. 1816. XI. 21. No. 33027.

²¹⁹⁾ Helyt. leirat. 1815. IX. 12. No. 25631.

²²⁰⁾ Helyt. leirat. 1812. IV. 14. No. 8248.

²²¹⁾ Helyt. leirat. 1808. VIII. 9. No. 17252.

Fizetése 1770. óta alig emelkedett valamit;²²²⁾ amiye volt, az is 266 fl.-ra olvadt le a devalváció miatt; betegsége miatt házáat is 700 forint adóssággal kellett megterhelnie; hogy életét fentarthassa, a házi berendezés tárgyai közül sokat kellett eladnia, sőt tisztességes ruhája sincs („die Kleidungsstücke verwandelten sich bald in Lumpen“). Fizetésemelést kérő felterjesztésére²²³⁾ a választ már nem éri meg. Pár nap múlva újra ágyának dől. A dékán az orvosi karnak 1809 november 29-én tartott rendkívüli közgyűlésén bejelenti, hogy WINTERL JÓZSEF JAKAB, orvosdoktor, királyi tanácsos, a chemia és botanika első nyilvános rendes tanára a kir. magy. tudomány egyetemen, életének 71-ik évében 1809. november 24-én (és nem 29-én, mint KANITZ és utána mások is írják) hajnali 3 óra tájban, hosszas szenvedés után elhunyt.²²⁴⁾ A pétervári csász. sebész-orvosi társaság díszoklevele a halálos ágyon találja már.²²⁵⁾

Vele sírba száll a magyar botanika első úttörő munkásainak egyike. Idegenből szakadt hozzánk, nyelvünket haláláig nem beszélte tökéletesen, de úgy beleélte magát második hazájának viszonyaiba, olyan hévvel látott a magyar botanika föllendítéséhez, hogy emléke örökre halhatatlan marad. Élete folytonos küzdés, halála fájdalmas elmulás. Örömben kevés, szomorúságban, mellőzésben, félreértésben annál több része volt. Emlékét az ENDLICHER felállította *Winterlia* génusz is őrzi. Az egykori nekrológ²²⁶⁾ így ír róla:

WINTERL JAKAB kir. Tanácsos Úr a' Philosophiának és Orvosi tudománynak Doctora a' Chemiának és Botanicának a' Pesti Universitásnál Tanítója, a' Göttingai, Heidelbergi és Yénai Természeti Társaságok Tagja, ezen hónap 24-ikére viradóra mellybéli vizi-kórságban meghalt. Ezen ősz Tudós, a' Természet titkainak fáradhatatlan vizsgálója, minden jó igyekezetnek kedvelője és Segítője, mély okoskodása és 40 esztendőktől való szüntelen nyomozása által olly titkokat fődözött föl, mellyek nem tsak a' Chemiában, hanem a' Természet körül forgó minden Tudományokban új világosságot terjesztenek. Az ő kettőző Chémiája (Dualistische Chemie) neki a' találmányaikról híres férfiak között tisztességes helyet szerzett, 's ezen Tudománynak szoros rendbe, 's Systemába hozatása ötet elfelejtethetlenné teszi. Betsülték ötet a' Német Országai fő Tudósok, az Angliai

²²²⁾ O. L. helyt. Litt. Pol. 1809. No. 8. p. 336.

²²³⁾ 1804-ben emelték fizetését 300 fl.-al. O. L. Canc. 1804: 11747.

²²⁴⁾ Orv. fac. Prot. p. 577.

²²⁵⁾ Orv. fac. Prot. p. 608.

²²⁶⁾ Hazai és Külföldi Tudósítások. 1809. Második félesztendő. 334. l.

Társaságok leveleikkel megtisztelték, a' Párisi Institutum, mint a Természetnek szerentsés bűvárját, különös ditséretekkel magasztalta. Hazánknak mostani helyheztetésére nézve igen nagy haszon lehetne a' festékeknek az Ásványokból való készítéséről tett felfödözése. Kár, hogy ezen nagy Lelkü Férfiúnak igyekezetei bő költségbeli segédelmet nem nyerhettek. Élt 78²²⁷⁾ esztendőig“.

Végrendeletében az egyetemnek hagyományozza herbáriumát abban az esetben, ha özvegye az ő érdemeinek és a körülményeknek megfelelő nyugdíjban fog részesülni. Feleségéről való gyöngéd gondoskodása mutatja, hogy az árny, mit a budai kertben töltött idők eseményei vetettek családi életükre, a későbbi időkben a békés megértés derüjének adott helyet. A helytartótanács KITAIBEL, SCHUSTER és FABRICI tanárokat bízta meg a herbárium megbecsülésével, kik a CRANTZ-féle gyűjteményt 1075 fl.-ra (bankócédulákban) értékelik.²²⁸⁾ WINTERL özvegyének az állam 600 fl. nyugdíjat utalványozott ki.²²⁹⁾ A Crantz-féle herbáriummal jutott az egyetem birtokába WINTERL privát herbáriuma is; mely mindössze 5 fasciculusból állott. Nagyobb értékkel a gyűjtemény nem bírhatott, mert a növények teljesen rendezetlen és nagyon rossz állapotban voltak. A CRANTZ-féle herbárium catalogusát később HABERLE felszólítására WIERZBICKI készítette el, ki 525 génuszt és 1129 fajt jegyzett össze. Különösebb értéke a CRANTZ-féle herbáriumnak sem volt, mert növényei CRANTZ műveivel semmiféle vonatkozásban sem voltak.²³⁰⁾

WINTERLT már betegsége alatt sajtóságos módon nem a kinevezett rendes tanár KITAIBEL, hanem az időközben a „historia naturalis specialis“ tanszékére kinevezett²³¹⁾ SCHUSTER JÁNOS, adjunktus helyettesítette. WINTERL halála után a tanszéken még sajtóságosabb viszonyok állanak elő. A magistratus a chemia és botanika helyettesítésével SCHUSTERT bízta meg, a historia naturalis specialis ellátásával pedig REISINGER JÁNOST, a SCHUSTER helyébe kinevezett adjunktust.²³²⁾ A végleges rendezés ügyében az orvosi kar 1810 január 10-én tartott ülésén a következő határozatokat és proposíciókat hozza: 1. A chemia és botanika tanszékére SCHUSTER JÁNOS nevez-

²²⁷⁾ Téves adat.

²²⁸⁾ Helyt. leirat. 1810. II. 6. No. 1870; O. L. Helyt. 1810: Litt. Pol. No. 14. p. 40.

²²⁹⁾ Orv. fac. Prot. p. 632.

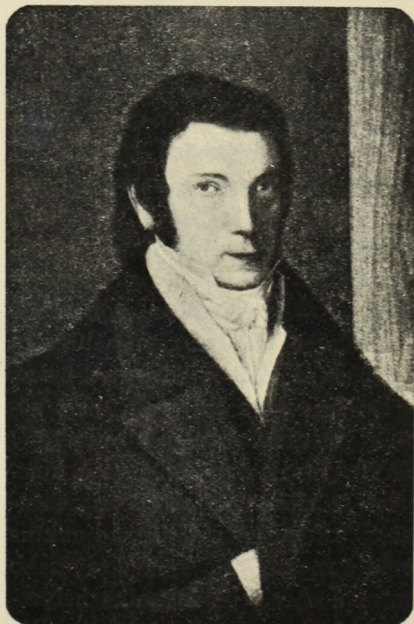
²³⁰⁾ HABERLE, Succincta p. 59.

²³¹⁾ Helyt. leirat. 1808. XII. 20. No. 27718.

²³²⁾ O. L. Helyt. 1809: Litt. Pol. No. 8. p. 409; Magr. felterjesztése 1809. XI. 28. és 1810. II. 6. No. 1603.

tessék ki. 2. A botanikus kert praefecturája bizassék Kitaibelre, aki „longiori jam tempore, et quidem non minori cum Instituti ipsius utilitate et incremento, quam oneroso admodum labore supplet.“ 3. A „historia naturalis specialis“ tanszékére REISINGER JÁNOS nevez-tessék ki. 4. Az adjunktusi állásra pedig pályázat hirdetendő.

A kormány a felterjesztésre azzal felelt, hogy a chemia és botanika tanszékét ketté osztotta („suam majestatem resolvere dignatam esse, ut in futurum chemia et Botanica a specialibus docetur professoribus.“). SCHUSTERT²³⁴)

Schuster János
(1777—1839.)

kinevezi a chemia, KITAIBELT a botanika rendes tanárává és a kert praefectusává. KITAIBEL (spectatis ejus singularibus meritis et respectu meritorum decursu 26 annorum in publico munere cum celebritate positorum) egyszersmind megkapja a prosenioratus megürült helyét, mely 100 fl. külön javadalmazással járt. A „historia naturalis specialis“ tanszékét REISINGER JÁNossal töltik be.²³⁵) A kormány leiratában két dolgot kell figyelembe venni: KITAIBEL a botanika tanszékére újjólag kineveztetik, a kert igazgatása hivatalosan is ráruháztatik. SCHUSTERT²³⁶) szerint ugyanis KITAIBELT már 1807-ben kinevezték volna a kert praefectusává. A dolog

²³³) Orv. fac. Iratok Lenhossék dék. a. 1809°/₁₀. No. 24.

²³⁴) SCHUSTER JÁNOS KONSTANTIN, szül. Pécsen 1777 május 7-én. Szülővárosában elvégezte a jogot és 1800-ban a pesti egyetemre iratkozott, mint orvostanhallgató. 1802-ben orvos-doktor lett. Assistenskedése után az 1804 és 1805 éveket külföldön, egyetemeken töltötte. 1806-ban a gyógyszerészhallgatókkal korrepetált, 1808-ban a kolozsvári lyceumon az ásványtan és chemia tanárává lett, de még ugyanabban az évben Pestre került. 1831-ben akadémiai rendes tag lett. Meghalt 1839 május 19-én.

²³⁵) O. L. Canc. 1810: 4347. Helyt. 1810: Litt. Pol. No. 8. p. 98, 124.

²³⁶) SCHUSTER, Hydrographica XXIX.

azonban nem így áll. Habár KITAIBEL már régóta egyedül vezette a kert ügyeit, sohasem, egy aláírásában sem nevezi magát „praefectus horti botanici“-nek, hanem vagy egyszerűen „adjunctus“-nak, vagy később „professor Chemiae et Botanicae“-nek. A fakultás felterjesztése is a praefectura megüresedéséről szól: „Per mortem WINTERL Cathedra Chymiae et Botanicae *nec non Praefectoratus horti botanici* vacantes reddituri sunt.“ SCHUSTER adatát tehát oda kell helyesbíteniünk, hogy KITAIBEL nem 1807-ben, hanem csak WINTERL halála után 1810-ben neveztetett ki a botanikus kert igazgatójává.

A tanszék kettéosztása ellenére a chemiát és botanikát továbbra is SCHUSTER adja elő; KITAIBEL nem hirdet előadásokat. KITAIBEL-nek akár rossz egészségi állapota, akár más irányú tudományos elfoglaltsága vagy egyéb okok miatt sohasem volt szándékában egyetemi előadásokat tartani; ez az elhatározás meg volt benne már akkor is, mikor még el sem nyerte WINTERL örökét az egyetemen. Így kellett lenni, mert WALDSTEIN egy levelében a következőket írja KITAIBELNEK: „Wegen der Pensionierung des WINTERLS, wird es wohl noch einige Weile beym alten bleiben, in dem es wider das System ist während den Krieg jemand zu pensionieren; sollte sie aber vor sich gehn, so wäre meine Meinung, dass sie ohne Bedingnisse die Professur annehmen und wenn sie einmahl haben, dann erst die Projekt der Substitution eingeben. Ich vernehme das stat Klobusiczky, JOSEPH ESTERHÁZY das Referat der Studien bekommen wird; wenn dieses so ist, so haben sie auch an diesen einen Freund.“ KITAIBEL hű is maradt elhatározásához és életében az egyetemen elő nem adott. Hogy ez hogy volt lehetséges, még nem sikerült kiderítenem; annyi bizonyos, hogy sem a helytartótanácsnak, sem a cancelláriának nem volt róla tudomása. Igaz, hogy a jegyzőkönyvekben, tanrendekben, sőt a hivatalosan kiadott tanulmányi almanachokban is SCHUSTER, mint a *chemia és a botanika* tanára szerepel, KITAIBEL neve nem fordul elő, de a tanszék ellátásáról sem felterjesztésekben, sem leiratokban egyelőre nincs szó. A sajtóságos viszonyok idővel mégis bizonydalmakra vezettek, aminek a története a következő:

1812-ben a helytartótanács felszólítja²³⁷⁾ KITAIBELT a magyarországi ásványvizek kémiai feldolgozására, vagyis a *Hydrographica Hungariae* megírására. Az utazásaival, azok eredményeinek tudományos feldolgozásával, a botanikus kert ügyeivel elfoglalt KITAIBEL

²³⁷⁾ Helyt. leirat. No. 29349. XI. 24. 1812.

BEL nem igen örült a nagy munkával, fáradsággal és sok kiadással járó megtisztelő megbízásnak. Részletesen kifejti a tervre vonatkozó nézeteit, ismerteti saját viszonyait, munkakörét; mindezeket terjedelmes emlékiratban²³⁸⁾ küldi föl 1813. január 29-én a helytartótanácsnak.

Az összes ásványvizek részletes physikai és chemiai leírására az ő hátralevő évei nem elegendők; még akkor sem, ha nem volna elfoglalva a botanikus kert vezetésével. Itt pedig nagyon igénybe veszi idejét minden évben néhány 1000 növénynek revíziója, a katalógusok készítése, az ujonnan szerettek meghatározása, a magcsere, a magvak revíziója, hivatalos utazások és az ezekről készíthető jelentések. Egészségi állapota is sok kívánni valót hagy maga után; nem szólva a régebbi betegségeiről, legutóbb 1810-ben is betegen tért haza a bánságból; itthon pedig mindig katarrhus és rheumatismus gyötri rossz ajtajú és rossz ablakú lakásában. Chemiai kísérletekre 8 év óta semmi segílyt sem kapott; laboransa nincs, az összes mechanikus munkákat is kénytelen maga végezni. Majd így folytatja: „Ezekhez járul a szegénység, balsors, adósságok és mindenféle gond okozta lelki levertség; vigasztalást senkitől sem várhatok, jobb sorsra semmi reményem sincs. A legnagyobb elismerés közepette töltöttem ki adjunktusi 18 évemet és ekkor is csak a nádor közbenjárására neveztek ki rendes tanárnak: róla mindig a leghálásabb szívvel fogok megemlékezni. A mostoha idők azonban úgy megapasztották fizetésemet, hogy keservesebb körülmények között vagyok, mint valaha; összekuporgatott pénzemet a köz javára végzett utazásokra fordítottam, könyveimet, műszereimet eladtam, a „*Plantae variores Hungariae*“ WALDSTEINTŐL tiszteletdíj fejében kapott példányait nevetéséges olosó áron vesztegettem el; adósságokat is csináltam, csakhogy az életfentartáshoz legszükségesebb dolgokat megszerezhessem“. A mi tőle tellett, azt még ilyen körülmények között is megtette; utazásokat tett, a kert áthelyezését vezette, kidolgozta az új botanikus kert terveit, megírta TOMCSÁNYIVAL és FABRICIVAL a moori földrendgést, nagyszámú vegyi elemzést végzett. Kéri végül a helytartótanácsot, mentse fel a munka alól és juttasson neki „quidpiam consolationis.“

Kéréseit meghallgatják. 1813. végén ő felsége felemeli fizetését 2000 fl.-ra. Jellemző, hogy ugyanaz a leirat,²³⁹⁾ mely ezt az ör-

²³⁸⁾ Orv. fac. Iratok Schuster dék. a. 1812²/₃. F.jk. 1676/75.

²³⁹⁾ Helyt. leirat. 1813. XI. 16. No. 27409.

vendétes eseményt tudtul adja, intézkedik lakása ablakainak és ajtáinak kijavíttatásáról is „ne valetudo ejus per conditionem habitationis offendatur.“ A *Hydrographica Hungariae* megírása alól felmentik, de kötelezik „ut munere Professoris Botanices ulterius fungatur... et Physiographiam et Floram Regni Hungariae universi conficiat“. Semmi más munkát nem tartozik végezni; az ásványvizek részletes összeállítását és a *Hydrographica* megírását Schuster fogja végezni.

Tekintve, hogy KITAIBEL gyakori utazásain alapos jártaságot szerzett az ásványvizek ismeretében, nem csodálkozhatunk azon, hogy SCHUSTER még jobban megijed a ráváró feladattól, mint KITAIBEL. Siet felvilágosítani a helytartótanácsot, hogy a hydrographia a physiographiától el nem választható; az ásványvizeket KITAIBEL ismeri legjobban, ő ellenben azokkal sohasem foglalkozott. Egyébként pedig tévednek, ha azt hiszik, hogy KITAIBEL előad és tanít. A leirat szerint KITAIBEL „ulterius fungatur“, pedig mind a chemia, mind a botanikai tanszéket 1809. óta egyedül ő, SCHUSTER, látja el.²⁴⁰⁾ A kar következő ülésén BENE FERENC kollegája útján, a bécsi JACQUIN mintájára, egyszersmind kettős fizetést kér a két kathedráért.

A helytartótanács azonban, mely immár világosan látja a dolgokat, szigorúan ragaszkodik²⁴¹⁾ leiratának minden pontjához és ridegen követeli, hogy KITAIBEL adjon botanikát elő. Az orvosi

²⁴⁰⁾ Orv. fac. Iratok Reisinger dék. a. 1813 $\frac{1}{4}$. No. 68.

²⁴¹⁾ A helytartótanácsnak ez a második leirata élénken megvilágítja azt a viszonyt, mely akkor az egyetem és a kormány között volt; tudományos kérdéseket hatalmi szóval intéz el a felsőbbség, az egyetem pedig meghunyászkodva veti magát alá. — Helyt. leirat. No. 19071. 1814. VII. 26. O. L. Helyt. Litt. Pol. No. 8. p. 158: „Ab altissima Resolutione Regia intimata recedi nequire, sed eandem omni sui parte inomisse ad effectum dirigendum esse, hinc eidem Magistratui Academico committi; ut Professori PAULO KITAIBEL Doctrinam Botanicae, Prof. JOANNI SCHUSTER vero Analysim Aquarum mineralium, et Hydrographiam Regni Hungariae elaborandum injungat“. — Ehhez a kar határozata. (Orv. fac. Iratok Reisinger dék. a. 1813 $\frac{1}{4}$. No. 144 D; Protoc. fac. med. sessionis IX. 16. IX. 1814): In reliquo Professori PAULO KITAIBEL, qui fine elaborandae Hydrographiae Hungariae dudum optatae itinera sumtibus publicis iteratis vicibus instituit, hinc committi; ut factas suas observationes Hydrographiam Hungariae respicientes cum Dno Professore JOANNE SCHUSTER communicet, eidemque manuscripta sua, ad opus hoc elaborandum facientia, pro congruo capiendi usu tradat, quo optatus, qui ex itinerationibus hoc fine institutis exspectatur, fructus in universam Patriam redundaturus consequi valeat“.

kar és SCHUSTER kénytelen-kelletlen belenyugszik a megváltozhatatlanba; SCHUSTER elkéri KITAIBEL kéziratait és hozzáfog a nagy munkához. A kettős fizetésről természetesen említést sem tesz a helytartótanács.

KITAIBEL egyetemi működése legfeljebb néhány szakvélemény adására szorítkozott. Ilyen volt a moóri földrengés leírása, amely a földrengések irodalmában az első tudományos leírás. A dalmadi vulkanikus tuffáról is írt. Érdekes az a szakvéleménye, amit a helytartótanácsnak a *Rubia tinctorum* és a *Carthamus tinctorius* termesztése ügyében²⁴²⁾ adott. De a helytartótanács minden sürgetése ellenére is még a következő 1814/5-ik iskolai évben sem ad elő; hivatkozik²⁴³⁾ arra, hogy a tanítástól 20 év óta vérköpés miatt tartózkodik és szeméinek sines már meg az az élessége, ami a botanikai demonstrációkhoz szükséges. Ujra SCHUSTER helyettesíti, KITAIBEL pedig folytatja utzásait, melyeknek most már a *Physiographiához* és a *Flora Hungaricához* való adatgyűjtés a kimondott célja. Már 1812-ben ujra a Mátrát járja be, 1813-ban Bártfára utazik, Pestre visszatértében a Kárpátokból hazatérő WAHLENBERGGEL találkozik.^{243a)} 1815-ben utoljára megy Mármarosba az ásványvizek megelemzése céljából és erre az útjára 1400 fl. államsegélyt kap.²⁴⁴⁾

²⁴²⁾ Orv. fac. Iratok Schuster dék. a. 1811^{1/2}. Fjk. 1662/143: Ad quaestiones per benigno-gratosum decretum dto 7 Apr. 1812. No. 7681 propositos. — Quoniam scilicet regni partes culturae *Rubiae tinctorum* et *Carthami tinctorii* magis oportunaessent? et quibus nam potissimum mediis ad ejusdem promotionem uti expediat? infra scriptus sequentia humillime reponenda ducit. Cum *Rubia tinctorum* in pluribus locis australis Hungariae sponte proveniat, et calidiores Orientis provinciae radicem ejus optimae notae proferant: cum porro experientia docuerit eandem in pingui solutoque solo justum incrementum intra brevius tempus capere, quam in macro et arenoso durare: facile est perspicere, Banatum, Slavonium, alias que meridionales regni provincias, qua parte gleba fertiliora gaudent, culturae Radicis *Rubiae* prae aliis oportunas esse. Idem quoque de *Carthamo tinctorio* valet, utpote cujus patria Aegyptus atque calidior Asia est, unde etiam flores *Carthami* optimae notae in Europam inferuntur. Nec tamen stirps seu haec seu illa caelum minus mite refugit, docente utriusque cultura, in Germania quoque successum habente et emolumentum adferente. Quod media attinet, quibus potissimum ad culturam utriusque plantae promovendam uti expediret, ea ad sequentia redeunt: 1mo ut culturae modus doceatur; 2do ut nostrates de emolumento inde capiendo edoceantur atque certi reddantur. Pesthini 3ta Julii. 1812. Paulus Kitaibel Prof.

²⁴³⁾ Iratok Reisinger dék. a. 1813^{1/4}. No. 144 D.

^{243a)} KANITZ. Versuch p. 84.

²⁴⁴⁾ Helyt. leirat. 1815. VI. 6. No. 16644, VI. 27. No. 18875.

X Ugyanezen év nyarán felszólítja²⁴⁵⁾ a cancellária, hogy nyújtsa be nyugdíjaztatása iránti kérvényét.

Kérvényében hivatkozik²⁴⁶⁾ betegségére, kéri nyugdíjul fel-emelt fizetését és a botanikuskeri szabad lakást. Az egyetemi magistratus pártolja²⁴⁷⁾ Kitaibel kérését; megokolásában kifejti, hogy nagy kár érné a botanikus kertet és az egyetemi alapot, ha az említett professzor, aki Magyarország összes mágnásaival és nemeseivel, valamint a haza és külföld tudósaival irodalmi összeköttetésben van, mi által a kert számára szükséges magvakat könnyen, esetleg ingyen tudja megszerezni, az egyetem kötelékeiből hirtelen távozna.

1816. elején KITAIBEL nyugalomba vonul. Ő felsége különös kegyelméből 2000 forint nyugdíjat kap. De megkövetelik tőle, hogy Magyarország physiographiáját és flóráját feldolgozza; munkája előrehaladásáról Ő felségének minden évben jelentést tegyen.²⁴⁸⁾

A jól megérdemelt nyugalmat KITAIBEL nem sokáig élvezhette. Utolsó évében küldik meg neki a lundi, müncheni tudóstársaságok és a szent-pétervári orvos-sebészi társaság diplomáit. Kiadja az új botanikus kert első katalógusát, de a nyarat kénytelen Fűreden tölteni betegsége miatt. A következő évben 1817-ben Parádon van négy hónapig; innen október 3-án tért vissza, anélkül, hogy bajára gyógyulást talált volna. Itthon is betegeskedik; fájdalmai növekednek, blenorrhoea, haematuria és láz járul hozzá; 1817. december 13-án életének 61-ik évében örökre lehunyta szemeit.²⁴⁹⁾ Tetemeit december 15-én országos részvét mellett kísérték a váczai-úti temetőbe örök nyugalomra. „Temetésén olly sok és nagy Méltóságú Uraságok vettek részt, hogy ha szinte a' boldogult, hasznos életének pályáján tett valóságos érdemei által meg nem mutatta volna is, hogy rendeltetésének megfelelni törekedett: tsak eltemettetésének ezen környül-

²⁴⁵⁾ O. L. Helyt. 1815: Litt. Pol. No. 8. p. 259; Leirat 11. VII. No. 19086.

²⁴⁶⁾ O. L. Helyt. 1815: Litt. Pol. No. 8. p. 440^{1/2}: „Declaro ita que, quod repetitis vixibus jam declaravi, me per haemoptoën jam ultra 20 annos a docendo remotum, jamque sexagesimo aetatis anno proxime accedentem, ac visus debilitate laborantem, munus Botanicum docendi cupessere non posse“.

²⁴⁷⁾ U. o.

²⁴⁸⁾ O. L. Canc. 1816: 2235; Helyt. 1816: Litt. Pol. No. 14. p. 23.

²⁴⁹⁾ Özvegye 600 fl. nyugdíjat kapott. Helyt. leirat 1818. IX. 15. No. 24878.

állása is megmutatná, mint kellyen ő róla ítélnünk“. Sirjára²⁵⁰) a *Kitaibelia vitifolia* vetette árnyékát; sírkövén ott díszlett a SCHUSTER fogalmazta epitaphium után: „Örülj Magyarország, kinek ilyen fiad volt“. (Gaude Hungaria quae talem tulisti.). Hamvai a régi váci-úti temetőben nyugodtak; sírja a városrendezésnek esett áldozatul.

Hagyatékát SCHUSTER, REISINGER és utóda HABERLE vizsgálták át. Terjedelmes jelentésük²⁵¹) 32 folio oldalra terjed. SCHUSTER a vegytani, REISINGER az ásványtani, HABERLE a növénytani gyűjteményeket és kéziratokat becsülte meg. A kémiai eszközökön, 2890 darab ásványon kívül legfontosabb része volt a hagyatékknak a 63 fasciculusból álló herbarium és a 43 fasciculusból álló kézirat. A herbarium állománya a következő volt:

Specimina hungarica	7076
„ rariorum-plantarum	830
„ horti botanici	2804
Cryptogamae	920
Exoticae	2290
Indeterminata	1300
Notis adjectis instructae	163
Descriptionibus instructae	144

A herbarium egész állománya 13,243 darab, melynek értékét HABERLE a következőképen állapította meg:

²⁵⁰) SCHUSTER Hydrographica p. L: Marito optimo | Paulo Kitaibel | Chemiae et Botanicae Professori p. o. | Ad Reg. scient. univ. hung. | Nat. 1757. Febr. 3, dem. 1817. Dec. 13. | Monumentum hocce posuit | conjux relicta | Elisabetha nata a Sarlay. Super tumulo exeipe facta viri | Florae Hungaricae rariora promulgavit, | Soli patrii naturam docuit, | Naiadumque revelavit arcana; | Non minus probitate; modestia | Moribusque expressit animi decus. | Gaude Hungaria quae talem tulisti.

CSEREY FARKAS, es. és királyi kamarás Erdélyben krasznai kertjében „épen azon a' helyen a' hol egy szőlőlevelű Kitaibelfüve van, Kitaibel' nagy érdemeinek megtisztelése végett egy emlékezetkövet állított fel, e' következő fellyül írással: Memoriae | Pauli Kitaibel | sacrum | qui | botanices studium non modo | coluit assidua | sed | promovit etiam indefesse | ad | exemplumque | quod aliae praestiterunt gentes | in pannonia | opes huius naturae regni | detexit vulgavitque | erudite et nitide | hinc nomen et memoriam eius | ipsa vegetatio | aere perennius reddit“. — Magyar Kurir. 1818. 9. sz.

²⁵¹) Orv. fac. Iratok Palkovits dék. a. 1817/s. Fjk. 1813/62: Relatio succincta Professorum Schuster, Reisinger et Haberle de residuorum literariorum Kitaibellii statu, ac fato.

A kerti növények értéke	280 fl. 40 kr.
A belföldi közönségeseké.	1061 „ 24 „
A belföldi ritkáké	166 „ — „
A külföldieké	572 „ 30 „
A jegyzeteké à 4 kr.	10 „ 52 „
A descriptióké à 10 kr.	24 „ — „
Összesen	2125 fl. 26 kr.

A belső értéket HABERLE több szempontból megvilágítja: Valor Herbarii Kitaibelii definitur tribus respectibus sequentibus: Scientiae Florae Hungaricae, et Manuscriptorum Kitaibelii praesentium. 1. Scientia botanica enim generatim ex Herbario hocce fructum referet, cum plantae necdum cognitae, necdum descriptae, qua species novae, aut qua varietates notabiles ex eodem describentur, vel ductu herbarii e locis natalibus hiece adnotatis noviter aquisitae observabuntur, et in statu vivo describuntur, forsán etiam delineabuntur. 2. Flora Hungarica ex hocce Herbario sub tractatione praefata sensim augebitur, imo tandem elaborabitur, quae desideratissima est causa tyronum, causa fautorum Botanicae, imo tandem causa scientiae, et utilitates e vegetabili Regno speciatim derivandae; imo hujus herbarii praetium patet, si unicum tale, atque ditissimum haecenus in Hungaria occurrens esse perpendatur. 3. Herbarii hujus nexus cum manuscriptis est immediatus, cum vegetabilia ejusdem in Manuscriptis descripta sint; herbarium adeoque Manuscriptis et manuscripta herbario dilucidando, augendo, modificandoque inserviunt, ita ut ab se invicem divelli nequeant aut loco, aut usu.

Judicium de Manuscriptis. Valor internus horum Manuscriptorum quoad contentum magnus est; nam contentum eorundem est notitia Hungariae nostrae physica; observata sunt majore parte, nondum vulgatae, plura plane incognita; enarratio est simplex, observatio factorum copiosorum; et hac de causa eo majoris momenti, quod hypothesisibus explicationem tentantibus permixta non sit.

A hagyaték összértéke a becslés szerint:

Chemicorum	465 fl. 32 kr. —
Fossilium	550 „ — „ 750 fl.
Herbarii	2125 „ 26 „ —
Manuscriptorum	3634 „ — „ —

Summa . 6774 fl. 58 kr. 6977 fl. 58 kr.

KITAIBEL irodalmi hagyatékát, gyűjteményeit a nádor vette meg a múzeum részére 7000 fl.-ért; a leltározóknak egyenkint 200

fl. tiszteletdíjat juttatott. A növénygyűjteménynek nem nagy gondját viselte a nemzeti múzeum;²⁵²⁾ az utókornak mégis sikerült a hazánk flórájára nézve megbecsülhetetlen forrásul szolgáló herbariumot megmenteni, melyet most a nemzeti múzeum növénytani osztályának két szekrényében őriznek“.

Igen nagy kiterjedésű volt KITAIBEL levelezése, melyet életében a botanikus kert érdekében és tudományos kérdések megvitatása tárgyában kifejtett. Korának úgyszólván minden jelesebb botanikusával összekötetésben volt. WALDSTEIN, SCHULTES, WILLDENOW, JACQUIN levelein kívül a következő külföldi botanikusok levelei lelhetők fel KITAIBEL kézirati hagyatékában: AGARDH (Lund), BALBIS (Turin), BIVOLI (Turin), BRIGNOLI (Verona), BERNHARDI (Erfurt), BESSER (Krzemniéc), BONNAY, marquis de (Bécs), DE CANDOLLE (Montpellier), DUNAL (Montpellier), CARRO (Bécs), FRÖHLICH (Württemberg), HERMBSTEAD (Berlin), HEYNE (Göttingen), HOFFMANN (Moskva), HORNEMANN (Kopenhága), LEDEBOUR (Dorpat), LEZAY (Salzburg), MIKAN (Praga), NESTLER (Strassburg), PANZER (Nürnberg), RÖMER (Zürich), SCHOTT (Bécs), SCHRADER SCHRANK (München), SIEBER (Prága), SPRENGEL (Halla), STEVEN (Simferopol), THOUIN (Paris), TRINIUS (Szt.-Pétervár), WEINMANN (Dorpat). Legbizalmasabb viszonyban a landshuti SCHULTESSEL volt, ki magyarországi tartózkodása alatt ismerte meg KITAIBELT és kötött vele szoros barátságot. Szokatlan, de legtávolabbról sem erőltetettnek látszó az az igaz lelkesedés, mellyel ez a bajor botanikus minden iránt, ami KITAIBELhez tartozik és ami magyar, viseltetett. Magyarországot és KITAIBELT nemcsak műveiben dicsőíti; érzelmeinek őszinteségét a hozzá intézett levelek is mutatják.²⁵³⁾

MIKOR WAHLENBERG megírta *Flora carpatorum principalium* című művét, a bevezetésbe hazánk földrajzára, ethnographiájára, kereskedelmi, ipari, tudományos, stb. viszonyaira nézve nagyon sok

²⁵²⁾ KANITZ Versuch p. 132: „Als ich frug, ob etwas von KITAIBELS Sammlungen noch da wäre, antwortete mir der Custos einer andern Abtheilung, er glaube, dass diese schon verdorben seien und weggeworfen wären“.

²⁵³⁾ P. v. SCHULTES ad KITAIBEL (Mus. L. Quart. 735) 1816. III. 26: „Wenn Sie quiesciert werden so wird am Ende noch ein anderer dafür in Unruhe Kommen. Ich rechne darauf, dass die Ungarn ihre Verdienste kennen, und es nicht zugeben werden, dass ein fotos nemet [?] Nagel ohne Kopf einem Kitabel auch nur eine Spitze seiner so ruhm- und Ehrenvoll grau gewordenen Haare Krümme. — Jeder Blick auf ihr Vaterland kann Sie trösten; überall haben Sie sich verewigt, von den undankbaren Bergen der Arva bis zu dem lieblichen Syrmien und vom Bistritzta bis zur Adria“.

helytelen adatot vett be. Ez annyira bosszantotta SCHULTEST, hogy KITAIBELnek egy hosszú levél kíséretében,²⁵⁴⁾ egy választ küldött, valamelyik hazai lapban való közzététel céljából. Az „*Epistola gratulatoria in felicissimum et miraculosum excessum Dni Wahlenberg Sueci ex Ungaria nostra*” című rendkívül maró szatíráju levél azonban sohasem jelent meg. SCHULTES a magyarországi viszonyok pontos ismeretét tanúsító érvekkel teszi tönkre WAHLENBERG összes ferde állításait.²⁵⁵⁾

A hazai botanikusok közül különösen MAUKSCH, GENERSICH, ROCHEL, BUDAY, ÁRVAY, WOLNY folytattak KITAIBELLEL élénk levelezést; összeköttetésben állott DIÓSZEGIVEL is.

12. Haberle kineveztetése.

A KITAIBEL nyugdíjaztatásával végleg megüresedett botanikai tanszék helyettesítése újra SCHUSTER vállaira nehezedik, habár ő igyekezett a semmi anyagi haszonnal, de annál több fáradtsággal járó megtiszteltetést magától elhárítani. A helytartótanács 1816 június 4-én kelt leiratával szeptember 3-ára tűzi ki a nyilvános concursus-t és addig a botanikus kert gondjait is SCHUSTERRE bizza.²⁵⁶⁾ A botanikus tanszéken a nyilvános pályázat ezúttal először lép az életbe; mivel lefolyása híven tükrözi egykoru tudományos viszonyainkat, kissé bővebben fogom ismertetni.²⁵⁷⁾

A concursusra három pályázó jelentkezett, kiknek nacionáléja a jegyzőkönyvek²⁵⁸⁾ szerint a következő:

1. ADLER József orvosdoktor, 27 éves, egészséges, r. k. vallású, nőtlen, veszprémi születésű; beszél magyarul, latinul németül és kissé franciául.

2. HABERLE KÁROLY Keresztély, bölcsészettudós, több tudóstársaság tagja, 52 éves, egészséges, r. k. vallású, nőtlen, erfurti születésű, beszél németül, latinul, franciául, olaszul és angolul.

3. GENERSICH SÁMUEL, orvosdoktor, löcsei physikus, több társaság tagja, 48 éves, egészséges, késmárki születésű, nős, beszél latinul, magyarul, tótul, franciául, olaszul és angolul.

HABERLE, SADLER szerint csak barátjainak unszolására vett részt a pályázaton, kik tehetségét és képzettségét ismerték.

²⁵⁴⁾ L. Melléklet IX.

²⁵⁵⁾ L. Melléklet X.

²⁵⁶⁾ Helyt. leirat. 1816. V. 28. No. 14981, VI. 4. No. 16053.

²⁵⁷⁾ L. Melléklet XI.

²⁵⁸⁾ Orv. fac. Iratok Lenhossék dék. a. 1815/16. Fjk. 1786/271.

A pályázók 1816. szept. 3-án 9 órakor a kijelölt tanárok váltakozó felügyelete mellett, megkezdték az írásbeli tételek kidolgozását. A kifejtendő 3 téma a következő volt:

1. Hasonlíttassék össze LINNÉ és JUSSIEU növényrendszere, fejtsék ki mindkettőnek előnye és fogyatkozása, egyszersmind soroltassanak fel a LINNÉ-féle rendszer ú. n. emendatiói is. 2. Fejtsék ki milyen módszerrel lehet a botanika műkifejezéseit a tanulóknak úgy megtanítani, hogy könnyen és gyorsan felfogják és a gyakorlatban is csakhamar és alaposan alkalmazhassák. 3. Fejtsék ki a gombák természetes rendjének jelleme. A tételek kidolgozásával GENERSICH d. u. 3 órakor, Adler fél 6-kor, HABERLE éjjel 12 órakor lett készen.

Másnap reggel a fakultás tagjai újra összeültek, a dolgozatokat átvizsgálták, mire kezdetét vette a szóbeli vizsgálat. A jelöltek egymásután a bizottság elé járulnak, hogy egy és ugyanazt a növényt (a *Lobelia cardinalis*-t) practice determinálják és leírják. A feladattal leggyorsabban GENERSICH lett készen, ki a meghatározást is helyesen végezte; ADLER és HABERLE a növényt *Lobelia fulgens*-nek mondta, de utóbbi írta le a legszabatosabban. A vizsga második részében 15 különböző virágos növényt osztottak ki közöttük, melyek meghatározását újra tanári felügyelet alatt végezték. Segédkönyvekül LINNÉ *Systema vegetabilium*, WILLDENOW *Species plantarum*. PERSEON *Synopsis vegetabilium* és SCHULTES, *Flora des oesterreichschen Kaiserstaates* állott rendelkezésükre. A meghatározandó növények a következők voltak: *Achillea crithmifolia*, *A. setacea*, *A. micrantha*, *A. filicifolia*, *A. speciosa*, *Basella rubra*, *Lobelia cardinalis*, *Cyrilla pulchella*, *Picnanthemum virginicum*, *Ballota lanata*, *Seseli tortuosum*, *Euphorbia picta*, *Stevia purpurea*, *Acmella bupthalamoides*, *Helichrysum chrysanthum*.

A feladat, ami elé a pályázókat állították, épen nem mondható könnyűnek. Tekintve, hogy a mult század elején, a növényfiziológia és a növényanatómia még gyermekkorát élte, a tételek úgyszólván a botanika egész akkori anyagát felölelték: összeválogatásuk, minél fogva egy systematikai, egy methodikai, elméleti és gyakorlati kérdés került együvé, szintén szerencésnek mondható.

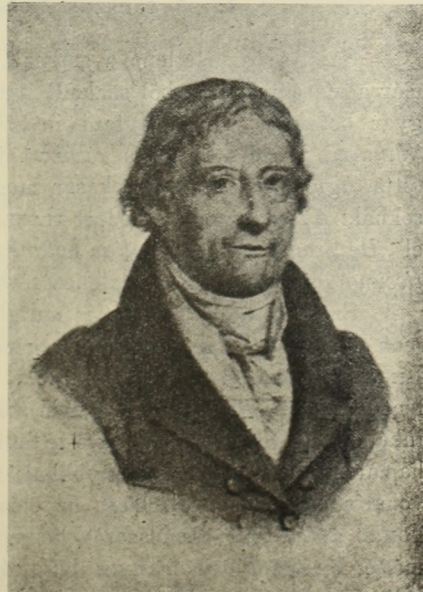
Az egyes kidolgozott kérdések fölötti epicrisisek, továbbá az egész concursus fölötti corollárium, messze a többi pályázó fölé emeli HABERLE dolgozatait. Nemcsak elméleti tudását, óriási olvasottságát, gyakorlati jártasságát dicsérik, hanem különös érdemül hozzák föl, hogy egyetlen volt, aki a növényanatomiai tudásáról (cognitio phytomica) is bizonysgót tett. E. mellett HABERLE sokat utazott, ta-

pasztalt ember, nagy irodalmi működéssel, több tudós társaság tagja, aki összeköttetéseinél fogva, különösen alkalmas a botanikus kert gazdagítására. Mindezek következtében az egyetemi orvosi fakultás HABERLET egyedül és első helyen „eminenter“ ajánlja a növényteni tanszékre és kineveztetését a legmelegebben óhajtja.

Ő felsége az egyetemi magistratus felterjesztésére 1817 március 24-én nevezte ki²⁵⁹⁾ a botanika nyilvános rendes tanárának.

HABERLE KÁROLY KONSTANTIN²⁶⁰⁾ 1764. febr. 11-én született Erfurtban. Iskoláit a szülővárosában, egyetemi tanulmányait a bölcsészeti és a jogi karon 1781—1785-ig szintén az erfurti egyetemen végezte, honnan két évre a mainzi egyetemre ment. Mainzban 1787—1791-ig báró WAMBOLD fiait oktatta, a szünidőket pedig Német-, Franciaország és Svájc beutazásával töltötte el. A francia hadak előrenyomulása következtében 1792-ben újra Erfurtban találjuk, hol 1797-ig egy nevelő-intézet megalapításában segédkezett. 1797-ben

MILECZKY SÁNDOR lengyel nemes nevelését vállalta el, kivel az erlangeni egyetemre, 1800-ban pedig a freiburgi bányászakadémiára ment. Itt, ahol főleg ásványtannal, geológiával bányászattal foglalkozott, többek közt SCHREBERT is hallgatta. Különböző gyűjteményeinek is itt vetette meg alapját és itt ismerkedett meg későbbi pártfogójával báró PODMANICKY KÁROLYlyal. 1803—1805-ig MILECZKY nevelését bevéggezve, visszatért Erfurtba, hogy tisztán kedvenc tudományainak éljen; e közben járta be Lengyel-, Csehországot és Sziléziát. 1805-

Haberle Károly
(1764—1832.)

²⁵⁹⁾ O. L. Canc. 1817: 2654/L. 130.

²⁶⁰⁾ SADLER JÓZSEF, *Haberle életrajza*: Kir. Magy. Természettudományi Társ. Évkönyvei. I. 1841—45. p. 220—232.

ben bölcsészetdoktori oklevelet nyert. Erfurtban több ásványtani értekezése jelent meg; folytatta meteorológiai feljegyzéseit is. A jénai csata után Weimarba költözött, hol egész 1812-ig maradt; itt részt vett a BERTUCH-féle nagy „*Orbis pictus*” kiadásában. A háborus viszonyok miatt Weimart is el kellett hagynia, mire gyűjteményeinek hátrahagyásával Lipcsén, Drezdán, Prágán át Brünnebe utazott, ahol gróf SALM házában tartózkodott egy évig. 1813-ban Bécsen keresztül, minden valószínűség szerint báró PODMANICZKY KÁROLY meghívására Pestre utazott, hol KITABEL, PASQUICH, HARTLEBEN, SCHUSTER és SADLER alkották körét. A nyarakat rendszeren Aszódon báró PODMANICZKY jószágain töltötte; itt és Pest körül szorgalmasan botanizált, s hogy mintegy jobban alkalmazkodhasson új hazája viszonyaihoz, s jobban megfelelhessen jövőendő pályájának, sok időt fordított a latin nyelv megtanulására is.

13. A tanszék Haberle idejében.

Sajátságos véletlene a sorsnak, hogy HABERLE kinevezésével már a második idegenből szakadt tudós került hozzánk a fiatal magyar botanika és növénytani intézményeink istápolására. Ahogy WINTERL minden erejét a rábizott javak felvirágoztatására fordította, úgy HABERLE is derekasan megfelelt a hozzáfűzött várakozásoknak. Az egyetemi katedrát HABERLE 1817. május 24-én foglalta el „*De progressibus Scientiae botanicae tempore recentiore et recentissimo*” című beköszöntő értekezésével.

Székfoglaló értekezése is mutatta, hogy előadásaiban új nyomon fog járni. Egyetemünkön egész 1817-ig LINNÉ rendszere és LINNÉ tankönyvei voltak kötelezők. SCHUSTERnek 1808-ban megjelent *Terminologia botanica*-ja nem sokat változtatott a viszonyokon, inkább még formálisabbá tette a tanítás módszerét. HABERLE csakhamar szakított a hagyományokkal; az előadásokat magasabb színvonalra emelte azáltal, hogy az előadások vezérfonalául DE CANDOLLE természetes rendszerét hozta be. Mindenesetre figyelemre méltó HABERLE tudományos bátorsága, ki az akkori tanulmányi kényszer ellenére, szakított az előírásokkal. DE CANDOLLE szellemében maga is szerkesztett jegyzeteket, melyeket az orvostanhallgatók még a 40-es évek elején is használtak.²⁶¹⁾ Ezenkívül „gyakorlati mutatványokat tartott tanítványainak a fűvészkertben, fűvészi kirán-

²⁶¹⁾ SADLER, Haberle p. 231.

dulásokat rendezett a közel környékekre, melyeket részint maga, részint a tanítói szék segéde vezetett.

A botanikai előadásokban már a katedrán is szemléltető eszközökkel dolgozik HABERLE. Megkönnyíti dolgát, hogy már elődje, a KITAIBELT egy ideig helyettesítő SCHUSTER is szereztet be ily fajta gyűjteményeket. Ilyen volt p. o. a WITTMANN-féle „*Mycotheca Austriaca*“, mely gombáknak viaszmintáiból állott.²⁶²⁾

Mikor REISINGER JÁNOS megkapja a „historia naturalis specialis“ tanszéket, helyébe SADLER JÓZSEF neveztetett ki asszisztensnek.²⁶³⁾ SADLER még mint „assistens chemiae et botaniae“ szerepel, habár a tanársegédi állás kettéosztását már az 1818—9-ik tanévben kéri HABERLE és SCHUSTER.²⁶⁴⁾ Mikor SADLER 1820-ban, mint segédőr a nemzeti múzeumhoz kerül, meg is kapja mindkét tanszék a külön segédet, kik a bécsi egyetem mintájára 2 évig maradnak hivatalban. A botanikai tanszék első tanársegéde PLETNITS IMRE volt.²⁶⁵⁾

HABERLE-t annyira elfoglalta tanszéke és a botanikus kert, hogy tudományos irodalmi működésre ideje nem igen maradt. De bizonyítják a növénytanban és a rokntudományokban való jártasságát azok a szakvélemények, melyeket a helytartótanácsnak az egyetemi orvosi karhoz leküldött kérdéseire, mindenre kiterjedő figyelemmel adott. Egyik-másik felelete egész tudományos értekezésnek is beválílik.

E szakvélemények közül nevezetesebbek a következők: Az első²⁶⁶⁾ a *Nymphaea alba* L. gyökeréből készitendő fekete festékre vonatkozik.²⁶⁷⁾ A lényegre ugyan nem adhat választ, mert az egyetemen nem végeztek ily irányú kísérleteket, de a *Nymphaea alba* összes magyarországi lelőhelyeit pontosan felsorolja. Érdekesebb az

²⁶²⁾ Helyt. leirat. 1816. IX. 3. No. 25.046. — A gyűjtemény még ma is megvan az egyetemi növényteni intézet birtokában.

²⁶³⁾ Helyt. leirat. 1815. III. 14. No. 7205.

²⁶⁴⁾ Orv. fac. Iratok Streitt dék. a. Fjk. 1863/193.

²⁶⁵⁾ Orv. fac. Prof. p. 943.

²⁶⁶⁾ Orv. fac. Iratok Streitt dék. a. 1818/9. Fjk. 1832/62.

²⁶⁷⁾ Orv. fac. Palkovits dék. a. 1817/8. Fjk. 1819/93. Helyt. leirat 1818. VIII. 4. No. 21639: „ . . . circumstantialiorem relationem praestandum esse de eo, ubi, et in quibus, Regni partibus Nymphaea alba, quam Petro-Varadiensis Pharmacopaeus Schrams pro tingendis glauco, et adustiori colore pannis aptam, reperiit, crescat; quae item eam colligendi, et pro elicendo colore praeparandi methodus vigeat“.

árvalányhajról adott véleménye.²⁶⁸⁾ A helytartótanács kér felvilágosítást afelől a sajátságos járvány felől, amelyet Czegléd körül a *Stipa capillata* termései okoztak, az által, hogy behatoltak a juhok bőrébe és töméntelen sokat elpusztítottak közülök. Feleletében részletesen leírja minden tekintetben az árvalányhaját.

1826-ban Szerém vármegye ír föl a helytartótanácsához, kérve, hogy mit tegyen a vidéken egy idő óta kipusztíthatatlanul elszaporodott *Xanthium spinosum* ellen. Van-e a növénynek valami haszna és mik a gazdasági kárai. Ez a fölterjesztés azért érdekes, mert az első hazai adatunk a *Xanthium spinosum* tömeges elterjedésére.²⁶⁹⁾ HABERLE az összes kérdésekre felvilágosításokkal szolgál.²⁷⁰⁾

HABERLE 1821-ben megkapja a tiszteletbeli orvosdoktori oklevelet. A kitüntetést akkori szokás szerint saját maga kéri, támaszkodván 3 éves eredményes működésére.²⁷¹⁾

14. A botanikus kert fénykora.

HABERLE kineveztetésével kezdődik a pesti botanikus kert fénykora. Pár év alatt olyan színvonalra emelkedik, a milyenen sem WINTERL sem KITAIBEL idejében nem volt. El kell ismernünk, hogy mindkettejüket sok körülmény akadályozta munkájukban. WINTERL betegeskedéséhez, KITAIBEL távolléteihez járult a kertész legnagyobb foku gondatlansága, mellyel szemben semmi ellenőrzés nem használt. Teljessé tette a hanyatlást a két devalváción átment ország pénzvisszonya és a botanikus kertnek ép e sanyaru körülmények között történt áthelyezése. HABERLE alatt pedig a legszerencsésebb körülmények találkoznak össze a kert felvirágoztatására. Maga a vezető

²⁶⁸⁾ HABERLE értekezése SADLER szerint nyomtatásban is megjelent, de nyomát nem találtam. — Orv. fac. Iratok 1824/5. No. 67. Nuncium de noxa per Stipae semen ovibus causatae — előterjesztik Schuster, Haberle és Faliczky, a mezőgazdaságtan tanára. Lásd még GOMBOCZ ENDRE, *Az árvalányhaj mint betegségokozó*. Botanikai Közlemények 1914.

²⁶⁹⁾ L. BORBÁS V., *A szerbtővis hazája és vándorlása*. Math. és Term. Közl. 1893. 1—99. l.

²⁷⁰⁾ Orv. fac. Iratok Beer dék. a. 1825/6. Fjk. 1¹⁰²²/₁₂₉.

²⁷¹⁾ O. L. Helyt. 1820: Litt. Pol. Méd. p. 174; HABERLE kérvénye 1820. VIII. 19: „ . . . infrascriptus non ausus esset, supplicam istam humillimam proferre, nisi sibi sit conscius, Munere suo duplici, in Cathedra et in Horto botanico nunc per triennium ad Satisfactionem plenam Inelytae Facultatis Medicae functum esse“.

kitünő képzettségű, nagy látkörű lelkiismeretes tudós; segítője a fő-kertész maga is képzett botanikus, a tudományért lelkesedő és áldozó férfi, ki e mellett nagy gyakorlati tudással is bír: ROCHEL ANTAL Mindehhez járulnak a lassanként javuló gazdasági viszonyok, melyek a kert bőkezűbb dotációját teszik lehetővé.

Bámulatos az az ifju hév és buzgalom, a mivel az 52 éves HABERLE átveszi tanszékének és a botanikus kertnek vezetését. Tennivalója, igaz, elég volt. A botanikus kert 1817 nyarán már nagyon elhanyagolt állapotban volt. HUNDRATH gondatlansága miatt, melyről a külföldi botanikus kertek vezetőinek, többek közt, a bécsi JACQUINNEK is tudomása volt, sok génusz és faj tökéletesen kivesszett. A kert el volt árasztva duplicatumokkal és hibásan meghatározott növényekkel. Az 1816-iki katalógusban felsorolt 4333 faj helyett HABERLE csak 2891-et talált az átvétel idejében;²⁷²⁾ 73 génusz egészen hiányzott. A régi kert jó hírét nagyrészt a KITAIBEL gyűjtötte ritka magyar növényeknek köszönhette. Hanem „KITAIBEL halála idején — mondja SADLER²⁷³⁾ — a magyar növények már annyira el voltak terjesztve, hogy mi itt helyben többeket sokkal előbb kaphatánk a külföldről, mintsem a terméshelyről.“

HABERLEnek első dolga volt az összes kerti növényeket átvizsgálni, a kéteseket meghatározni, a feleslegeseket kiselejtezni, a növények egy részét átültetni, valamennyit nemcsak számmal, hanem névvel is ellátni. A kertnek egy hatodrésztét, melyet az üvegház építése miatt mindenféle törmelék borított 2000 fuvar jó földdel megjavítja. A gazdasági növényeket külön helyen gyűjti össze; a kúszo növényeket lugoszerű járatokra futtatja. És hogy semmi se hiányozzék „a kertben feladataikat csendben ismétlő és ülőhelyet kereső hallgatók számára“ padokat csináltat. Általában mindenre kiterjed gondoskodása. Az eszközöket, épületeket folyton javíttatja, a környező falakat, hogy barátságosabbak legyenek, borostyánnal futtatja be. Mikor az 1822—23. év telén egy éjjel a kertből a köteleket mind ellopják, még ház- és kertőrzo kutyáról is gondoskodik.²⁷⁴⁾ A kertész számára ő is új szabályzatot²⁷⁵⁾ dolgoz ki; de a kertészsegédek számára csak annyi mondanivalója van: „sis fidelis, laboriosus, obsequiosus.“ A hol szükséges kiadásokról van szó nem aprólékoskodik, nem vár; akárhányszor a sajátjából fizet és csak utólag kéri és kapja

272) Orv. fac. Iratok Beer dék. a. 1823/4. No. 79.

273) SADLER Haberle p. 231.

274) Helyt. leirat. 1817. VI. 12. No. 15050.

275) Orv. fac. Iratok Streitt dék. a. 1819/20. Fjk. 1909/214. L. Melleklet XII.

meg a helytartótanácsnak nagy takarékosagra, és jövőben a hivatalos ut betartására intó jóváhagyását.²⁷⁶⁾

Legnagyobb igyekezettel fog a kerti növények szaporításához. Előkelő ismerősei is kezére járnak ebben. ALMÁSSY FERENC 100 fl. értékű ritka növényt, PRÓNAY ZSIGMOND 12 ausztráliai növényt ajándékoz. A kormány a schwetzingeni és paviai botanikus-kertből kapott növények költségeire 90 fl. 39 kr-t utalványoz ki.²⁷⁷⁾ A magcserét nagy mértékben kiterjeszti; a botanikus kert 1817-ben már csak 10 kerttel²⁷⁸⁾ volt összeköttetésben; HABERLE 1823. végén már 30 külföldi és hazai kertből kap maggyűjteményeket. Ilyenek Pavia, Modena, Nápoly, Palermo, Göttingen, Halle, Schwetzingen, Parma, Lápese, Erfurt, Tübingen, München, Hamburg, Bécs, Prága, Paris, Montpellier, Krzemnic, Dorpat, Gorenc botanikus kertjei. 1828-ig még a következők járulnak ezekhez: a bécsi Theresianum kertje, STERNBERG gróf brezinai kertje, Grác, Krakkó, Greifswald, Weimar, Bocca di Falco, Pétervár, Pisa, Varsó botanikus kertjei; a hazai kertek közül Woitschek pozsonyi, Shihulzky kassai, Wanner bántási és Budai, Baumgarten kertje stb. Szándéka volt az angol, hollandi, svéd, svájci és északamerikai kertekkel is összeköttetésbe lépni. Az összegyűjtött magvak jegyzékét HABERLE 1819-től kezdve rendszeresen kiadja „*Selectus seminum ex collectione anni 18., quae in horto botanico Universitatis Pestiensis pro mutua commutatione offeruntur*“ címen.

A magcserére kiutalt összeg oly nagy aránylag (349 fl.),²⁷⁹⁾ hogy élő növényeket is be tud belőle szerezni, a nápolyi, modenai és schwetzingeni kertekből. A ROCHEL által gyűjtött 770 alpesi növényt külön sziklás helyen (alpinetum) ápolja. A melegházak is megtelnek; 1823. végén a caldariumban 1000, a tepidariumban 812, a frigidariumban 2070 darab ápolt növény van. Igy éri el, hogy öt éven belül a nemek száma 1065-re, a fajoké 6755-re, a változatoké 276-ra emelkedik. Van a kertnek 7325 darab virágédénye.

²⁷⁶⁾ Helyt. leirat. 1825. II. 8. No. 3294.

²⁷⁷⁾ O. L. Helyt. 1818: Litt. Pol. No. 12. p. 8.

²⁷⁸⁾ Modena, Pavia, Paris, Montpellier, Kopenhága, Dorpat, Krzemnic, Göttingen, Halle, Schwetzingen.

²⁷⁹⁾ O. L. Helyt. Litt. Pol. Litt. Med. 1823. p. 75. A kertnek ugyan csak 40 fl. évi átalánya volt magcserére, de ez sohasem volt elég; 1811/2-ben 142 fl. 31 kr., 1812/3-ban 205 fl. 26 kr., 1813/4-ben 92 fl. 9 kr., 1814/5-ben 165 fl. 17 kr., 1815/6-ban 213 fl. 7 kr., 1816/7-ben 246 fl. 10 kr., 1818-ban 170 fl. 14 kr., 1820/1-ben 114 fl. 40 kr. és 125 fl. 47 kr., 1822/3-ban 349 fl. 13 kr., 1823—27-ig 809 fl. 20 kr. volt a kiadás.

Az első öt évről szóló jelentését,²⁸⁰⁾ derült kedélyét jellemző szavakkal fejezi be: „Vita activa parit et progenerat desideria et sustinetur spe! qui neque desiderat, neque sperat ille ad meliora non tendit.“

Minden nagy buzgalma ellenére sem tudott volna HABERLE annyit elérni, ha az új főkertészben ROCHEL ANTALban lelkes segítő-társra nem akadt volna. A botanikus kert második főkertésze HUNDRATH GYÖRGY 1820. ápr. 30-án meghalt. HABERLEnek igaza volt, mikor azt mondta, hogy halálával a botanikus kertet semmi valóságos csapás nem érte, mert az elhunyt főkertész távolról sem volt olyan, amilyennek lennie kellett volna.

A megürült állásra ketten pályáznak BÖHM VENCZEL, ki már három év óta első segéde a kertnek és ROCHEL ANTAL.

ROCHEL ANTAL²⁸¹⁾ 1770. jun. 18-án született Neunkirchenben, Alsó-Ausztriában; iskoláit Kutttenbergben, Csehországban végezte. 1785-ben chirurgus tanonc lett, 1788-ban osztrák katonai szolgálatba lépett és résztvett a török háboruban és Orsova ostromában; a háboru után Bécsben folytatta tanulmányait, hol 1792-ben „magister chirurgiae et artis obstetriciae“-vé avatták. Oklevelének elnyerése után újra osztrák katonai szolgálatba lépett, résztvett az első francia háboruban; fogságából való kiszabadulása után egy ideig Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában tartózkodott és 1798-ban tért vissza Ausztriába. 1800-ig Morvaországban volt gyakorló orvos, majd Magyarországra költözött, hol 5 évig Veszelen báró MEDNYÁNSZKY ALAJOS-nak, majd 15 évig a trencsénmegyei Rovnyén gróf ASPERMONTENAK volt udvari orvosa.

Már itt Rovnyén is kevésbé hivatásának, mint kedvenc tudományának élt. Egész Trencsénmegyét, a környező Kárpátokat bejárja, igen sok növényt rovnyei kertjében tenyészt. Ugyanitt több fasciculus szárított növényt adott ki, melyeket ASPERMONT gróf vett meg és ajándékozott az egyetemi herbariumnak. A növények az egykori ítélet — KITAIBEL jelentése szerint — igen értékesek: „Mind ritka magyarföldi növény, melyek közül egyik-másik teljesen ismeretlen hazánkra nézve.“²⁸²⁾ Rovnyei tuscumában állandó élénk összeköttetésben volt a hazai és külföldi tudósokkal; KITAIBELnek sok növényt és kéziratot küldött állandóan, habár az irodalmi források hiánya fölött sokszor panaszkodik. HABERLE a legmelegebben

²⁸⁰⁾ L. Melléklet XIII.

²⁸¹⁾ Kanitz, Versuch p. 141.

²⁸²⁾ Orv. fac. Iratok Lenhossék dék. a. 1810/11. Fjk. 1625/42.

ajánlja²⁸³) ROCHELT a főkertészi állásra és összes érdemeit felsorolja: „Magyar születésű férfi, kinek lelkét a botanikai tudomány iránti lelkesedés teljesen áthatotta, ki minden idejét ritka magyarföldi növények termesztésére fordította; több mint 20 éven át folytatott utazásaiban Magyarországot gyalog mindenféle irányban bejárta és ritka növényeit saját botanikus kertjében összegyűjtötte, hol azok termesztésével rendszeresen foglalkozik. A magyar növények termőhelyeit kitünően ismeri és arról is gondoskodott, hogy azok a tudomány-egyetem kertjéből se hiányozzanak. LINNÉ rendszerét és a botanikai terminológiát kitünően ismeri“.

Csak a botanikáért való nagy lelkesedés magyarázza meg, hogy ROCHEL, aki magyarul, németül, latinul és franciául beszélt, ott-hagyja jól jövedelmező sebészi állását és a 300 fl-al dotált főkertészi állásra pályázzon.

A helytartótanács 1820. aug. elsején nevezi ki²⁸⁴) egyelőre ideiglenes minőségben. Ugy látszik HABERLE nem akart olyan helyzetbe jutni, mint WINTERL és KITAIBEL, MÜLLER és HUNDSRATH kineveztetésével; ő maga ajánlotta a helytartótanácsnak, hogy ROCHELT is csak akkor véglegesítsék, ha gyakorlati ismereteiről meggyőződhettek. ROCHEL még abban az évben bejárja a Krivánt, Chocs-ot és az Ohnistét; innen és saját kertjéből 196 ritka növényt telepít át,²⁸⁵) melyekért 300 fl. jutalomban részesül.²⁸⁶) A következő évben állásában 400 fl. fizetéssel végleg megerősítik.²⁸⁷) Már pesti tartózkodása alatt adja ki az északnyugati Kárpátokon tett botanikai

²⁸³) Orv. fac. Iratok Streitt dék. a. 1819/20. Fjk. 1897/143. — SCHULTES is elismerően ír KITAIBELnek ROCHELről. (Mus. L. Quart. 735. 1815. V. 20): „Unseren ROCHEL wünsche ich vom Herzen glückliche Reise. Ist ein Kreuzbraver Mann, ich habe auch praenumeriert auf seine Ausbeute für unsere Garten“. — Ezekkel ellenkezően TRATTINICK levelében (ad Kitaibel 1816. I. 26. U. o.) a következőket olvashatjuk: „Stossen Sie sich nicht daran, dass ich für ROCHEL in den vaterländischen Blättern gesprochen habe; Sie glauben nicht wie zudringlich er ist . . . Allein man muss auch bedenken, dass der Mann sehr von litterarischen Hilfsquellen abgeschnitten ist. Ein Zeichner ist er aber, ein vortrefflicher, das hat seine Richtigkeit, aber seine schriftstellerische Aufsätze könnte ich gar nicht verdauen!“

ROCHEL könnte viel gutes leisten wenn er irgendwo auf Reisen, als subaltern verwendet würde, unter der Leitung eines gebildeten Gelehrten. Aber ich möchte nicht sein Herr seyn“.

²⁸⁴) Orv. fac. Iratok Streitt dék. a. 1819/20. Fjk. 1906/193. No. 19489.

²⁸⁵) Orv. fac. Iratok Streitt dék. a. 1819/20. Fjk. 1909/214

²⁸⁶) U. o. helyt. leirat. 1821. I. 31. No. 1729.

²⁸⁷) U. o. 925/98. helyt. leirat. 1821. VIII. 21. No. 21908.

megfigyeléseit; 1823-ban pedig hazánk flórájára nézve egyik alapvető műve jelenik meg az általa már több ízben bejárt bánság növényeiről.²⁸⁸⁾

A professzor és főkertész békés együttműködése úgy fölvirágoztatja a kertet, hogy a kormány egy régi vágya is teljesedésbe megy. A botanikus kert kezd jövedelmezni is! HABERLE felterjesztésére, megengedi a helytartótanács a fölösleges exoticus növények eladását és az olyanok kicserélését, melyekkel a herbarium bőven el van látva;²⁸⁹⁾ „így mind az egyetemi botanikus kertet, mind a herbariumot folytonosan új növényekkel lehet gazdagítani.“ Már 1821-ben az eladott exoticus növényekből 52 fl. 50 kr. bevétele volt²⁹⁰⁾ az egyetemi alapnak. Az aquarium,²⁹¹⁾ a hybernaculum tetejének,²⁹²⁾ az auditorium aestivale kijavitása mellett a növények folyton szaporodnak. Számuk az egyes esztendőkből a következő volt. 1824-ben 1127 génusz, 7755 faj és 300 változat (köztük a díszes 20 láb magas *Cactus hexagonus* L.), 1825-ben 1160 génusz, 8141 faj, 301 változat, 1826-ban 1196 génusz, 8669 faj, 326 változat, 1827-ben 1223 génusz, 9422 faj, 381 változat, összesen 9803 különböző növény.

A kert átköltözése után HABERLE az egyetemi könyvtár udvarában, a régi botanikus kertnek a tanári lakás előtti kis megmaradt részét is rendbehozza. Körülvéteti akácfa-sövényvel, főleg hagymás és gumós dísznövényeket, magyarországi szőlőfajtákat termesztett benne²⁹³⁾ Teljesen a saját pénzéből tartotta fenn és kedvenc tartózkodó helye volt.²⁹⁴⁾

Míg a KITAIBEL idejebeli kert nevezetességeit a ritka magyar növények tették, HABERLE különösen gyönyörű Umbelliferae,²⁹⁵⁾

288) *Naturhistorische Miscellen über den nordwestlichen Karpath in Ober-Ungarn.* Pest. 1821. 135 l. *Plantae Banatus variores, iconibus et descriptionibus illustratae.* Praemisso tractatu phyto-geographico et subnexis additamentis in terminologiam botanicam. Pest. 1828. Negyven táblával és két térképpel.

289) Helyt. leiratok 1818. VII. 7. No. 17670; 1821. III. 20. No. 6667, IV. 24. No. 10137.

290) O. L. Helyt. Litt. Pol. Litt. Med. 1821: p. 88.

291) Helyt. leirat 1824. XII. 21. No. 31198.

292) Helyt. leirat. 1827. X. 30. No. 28047.

293) Orv. fac. Iratok Beer dék. a. 1823/4. No. 79.

294) SADLER, Haberle p. 232.

295) Bot. L. FISCHER ad HABERLE 1827 nov. 29: „Die Umbellisten sammt und sonders sind die mich für den Augenblick in Ihrem Cataloge ganz besonders interessieren.

havasi²⁹⁶⁾ és főként szibériai növény-gyűjteményeivel tette a pesti kertet híressé. A szibériai növényeket valószínűleg ROCHEL oroszországi összeköttetései szerezték; ezekért kapta a kert a legszebb tengerentúli ritkaságokat is.²⁹⁷⁾ A kert gazdagítása céljából még távolabbi expedíciókról is szó van; VAJKOVITS MÁRTON orvosi növények gyűjtése céljából Boszniát és Szerbiát akarja bejárni és a gyűjtött növényeket a botanikus kertnek átadni. A helytartótanács információt kér²⁹⁸⁾ az orvosi kartól, de hogy segílyt adott volna, annak nincs nyoma.

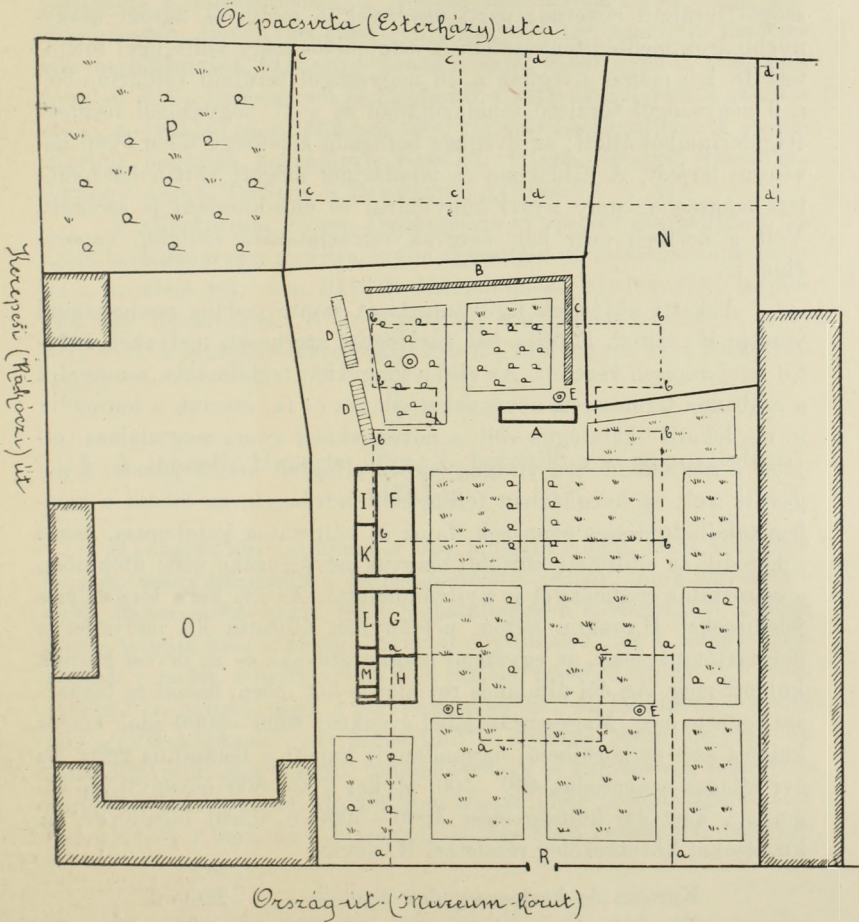
A 10,000 különböző növénnyel bíró kert híre egész Európát bejárja és mindenütt versenyeznek a csereviszonyáért. HABERLE pedig mintegy művének betetőzéséül kiadja a magyar botanika első rövid történetét: „*Succincta rei herbariae Hungariae et Transsylvaniae historia. Budae. 1830. 66 l.*“, melyet az egyetem ujjászervezésének 50 éves jubileumára állított össze. Ez a kis mű a botanikus kert történetét is felöleli és annak egykorú hű képét mutatja.

A második pesti botanikus kert területe 3249 négyszögöl volt, tehát a kisebb kertek közé tartozott. Egyetlen hibája az volt, hogy homokos talaja a száraz pesti klíma hatása alatt igen hamar kiszáradt. A HABERLETől sokszor sürgetett és nélkülözhetetlennek mondott szivattyus öntözöt azonban sohasem kapta meg a kert; a benne levő négy kút pedig csak nehezen fedezte a vízszükségletet. Kellemetlen volt az országútról (ma Múzeum-körút) és a Kerepesi-útról beszálló por is, mely nyáron vastag rétegben lepte el a növényeket. A botanikus kertet már KITAIBEL 12 egyenlő négyszögre osztotta. Ezek közül egyet a fák és cserjék, kettőt az egyéves növények foglaltak el. A kétéves és évelő növényeket HABERLE virágágyakban, LINNÉ rendszere szerint több négyszögben helyezte el, de közülük a havasi növények, a déli árnyas fal és a nagyobbik árok mellé jutottak. Másfél sectióban, LINNÉ rendszere szerint az orvosi növények és ugyancsak másfél sectióban hasznuk, rendeltetésük szerint az ipari és gazdasági növények nyertek elhelyezést. A zsindeleyen névvel ellátott növények elhelyezésénél HABERLE mindig ügyelt arra, hogy hibridek keletkezésének elkerülése céljából ugyan-

²⁹⁶⁾ Bot. L. Havasi növényeket a hazából is többet kapott: „Cista cum plantis vivis alpinis e Marmarosiensi Comitatu e Pharmacopolo ADLER missa“.

²⁹⁷⁾ Orv. fac. Iratok 1849/50. No. 9. Gerenday jelentése.

²⁹⁸⁾ Orv. fac. Iratok Sadler dék. a. 1828/29. Fjk. 1^{1041/44}. Helyt. leirat. 1828. IX. 23. No. 25786.

5. térkép. A második pesti botanikus kert térképe.

A aquarium, B hosszú, C rövid árok, D apricarium, E kutak, F frigidarium, G caldarium, H tepidarium, J, K, M kertészsegédek lakása, L seminarium, N a kertbe szögellő Grassalkovich telek, O Grassalkovich telek, a régi Nemzeti Színház, P Beleznay kert, R bejárat; a-a-a a mai természettudományi, b-b-b a mai kémiai, c-c-c fizikai, d-d-d élettani intézet.

azon génusz fajai ne kerüljenek egymás mellé. Vizi növények termesztésére meg volt a régi kertből áthozott 7 láb mély és 25 négyszögöl területű cisterna; parti növények a mély, és három keskenyebb árok mentén tenyésztek. A meglehetősen nagy költséggel felépített 18 láb magas üvegház a 18 négyszögöl területű caldariumból, a 9 négyszögöl területű tepidariumból és a 27 négyszögöl területű frigidariumból állott; az üvegház befogadó képessége télen 5000 növényre terjedt. A caldarium és tepidarium mögött volt a hozzáépített magszoba, mely nyári könyvtárul és előadótermül is szolgált. Volt a kertben még két, magvak csiráztatására szolgáló vaporearium is.

A kerti növények nyilvántartását szinte pedáns pontossággal vezette HABERLE. E célra hat katalogust szerkeszt, melyeket 1822-től rendszeresen vezetett. Az első a magvakat tartalmazta, a második a szabadon termesztett növényeket génusz és faj szerint, a harmadik ú. n. „lokalis“ katalogus volt, a növényeknek gyors megtalálása céljából a sectiókban és a virágágyakban elfoglalt helyét jelezte; a negyedik volt az üvegházban termesztett növények, az ötödik a kertben található összes génuszok, fajok és változatok katalogusa, végül a hatodik az elültetett külföldi magvak névjegyzéke volt; utóbbiban a csiráztatás eredményét is nyilvántartotta. Az évi kerti terjedelmes jelentéseket HABERLE három példányban állította ki, melyeket a helytartótanácsnak, az egyetemi magistratusnak és az orvosi karnak küldött meg. Az évi általános revíziót is két ízben, ősszel és tavasszal ejtette meg. Magcsere céljából évenként 4000—5000 adag magot küldött szét és körülbelül ugyanannyit kapott a botanikus kert. Az évi átlagos szaporodás 400—500, olykor 700—800 növényfajra rúgott. A kert évi költségvetése 4000—5000 fl. körül ingadozott. A kiadásokat következőleg részletezi HABERLE:

Kertész és kertészsegédek fizetése	2260 fl.
Tüzelőfa és gyertya	300 „
Munkások, napszámosok	1500 „
Javítások	500 „
Rendkívüli kiadások	500 „
Levelezés, magcsere	100—150 „

A botanikus kert naponta reggel 5—6-tól délig és délután 1-től 6—7 óráig volt nyitva.

HABERLE idejében a botanikus kert herbariuma is örvendetes gyarapodásnak indult. Mikor tanszéke elfoglalásakor a herbariumot

SCHUSTERTŐL átvette,²⁹⁹⁾ az két szekrényben volt elhelyezve. Állott a MYGIND-féle gyűjteményből 5461 példányban, a CRANTZ-féle herbariumból 6 fasciculusban, a ROCHEL-féle herbariumból 1133 példányban és a BOUCHARD abbé gyűjtötte 2474 fajt számláló PILLER-féle herbariumból. HABERLE odaadja saját 2000 fajból, 5000 példányból álló gyűjteményét és megkezdi a kerti növényeknek szárítását is, melyekből már 1822-ben 2000 faj volt összegyűjtve. A szaporításhoz nagyban hozzájárult SADLER, LÁNG, ROCHEL, HEUFFEL, KRALOVANSZKY, TENORE és BERNHARDI gyűjtése.

A „Herbarium Florae Pesthensis in specie“ összeállítása, az egész herbarium egy gyűjteménybe egyesítése és katalógusának megírása azonban már nem sikerült HABERLENEK. Mindamellett lassankint úgy felszaporodik a növényanyag, hogy elhelyezéséhez 4 szekrény kell, a szükségletekre pedig 116 fl-t utalványoz ki a helytartótanács.³⁰⁰⁾

15. A tanszék Haberle után. A botanikus kert pusztulása 1847-ig.

HABERLE, aki „mindenkor úgy mutatta magát, mint a legjámorabb, legnyiltszívűbb s legbecsületesebb ember, mint legrésztvevőbb, legszívesebb barát, mint leghatalmasabb előmozdítója minden jónak, mindig kész szükség s nyomor enyhítésére“, ez a „szervenély nélküli, csendes, mindig vidám és a legjobb kedélyű ember“⁽³⁰¹⁾ 1832. június 1-ére virradó éjjel, a régi botanikus kertbeli lakásában 3 ember rablógyilkosságának esett áldozatul.³⁰²⁾ Munkás élete, melytől oly sokat várhatott még a hazai tudományosság és különösen a botanikus kert, hirtelen ért véget. Halála után hosszú ideig bő örökségéből táplálkozhatott a kert, de a viszonyok hatása alatt csakhamar bekövet-

²⁹⁹⁾ O. L. Helyt. Litt. Pol. 1817. No. 12. p. 4.

³⁰⁰⁾ O. L. Helyt. 1830: Litt. Pol. Litt. Med. p. 31; 1830. III. 23. No. 7641. — HABERLE jelentése a kertről: Orv. fac. Iratok Beer dék. a. 1823/4. Fjk. 179; O. L. Helyt. Litt. Pol. Litt. Med. 1825. p. 99; 1828. p. 57.

³⁰¹⁾ Mus. L. Quart. 735. SCHULTES ad KITAIBEL 1816 III. 26: „Herrn Dr. HABERLE bitte ich meine beste Empfehlung: ich verehere seine verdienste um die Naturgeschichte gar sehr. 100 Dr. Riss machen keinen Riss in den Krystall aus dem Dr. Haberle geschliffen ist“.

³⁰²⁾ HABERLE meggyilkoltatásának körülményeit l. Orv. fac. Iratok Csausz M. dék. a. 1831/2. Fjk. 1^{065/53}. Species facti de morte violenta C. C. Haberle; továbbá Sadler l. c. p. 227—228.

kezik a hanyatlás és 15 év múlva már a legsiralmasabb állapotban, a teljes pusztulás szélén látjuk ezt a fontos kulturintézményünket.

A bekövetkezett pusztulás több körülményben találja meg magyarázatát. Legfőbb ok volt a lelkes, önzetlen, tudományért lelkesedő és kitartani tudó egyéniség hiánya; ehhez járult az egyetemi botanikus kert régi baja a kertész gondatlansága, a gyakorlati vezetés elégtelensége. A kert ugyanis ROCHEL távozása után a legmegbízhatóbb kezekbe került. A következő korszak szintén nem volt alkalmas egy ilyenmű intézmény továbbfejlesztésére. Az 1830-ik évtől gazdasági és politikai téren megindult nagy nemzeti küzdelem, mely a nemzet legfőbb javaiért folyt, eltereli a figyelmet a mégis kisebb jelentőségű botanikus kert ügyeiről; lassan lekerül a napirendről, megfeledkeznek róla.

A botanika megürült tanszékének helyettesítésével SADLERT bizza meg a helytartótanács, a konkurzust pedig 1832. okt. 28-ára tűzi ki.³⁰³⁾ Pályázó három volt: SADLER JÓZSEF, MALY KÁROLY és HEUFFEL JÁNOS. A lefolyt concursuson mind a hárman oly kitűnő bizonyoságot tettek készülségükről, hogy a kar valamennyit ajánlotta, még pedig első helyen SADLERT, másodikon HEUFFELT, a harmadikon MALY-t. A fakultás votuma legelismertebb SADLER-ről; kiemelik előadásának könnyűségét, nyelvének tisztaságát és szépségét, tanító módszerének világosságát; a tételeket logikus sorrendben tudományosan dolgozta ki; az első helyet „eminenter“ megérdemli.³⁰⁴⁾ Kiemelik mint assistensnek, mint a kert egyik vezetőjének s mint múzeumi őrnek is érdemeit.³⁰⁵⁾ A kormány azonban csak két évi he-

³⁰³⁾ O. L. Helyt. 1832. Litt. Pol. Litt. Med. p. 52.

³⁰⁴⁾ Orv. fac. Iratok Csasz dék. a. 1832/3. Fjk. 11067/3: „Voto tamen omnium Dnus JOSEPHUS SADLER cum in proponendi methodo, tum in dicendi facilitate, sermonis venustate, et docendi claritate, tum etiam propositi thematis logico ordine, expositione, et scientifica dilucidatione, se distinxit adeo, ut spectate orali dissertatione locum primum eminenter sibi vendicaverit. Secundo loco votorum pluralitate ponendus censebatur Dnus JOANNES HEUFFEL, qui thema propositum logico ordine, bono methodo, clare et nihil essentialis praetemitendo pertractavit. Tertio demum loco pari votorum pluralitate ponendus videbatur JOSEPHUS CAROLUS MALY, qui licet Thema propositum paulo minus exhausserit ac Dnus Heuffel nec ubique strictum observaverit logicum ordinem, faciliorem tamen, usu comparatum exhibuit docendi modum.

³⁰⁵⁾ O. L. Helyt. 1833. Litt. Pol. Litt. Extr. p. 10. Sadlerről: „Anno quippe 1815 in Assistentem Professoris Chemiae et Botanicae constitutus, id munus cum pleno contentu quatuor annis gessit et contulit serius quoque solertem operam suam per annos plures in horti botanici culturam eo nice

lyettesítés után, 1834-ben nevezi ki.³⁰⁴⁾

SADLER JÓZSEF³⁰⁷⁾ 1791. május 6-án született Pozsonyban, ahol a gymnasiumot is végezte. 1810-ben Pesten magister pharmaciae lett, 1814-ben pedig ugyanitt philosophiai és orvosi tanulmányait végezte be; 1815—1819-ig a chemiai és botanika tanszékének assistense volt. 1820-ban orvosdoktorrá promoveáltatott és csakhamar a nemzeti múzeum természeti tárának segédőrévé neveztetett ki. 1821-ben a technologiai osztályon őrré lett. Az orvosi karnak 1826-ban volt dékánja. Magyarországnak legnagyobb részét beutazta és igen sok külföldi tudományos társaságnak volt tagja.³⁰⁸⁾

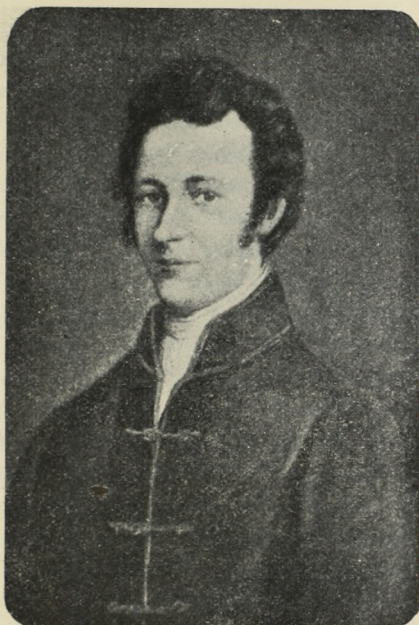
SADLER tudományos működése igen sokoldalú volt. Számos utazásán szerzett sok florisztikai adata, Magyarország flórájának megírására serkentették. De idevágó törekvései csak kézírataiban hagytak nyomot; az egyes génuszok monografiaszerű feldolgozásai ellenben sok inauguralis dissertációnak szolgáltatott anyagot. Ő adta ki Pestmegyének első flóráját és az első magyar exsiccátát.

scopo, ut in practica rei herbariae cognitione uberiozem capiat perfectiozem. — Anno 1820 e consideratione ampliorum suarum in Botanica, Zoologia et Mineralogia cognitionum in adjunctum custodis Musei constituto et anno sequente; dato in publico coram Regia Sc. U. P. concursu laudabili specimen, in custodem ejusdem Musei denominatus, id officium usque in hodiernum diem solerter gerit”.

³⁰⁶⁾ O. L. Canc. 1834: 2050. II. 14.

³⁰⁷⁾ KANITZ, Versuch p. 155.

³⁰⁸⁾ Már 1827-ben megkapja a jénai mineralogiai, a regensburgi botanikai és a moszkvai „Nature curiosorum” társaságok okleveleit. (Helyt. leirat. 1827. VI. 26. No. 16,181.)

Sadler József
(1791—1849.)

Emellett érdeklődött a növénytan története iránt hazánkban és élénk részt vett a kir. magyar természettudományi társulat ülésein, annak megalakulásától kezdve. A nemzeti múzeumnak ajándékozott gazdag gyűjteménye a növényteni osztálynak vetette meg alapját.

Előadásaiiban SADLER egyideig mindenesetre HABERLET követte és a botanikát DE CANDOLLE természetes rendszere szerint tárgyalta. Később az ENDLICHER-UNGER rendszer elterjedésével ahhoz szegődött. SADLER idejéig, az egyetemi tanítás nyelve az egész vonalon német és latin volt. A nemzeti eszme fejlődésével, a negyvenes évek elején lépnek fel az első félénk kísérletek, melyek az egyetemi tannyelv megváltoztatását célozzák. Az országgyűlésen összegyűlt karok és rendek kivánságára a helytartótanács leír³⁰⁹) BENE FERENC orvoscari igazgatóhoz, felszólítván őt nyilatkozattételre, hogy mily tudományokat és mikortól kezdve lehetne magyarul tanítani? A beadott vélemények közül bennünket különösen SADLERÉ és REISINGERÉ érdekel.³¹⁰) A nehézségeket mindketten abban látják, hogy a pesti egyetemet nemcsak magyar, hanem magyarul nem tudó, más nemzetiségű ifjak is látogatják; ezeknek elvesztésétől féltik az egyetem hírnevét. SADLER különben hajlandó előadásait naponta 2 nyelven, magyarul és németül megtartani. REISINGER szerint ezenfelül nagy akadály az is, hogy nincs még magyar tudományos terminologia. Ugylátszik REISINGER vagy nem ismerte, vagy nem volt megelevedve azokkal a törekvésekkel, melyek akkor már a nyelvújítás kapcsán a természettudományi műnyelvet is reformálni, illetőleg megteremteni igyekeztek. Ajánlatosnak tartja, hogy a természettudományokban és a görög nyelvben egyaránt járatos férfiakból egy bizottság állíttassék össze, a magyar természetrajzi terminologia ujjaalakítására. Ő maga különben kijelenti, hogy magyarul előadni, mihelyt erre megbizást kap, bármikor hajlandó. A magyar nyelv ügye azonban még jó sokáig huzódott és az egyetem orvosi karára csak az 1845/46-ik tanévben vonult be a magyar előadási nyelv.

SADLER kineveztetése után is megmaradt muzeumi örnek és épen ez volt az oka annak, hogy tanszékére és különösen a botanikus kertre nem fordíthatott kellő gondot. A kert fejlődésében már kinevezésekor bizonyos pangás áll be. Míg HABERLE egyik másik esztendőben 300 fl.-nál is többet fordíthatott a mageserére, 1833-ban a helytartótanács csak 40 fl.-ot utalványoz ki³¹¹) erre a célra, és csak 1837-

³⁰⁹) 1841. II. 23. No. 5017. Iratok Gebhard dék. a. 1840/41. Fjk. 1 ¹¹⁶³/₁₄₆.

³¹⁰) L. Melléklet XIV.

³¹¹) Helyt. leirat. 1833. VII. 23. No. 19290.

ben emeli föl 60 fl.-ra.³¹²⁾ A kert iránt senki sem érdeklődik; a jelentések kimaradnak; állapotáról csak nagyon hiányos fogalmat alkothatunk magunknak. 1838-ig még ROCHEL tartja a lelket a kertben. Az ő és első segédje BÖHM VENCEL későbbi prágai főkertész, gondoskodása még mindig fenntartja a HABERLE idejéből származó 7000—10000 növényfajt. A növénykatalogusokat pontosan vezetik, a hiányokat pótolják és a cseréösszeköttetéseket is fenntartják. ROCHEL bánásági utazásából számos érdekes növényvel tér haza, a mi új érdekességet kölcsönöz a botanikus kertnek. Az utazás tervét ROCHEL már 1829-ben felvetette, de akkor pénzszüke miatt „boldogabb időkre halasztandónak” vélték.³¹³⁾ 1833-ban végre sikerült 5 hónapra utazási engedélyt és 350 fl. utisegélyt kapnia.³¹⁴⁾ ROCHEL 1835 április 11-én indult el, lenn töltötte május, június, július, augusztus hónapokat és szeptember 13-án tért vissza. Az utazás célja az volt, hogy a KITAIBEL, ugyancsak államköltségen tett utazásai óta erősen megfogyott és eredetiségét elvesztett növényanyagot a kertben felfrissítse, a pesti botanikus kertet új magvakkal és élő növényekkel ellássa, az egyetemi herbariumot szaporítsa. ROCHEL elég gazdag növényanyaggal tért haza, amennyiben maggyűjteménye 311, eltéréseket is tartalmazó fajból állott, a herbarium számára 951 növényt gyűjtött, de egyik lovának szerencsétlenül járása miatt csak 22 élő növényvel tudta a kertet gazdagítani. Utazásának irodalmi eredménye is volt.³¹⁵⁾

A herbarium is szaporodik úgy ahogy. A nádor 50 fl.-ot adományoz, a helytartótanács 20 fl.-ot utalványoz syriai, egyiptomi és abessziniai növények megvételére.³¹⁶⁾

Hanem 1838-tól kezdve óriási léptekkel kezd a pesti botanikus kert hanyatlani. Az első csapást az árvíz mérte rá, amely a fal miatt ugyan csak 48 órával később hatolt be, mint a környező vidékre, de mégis sok kárt okozott és a segédek lakását teljesen tönkretette.³¹⁷⁾ A kár azonban még sem volt akkora, a milyennek a későbbi időkben feltűntették, mikor minden baj okozójául az 1838-iki árvízet tették meg.

³¹²⁾ Helyt. leirat. 1837. IX. 27. No. 29286.

³¹³⁾ O. L. Helyt. 1829: Litt. Pol. Litt. Med. p. 107.

³¹⁴⁾ Orv. fac. Iratok Csasz dék. a. 1833/4. Fjk.: 1 ¹⁰⁷⁶/₂₀. Helyt. leirat. 1833. XI. 5. No. 30111.

³¹⁵⁾ *Botanische Reise in das Banat im Jahre 1835.* Pest, 1838. 90. l.

³¹⁶⁾ Helyt. leirat. 1837. III. 28. No. 9563. O. L. Helyt. Litt. Pol.

No 8. p. 58.

³¹⁷⁾ Orv. fac. Iratok Christen dék. a. 1839/40. No. 134.

A másik még nagyobb csapás volt ROCHEL távozása, ki 1840-ben 400 fl. nyugdíjjal nyugalomba vonult.³¹⁸⁾ Herbáriumát FRIGYES ÁGOST szász királynak adta el, évi 600 fl. járadék ellenében; 1841-ben Grácba vonult vissza, hol 1847 május 12-én halt meg.³¹⁹⁾ Nyugdíjaztatása után ROCHEL két évet úgy látszik Oroszországban is töltött, ahova egy kérvényben nyugdíjának utalványoztatását is kéri.³²⁰⁾ ROCHEL helyébe a helytartótanács KOZINA LAJOST nevezi ki, az első helyen ajánlott BÖHM VENCEL-lel szemben.³²¹⁾ KOZINA LAJOS piliscesabai születésű, 29 éves fiatal ember volt, aki azonban mint kertész már Budán a nádor kertjében, a pesti botanikus kertben, Alesuthon, a bajor király biedersteini és a müncheni egyetem kertjében működött. Bejárta Német-, Olasz-, Franciaországot, Svájcot, Görögországot, az archipelagust és Kis-Ázsiát.³²²⁾

Hogy mindezek ellenére, mily rosszul választott a helytartótanács, bizonyítja az egyetemi magistratus 1842-iki jegyzőkönyve.³²³⁾ melyben „hortulanus primarius horti botanici LUDOVICUS KOZINA accusator de fraude in horto botanico commisso“. A vizsgálat terhelő volt ugyan, de KOZINA mégis megmaradt állásában, hogy a kertet teljes romlásba vezesse. Hihetetlen az a hanyagság, mellyel KOZINA összes elődeit felülmulja. Az árvíz okozta károkat meg sem kísérli helyrehozni; a növénykatalogusokat és magesere jegyzékeket abba hagyja, úgy, hogy a külföldi magküldemények egymásután elmaradnak; a növények elrendezése teljesen összezavarodik; a rossz meghatározások roppantul felszaporodnak; a puszta üres helyek mindig nagyobbak és nagyobbak lesznek, az üvegházak kiürülnek; 1847-re HABERLE 10.000 növényéből alig 1000 marad. Igaz, hogy ellenőrzés nem is volt semmi és a főkertész bátran szállíthatta a kertből a magánosoknak pénzért a gondosan összeállított gyűjteményeket. Mikor az intéző körök látják a teljes leromlást, egészen átengedik a kertet végzetének, különösen mikor már 1840-ben felmerül a kert újból való áthelyezésének a terve.

³¹⁸⁾ Orv. fac. Iratok Christen dék. a. 1839/40. Fjk. 1 1127/19; Helyt. leirat 1840. II. II. No. 3916.

³¹⁹⁾ KANITZ Versuch p. 145.

³²⁰⁾ Orv. fac. Iratok Bugát P. dék. a. 1841/42. Fjk. 1 1197/101; Helyt. leirat 1842. II. 23. No. 5553.

³²¹⁾ Orv. fac. Irat. Gebhardt dék. a. 1840/41. Fjk. 1 1150/59. Helyt. leirat. 1840. VII. 21. No. 22451.

³²²⁾ O. L. Helyt. 1840. Litt. Pol. Litt. Med. p. 40.

³²³⁾ Orv. fac. Iratok Bugát dék. a. 1842/3. Fjk. 1 1229/121.

Az üvegházakról már 1836-ban kijelenti a kiküldött bizottság,³²⁴⁾ hogy sürgős javításra szorulnak, sőt a caldarium oly rossz állapotban van, hogy újra való felépítése lesz szükséges. Ideiglenes segélyképen kiutalnak³²⁵⁾ a javításokra 412 fl.-ot, egyéb azonban semmi sem történik. Nem történik meg akkor sem, mikor a fenyegető összeomlásról új jelentés³²⁶⁾ megy a helytartótanácsához. SADLER a mageseréről is azért kénytelen lemondani, mert nincs hely a külföldi magvak elvetéséhez. A katasztrófa be is következett. 1844. augusztus 9-én egy fergeteges éjszakán az üvegházak és a hozzájuk épített lakások teljesen romba dőlnek. STÁHLY orvoscari igazgató kénytelen azt a javaslatot tenni, hogy a még meglevő növényeket a Ludoviceum melegházaiba szállítsák át.³²⁷⁾ Hogy hol voltak a növények az 1844/45-ik év telén, nem tudom. Ugy látszik, alátámogetták a romokat és valami ideiglenes üvegházat létesítettek, de az is meglehet, hogy semmiféle intézkedés sem történt. — Sajátságos ugyanis, hogy a következő év szeptemberében STÁHLY új felterjesztést³²⁸⁾ küld be, melynek tartalma ugyanaz, mint az előző évié: „Az Egyetemi fűvészkertben létező egyetlen egy és utolsó üvegháznak közelebb mult hó végső napjaiban történt összeroskadása, közeledvén a' hideg őszi napok, a' növényeket nem kevés veszély fenyegeti.“ Erre azután kiutal³²⁹⁾ a helytartótanács egy ideiglenes üvegház felállítására 464 fl.-ot .

De ez már nem sokat segített. Hiszen az üvegházakban alig volt növény. Az új kertben felállítandó üvegház építését is azzal a megokolással halasztják el, hogy „további gyűjtésre ugyis idő és buzgalom kívántatik; a' jelenleg átteendő szegényítő silánysága mellett egyelőre elég lesz nevendék ház építése“.³³⁰⁾

Ime ez lett rövid 15 év alatt a HABERLE idejében oly gazdag és virágzó botanikus kertből. Megdöbbentő színekkel festi GERENDAY a későbbi botanika tanára a kertnek siralmas képét, amit az 1846. és 1847-ben mutatott: „A valamikor telt üvegházak romokban hevernek, a növények eltűntek; a gyönyörű havasi, szibériai és bán-

324) O. L. Helyt. 1836. Litt. Pol. Litt. Med. p. 40.

325) Helyt. leirat 1842. XII. 20. No. 44587.

326) O. L. Helyt. 1844: Litt. Pol. Litt. Med. p. 59. a.: „Cum ob ruinis aedificiorum horti botanici statum hoc anno a satione novorum ab exteris inferendorum seminum abstinendum...“

327) O. L. Helyt. 1844.: Litt. Pol. Litt. Med. p. 117.

328) O. L. Helyt. 1845.: Litt. Pol. Orvoscari p. 113. a.

329) Helyt. leirat. 1845. IX. 30 No. 35218.

330) O. L. Helyt. 1847.: Orvoscari p. 112.

sági növények oda vannak; HABERLE büszkeségéből, a botanikus kert valamikori díszéből, az Umbelliferákból néhány, csekély jelentéktelen maradék van; a füvek buja gazdagságú gyűjteménye 30 darabra olvadt le; a hüvelyesekből alig lézeng egy-kettő; az officinalis növények virággyalai puszták, a többiekét gaz veri föl.“

16. A botanikus kert mai helyén.

Mikor a helytartótanács látta a kert teljes leromlását és hasznavehetetlenségét, azt javasolja a cancelláriának, hogy helyezze át újból a kertet és szervezze meg számára az Üllői-út vége felé elterülő FETETICH-féle telket. A cancellária elfogadja³³¹⁾ a helytartótanács javaslatát és utasítja STÁHLYT az orvoskari igazgatót, hogy a megvétel tekintetében bocsátkozzon alkuba a tulajdonossal. Voltak, akik elleneztek a megvételt; messzefekvőnek és túlnagynak találták a kertet. Ezek között volt REISINGER, aki ellenvéleményt is adott be. Erre azonban STÁHLY a következőket felelte:³³²⁾ „Meg nem fontoltatott: hogy a' jó Isten és bölcs kormányunk segedelmével a' pesti tudományi Egyetemnek egy ragyogóbb jövődjé leend; elegendő léz é akkor egy kéz tenyérnyi fűvész kert?“ REISINGER ellenvéleményével kisebbségben is maradt; a vásár sikerült. A telket az egyetemi bizottság 1847. ápr. 3-án ünnepélyesen átvette és a 70,000 fl.-nyi vételárból 10,000 fl.-ot ki is fizetett.³³³⁾

A megvett telek egy egyenetlen hepe-hupás nivellálásra szolgáló terület volt, három oldalán, kivéve a délit, deszkapalánkokkal bekerítve; volt közepén egy forrásokban bő tó, amely azonban, nem lévén lefolyása, tavasszal nagy tócsává alakult. Hanem „a telken levő ház, mely legjobb anyagból épült, s összesen 13 szobával, egy nagyobb teremmel és márványkő lépcsőkkel, kővel kirakott padlóval, elegendő kályhákkal és kandalókkal egy téres konyhával, jó pincével, kuttal és vasajtókkal van ellátva majdnem mindjárt használható“. Ez a ház még ma is áll a botanikus kertben és az igazgatótanár lakásául, továbbá a herbarium és kerti könyvtár helyiségeül szolgál.

Mivel az átvihető növények oly silányak voltak, a régi botanikus kert felszerelése pedig teljesen tönkre ment, tulajdonképen új botanikus kertet kellett ezen a helyen teremteni. Az új kert fel-

³³¹⁾ O. L. Helytart. 1846: Közokt. No. 8. p: Canc. 9437/357.

³³²⁾ Orv. fac. Iratok 1846—50. Közokt. 231.

³³³⁾ O. L. Helyt. 1847: Orvosk. p. 112.

szerelése csakhamar meg is indul. A munkálatokat nem SADLER vezeti, ki ezekben az években már sokat betegeskedett, hanem az orvoskari igazgató STÁHLY, ki részletes munkaprogrammot dolgozott ki. Egyébként is derekasan, lelkiismeretesen igyekezett munkájának megfelelni és a kert berendezése ügyében még ENDLICHERREL és a prágai főkertésszel BÖHM VENCELLEL is tárgyalt. Szükségesnek tartja üvegháznak és nevendékháznak az építését; előbbire 43419 fl. 22³/₈ kr., utóbbira 5182 fl. 1⁴/₈ kr. szükségeltetnék a költségvetés szerint. Ezek közül azonban csak a nevendékház építését kezdik meg 1847 nov. végén és be is fejezik ugyanazon év végeig.³³⁴⁾ Nem lehetett nagyon sikerült, mert GERENDAY szerint³³⁵⁾ legfeljebb 2000 fl.-ot ér. holott 5400 fl.-ba került.

A következő évben már GERENDAY JÓZSEF vezeti a kertj munkálatokat. GERENDAY JÓZSEF 1814-ben született Dömsödön Pest megyében;³³⁶⁾ 1840-ben SADLER ajánlatára a chemia és botanica tan-székének assistensévé nevezik ki.³³⁷⁾ 1848 jul. 14-én 800 fl. fizetés-sel a kert aligazgatója lett.³³⁸⁾ Ügköre BALASSA akkori orvoskari dékán szerint a következő volt:³³⁹⁾ „A kert körül teendőkről ön, az igazgató-tanár ellenjegyzése mellett koronként beadja javaslatait; azoknak kivitelére és a kertre általában közvetlen felügyel, a' kert érdekében kirándulásokat teend, vagy ha ilyenekkel a' tanár bizat-nék meg; akkor őt helyettesíti; a' kiadásokat felelősség mellett ke-zeli.“ A kert aligazgatójának címét GERENDAY nem soká viselhette, mert a forradalom után a tanács kimondja,³⁴⁰⁾ hogy „minekutána az ilyen nevezetü állomás esupán a' nem sok ideig uralkodott Magyar Ministerium által hozatott életbe éljen pusztán a' fűvészet-tanára helyettesének czímével.“

A kert ekkor még mindig nagyon kezdetleges állapotban volt; tisztogatásra, szabályozásra szorult, mielőtt növényekkel be lehetett volna népesíteni, de a miniszterium máris szolgált a berendezésre nézve direktívákkal. Utasításai szerint³⁴¹⁾ „a' fűvészkerti roppant téren, a' tisztán orvosi szakon kívül egyéb közhasznu szakoknak is helyet kell adni, így például a' gazdaságinak, technologiainak és

334) O. L. Helyt. 1847: Orv. p. 199.

335) Bot. L. A. 2. 1848—50. No. 3.

336) KANITZ Versuch p. 206.

337) Orv. fac. Iratok Christen dék. a. 1839/40. 1840. IX. 22.

338) Bot. L. A. 1. 1848. No. 182; minist. leirat No. 2327.

339) Bot. L. A. 1. 1848. B.

340) Orv. fac. Iratok 1849/50. No. 44; 1850. III. 3. ülés.

341) Bot. L. A. 1. 1848. I.

az erdészetinek is; az orvosi fűvésztanra fő és különös tekintettel lévén.“ GERENDAY 1848 jul. 30-tól egész aug. 25-ig földmunkákat végeztet, planiroztat és tavat ásat; ezekre a munkálatokra 3200 fl.-ot utal ki BALASSA GERENDAY kezeihez.³⁴²⁾ Elkészül egy földbe sülyesztett növényláda és 1848 augusztusában kezdik meg 12000 fl. költségen a főkertészi, kertészsegédi és házmesteri lakás építését,³⁴³⁾ melyek a következő évben el is készülnek.

Minden jelentősebb munkát megszakított a szabadságharc, melynek lezajlása után a tulajdonképeni kert ugyanolyan állapotban van még mint az áthelyezés idején. A régi kertet 1848 aug. 22-én lezárják, de teljesen csak 1850 december 1-én ürítik ki, s ekkor TOGNIO dékán 1850 nov. 28-án az abszolút kormány nevében átveszi a kertet, amelyről azt írják:³⁴⁴⁾ der größte Theil des neuen im Jahre 1847 angekauften botanischen Gartens, bis zur Stunde eine ganz unkultivierte Heide darstelle“. A berendezést ügyszólván az elején kellett kezdeni. GERENDAY egy hosszú memorandumot³⁴⁵⁾ küld be a kormánynak, melyben a vezető elveit, a kert újjászervezése tekintetében kifejti. GERENDAY a következő munkálatokat tartja szükségesnek. A botanikus kert a következő osztályokra tagolódná: általános növénytani, orvosi-gyógyszerészi és gazdasági-technológiai osztály. A pesti kerteknek mindig volt valami sajátáguk, ami a külföld előtt híressé tette őket: magyarföldi növényeket kellene termesztetni és egy jellemző arboretumot létesíteni, melyhez István főherceg sok fát ígért margitszigeti és alsuthi kertjéből. GERENDAY 1848-ban külföldön 15 botanikus kertben tett tanulmányútja alkalmából meggyőződött, hogy ilyen kerttel szívesen lépnének csere-összeköttetésbe. Föltétlenül szükséges egy nagy üvegház, mely 50 öl hosszú lehetne négy osztállyal, a középén a „salon“-nal. A két végén lenne a Frigidarium és Tepidarium, a „salon“-tól jobbra a pálmaház, balra más tropikus növények. A „salon“ tavasszal és nyáron auditorium lehetne, télen pedig kevésbé kényes növények befogadására szolgálhatna. Nagyon célszerű volna egy kisebb üvegház építése orchideák és harasztok számára. A növények elrendezése mindenütt a természetes rendszer szerint történne. Szükséges a

³⁴²⁾ Bot. L. A. 3. Fűvészeti számadások.

³⁴³⁾ Bot. L. A. 2. 1848—50. No. 3.

³⁴⁴⁾ Böles. L. 1850/51. Tognio jelentése.

³⁴⁵⁾ Orv. fac. Iratok 1849/50. No. 9: Uiber die Zukunft und die Art und Weise der Instruirung des neuen botanischen Gartens der Königl. ungar. Universität zu Pest.

herbarium, magszoba számára külön helyiségről gondoskodni; a cserére 60 fl-nál nagyobb összeget kiutalványozni; az egyetemi könyvtárból a növénytan könyveket és a kertre vonatkozó okmányokat ide áthelyezni. Végül ajánlatosnak tartaná, ha a bécsi botanikus kert mintájára a pestinek is volna egy — mikroszkópja! A személyzet GERENDAY szerint igazgatóból, asszisztensből, gyűjtőkből, szolgákból, főkertészből és segédekből állana.³⁴⁶⁾

GERENDAY felterjesztésére egyelőre nem érkezett válasz. Az abszolút kormány az egyetem Budára helyezésének gondolatával van elfoglalva. GERINGER leiratot intézett az egyetemhez,³⁴⁷⁾ melyben az összes érdekelteket felszólítja véleményadásra. GERENDAY a botanikus kert ügyében kijelenti, hogy az áthelyezés legalább is 80—100,000 fl-ba kerülne; Budán nem is lehet alkalmas telket találni a sziklás talaj, a vízhiány és a sósvíz miatt. A kormány le is mondott az egyetem áthelyezéséről és a kertet hivatalosan átvette.

A következő évben 1851-ben a helytartótanács rendezett viszonyokat akar a kertben teremteni és annak e célból 5000 fl. évi dotációt rendel,³⁴⁸⁾ kötelességévé tévén GERENDAYnak, hogy a ketről negyedévenként részletes jelentést tegyen. A jelentéseket GERENDAY január, április, július, október hónapok végén küldötte be, kiterjeszkedvén az elvégzett munkálatokra, a nevezetesebb virágzó növényekre, a látogatók számára stb. Az évi átalányt pár évig zavartalanul kapja a kert, de már 1855-ben leír a helytartótanács az egyetemi tanácshoz,³⁴⁹⁾ hogy az évi 5000 fl-ot csak addig szándékozik utalványozni, míg a kert a helyreállítás stádiumában van, a végleges összeget ellenben csak később fogja meghatározni. A dotáció mindamelllett GERENDAY egész működése alatt megmaradt.

A kertész ügye is elintéződik. BALASSA már 1848-ban felterjesztésében³⁵⁰⁾ kéri KOZINA LAJOS főkertész elbocsátását többrendbeli szabálytalanság, csalás, lopás miatt, de még jó ideig a kert szolgálatában maradt és így alkalma volt az abszolút korszak beálltával GERINGERNÉL GERENDAYt és az amúgy is politikailag kompromittált BALASSÁT bevádolni.³⁵¹⁾ Vádjai ellenére, melyekben a vezetőket az-

³⁴⁶⁾ GERENDAY ezen tervezete sok értékes adatot szolgáltat a botanikus kert régebbi történetéhez is.

³⁴⁷⁾ Orv. fac. Iratok 1849/50. No. 31. Leirat 1850. II. 2. Copie 107.

³⁴⁸⁾ Bot. L. A. 3. 1851—52. Leirat 1851. VI. 3. 3699/527.

³⁴⁹⁾ Böles. 1854/55.

³⁵⁰⁾ Bot. L. A. 1. 1848. No. 179.

³⁵¹⁾ Bot. L. 2. 1849—50.

zal vádolja, hogy a kertet saját céljaikra használják, elbocsátják és a pályázaton első helyen jelelt ZERLEIN JÓZSEFET nevezik ki főkeretésznek,³⁵²⁾ ki egész 1866-ig megmarad a botanikus kert szolgálatában.

Az eszközök a kert tovább fejlődésére meg voltak adva; a fejlődést GERENDAY nagyszabású tervei után várni is lehetett volna. De a tervekből nem lesz semmi. Az óriási területen, a tekintélyes dotáció ellenére úgyszólván semmi sem történik. GERENDAY ugyan évnegyedenként hűségesen beadja jelentéseit, de ezekből édes-keveset látunk. E jelentésekből,³⁵³⁾ melyek rendszerint csak a foglalkoztatott munkások számára vonatkoznak, mindössze egy-két elszórt adatot tudunk meg. Mint nevezetesebb eseményt említi föl GERENDAY, hogy 1851 nyarán az *Agave lurida*, 1854-ben pedig *Fourcroya gigantea* virágzott, és mindkettő igen sok látogatót vonzott a kertbe. A hazai flórát Pest környékéről gyűjtötték; több növényt kapott a kert Kisberről, a Margitszigetről, KOVÁTS GYULÁTól élő mármarosi növényeket, SÁNDORTól pedig gazdag balkáni növénygyűjteményt. A magcsere mindössze Bécs, Prága, Berlin botanikus kertjeire szorítkozott. Míg az orvos-gyógyszerési osztályra nagyobb gondot fordíthattak, az üvegház és az üvegházi növények nagyon rossz állapotban lehettek, mert sok növényt magánosoknál kellett átteleltetni.

GERENDAY minden jelentésében igyekszik a kerti állapotokat a lehető legjobbaknak feltüntetni, de mintegy saját maga mentésé-
gére sokat panaszodik az időjárásra. „Obwohl eine jede neue gross-artigere Anlage in den ersten Jahre ihres Bestandes einer sichtbaren Fluctuation, bedingt durch Witterungs- und andere Verhältnisse unterliegt, und der botanische Garten auch diesem Naturgesetze nicht entzogen ist so erfreut sich doch derselbe in seinem Werden, eines recht erspriesslichen Fortschritts.“³⁵⁵⁾

GERENDAY jelentéseiből nem is alkothatunk hű képet az akkori botanikus kertről. Elfogulatlan szemlélő, KERNER ANTAL szomorú színekkel eseteli botanikus kertünk akkori állapotát. KERNER 1856-ban a budai ipariskolára került tanárnak, s mint már akkor is neves botanikus, érintkezésbe akart lépni a magyar botanikusokkal is. GE-

³⁵²⁾ Orv. fac. Iratok 1849/50. No. 10.

³⁵³⁾ Bot. L. A. 3. 4. 5. stb.

³⁵⁴⁾ L. Magyar Hirlap. 1852. 857. sz. Az egyetemi füvészkertben virágzó *Agave*.

³⁵⁵⁾ Böls. fac. 1853/4. Gerenday jel. 1854. VII. 30.

RENDAYVAL való találkozását és a botanikus kertet így írja le:³⁵⁶⁾
 „Mikor GERENDAY professzort felkerestem és először mentem végig a „botanikus kerten“, hogy GERENDAY lakásához juthassak, ég felé állt hajamnak minden szála. Sok elhanyagolt botanikus kertet láttam Olasz-, Német-, Franciaországban és Hollandiában, de biztosíthatok mindenkit, hogy a GERENDAY vezetése alatt álló pesti botanikus kert, daczára jó dotációjának, mindezek között a legrosszabb lábon állt. A terület inkább egy pusztá képét mutatta, mint egy botanikus kertét; a néhány növény legnagyobbbrészt rosszul volt meghatározva és végtelen elhanyagolt állapotban volt; a kert nagy területén nem láttam egyetlen egy munkást, egy diákot sem és hogy van élet a kertben, azt csak egy csapat kacsza és liba mutatta, melyek hangos gágogással lepték el az aquariumot. A botanikus kert igazgatója, GERENDAY professzor a legbarátságosabban és a legnagyobb jóakarattal fogadott és üdvözölt. De valahányszor társalgásunk folyamán tudományunkról kezdettem beszélni, GERENDAY láthatólag zavarba jött és igyekezett gyorsan más beszélgetési témát találni. Mint jellemző dolgot azt is felhozhatom, hogy ezen első látogatásom alkalmából nem talán az általa vezetett kert növényi kincseit mutatta meg nekem, hanem egy-két ketreczhez vezetett, melyben egy farkast, egy rókát és néhány keselyüt etetett. Mikor 1858. nyarán a magyar-erdélyi határon húzódó hegységbe egy kirándulásra indultam, kevéssel elutazásom előtt meglátogatott GERENDAY professzor és kirándulásomra egy embert ajánlott, akit ő már régebben kitünően tudott mint „gyűjtőt“ használni. Mikor ajánlata fölötti csodálkozásomban azt feleltem, hogy sohasem volt szükségem ilyen kísérőre és most is mindenesetre meg lehetek nélküle, kijelentette, hogy biztosan meg fogom bálni, hogy ajánlatát nem fogadom el, mert a hegyek között sok nehézséggel jár a botanizálás és nagyon fárasztó minden növény miatt, melyet az ember hol ezen, hol azon a sziklán megpillant, a lóról leszállani.“

Hogy a kert ilyen vezető mellett nem fejlődhetett, az természetes. A növények, melyekről 1849/50-től egészen 1858-ig semmiféle kimutatás sem készült, folytonosan fogytak, nemhogy szaporodtak volna. A cs. és kir. közoktatásügyi miniszterium egyenes rendeletére 1858-ban készült az első kimutatás, mely a következő létszámot mutatja:³⁵⁷⁾ szabadban termesztett növények 262 génusz,

³⁵⁶⁾ Gute und schlechte Arten. Öst. Bot. Zeitschr. XVI. 1866. p. 121.

³⁵⁷⁾ LINZBAUER F. X. A magyar királyi pesti egyetem növénykertjének jelen állapota. Buda 1866. p. 10.

820 faj, fák és cserjék 101 génusz, 461 faj, hidegházi növények 281 génusz, 604 faj, melegházi növények 260 génusz, 830 faj; összesen 2715 faj. Az 1863-iki létszám a következő: szabadban termesztett növények 192 génusz, 682 faj, fák és cserjék 108 génusz, 478 faj, hidegházi növények 245 génusz, 426 faj, melegházi növények 144 génusz, 280 faj; összesen 1866 faj. 1862-ben a helytartótanács engedélyével 250 génusból és 433 fajból álló melegházi növénygyűjteményt vett a botanikus kert; hogy hova tűnhettek ezek, nem lehet tudni; elég az hozzá, hogy 1863-ban a gyűjteményből mindössze 35 faj volt csak meg.³⁵⁸⁾

GERENDAY 1862. április 8-án meghalt; halála után más kezekbe került a kert vezetése. Hogy életében a botanikus kert kezelése nagyon gondatlan volt, azt mutatja az, hogy 1864-ben egy egyetemi bizottság küldetett ki az „egyetemi növénykert kezelése körül tapasztalt rendetlenségek és visszaélések megvizsgálására“.³⁵⁹⁾

Az alatt a rövid idő alatt míg GÖNCZY PÁL helyettesítette a tanszéken a megbetegedett KOVÁTS GYULÁT, 1247 darab fát és 500 darab szőlővesszőt szerzett a kertnek, amiért a bölcsészeti kartól jegyzőkönyvi köszönetet is kapott.³⁶⁰⁾

Határozott föllendülés észlelhető a kert ügyeiben az alatt az idő alatt, míg a tanszéket LINZBAUER FERENC XAVER helyettesítette. Ha az újabbkori növénykutatás elősegítése céljából nem is tehetett sokat, igyekezett legalább a botanikus kertet elmaradt helyzetéből kiemelni. A kert igazgatóságának elfoglalásakor 46042 fl. 22 kr-t kér az egyetemi botanikus kert költségeire, melyből a nagy üvegház építésére ki is utalnak 30000 fl-ot.³⁶¹⁾ Az üvegház, mely még ma is áll, 1865-ben teljesen el is készül. Ezzel együtt volt a botanikus kertnek három üvegháza, melyek közül egy tepidariumnak, egy pedig szaporító háznak szolgált.

LINZBAUER nagy buzgósággal fog a kert rendezéséhez is. Célul tűzi ki, hogy a botanikus kert mintegy élő múzeuma legyen az egész növényországnak, a herbarium pedig élettelen alakban is megőrizze a kertben termesztett növényeket; kívánja, hogy megfelelő könyvtárral felszerelve, a botanikus kert középpontja legyen a magyar növénytan kutatásnak; különös feladata lenne a fűvészkertnek, „hogy Európa fűvészkerteinek részére különös érdekléssel kerest

³⁵⁸⁾ U. o. p. 10.

³⁵⁹⁾ Böles. fac. 1864/65. No. 247. Helyt. leirat 1864. XII. 4. No. 88450.

³⁶⁰⁾ Böles. fac. 1862/63. Kari ülés. 1863. III. 24.

³⁶¹⁾ Böles. fac. 1863/4. Udv. leirat. 17311. X. 15.

plantas proprias et variores Hungariae összegyűjtse, ápolja és azután a magcsere útján, a tudomány előmozdítására mindenhová kiterjessze“; végül ő is szükségesnek tartja gyógyszerészeti és gazdasági osztály berendezését is.

Mi sem mutatja jobban a növénytan elhanyagolt voltát hazánkban, mint LINZBAUERnek ezek a sorai. Sehol egy új eszme, sehol egy új szempont a botanikus kert berendezésében. Ugyanazok az irányeszmék, melyekkel a XVIII. század végén KITAIBEL rendezte be az első pesti botanikus kertet. Növényfiziologiai, biologiai, anatómiai kutatásokról, a cryptogamok természetéről, azoknak mezőgazdasági jelentőségéről, növényföldrajzi szempontokról sehol egy szó sincs. Növénytani intézet hiányában pedig hol egyebütt nyílt volna ezeknek tér, ha nem a botanikus kertben?

LINZBAUER mindenekelőtt befejezi a már GERENDAY által megkezdett csoportosítást az ENDLICHER-UNGER-féle rendszer szerint. „E czélből az Üllői-út hosszában elvonuló kertí kőfal közepén egy főbejárás csináltatott, ahonnan platanok és pinus stroboskból alkotott fasor vezet a kertbe, s azt két, majdnem egyenlő félre osztja. A jobboldali rész, az első tónál állva, a pázsitfélék családjával kezdődik és megy a csengetyűfélékig; a baloldali az ajakasfélékkel folytatja a sort és a pillangósfélékkel végződik. A két fél közepén, a fasor végén, öreg nyárfákból félkör alakjában átkarolva, egyenes vonalnyi ágyakban az „orvos-gyógyszerészi növények“ osztálya van, a második nagy tó határán. A baloldali rendszerfél szélességéből fönmaradt részlet élő sövényvel körülvéttetvén, arboretumfruticetummá alakítottatott. Az ezen kertrészbe egészen benyuló harmadik tó, árvízi növények ápolására alkalmaztatott; szabad végén pedig, a régi szomorú fűzek árnyában eddig létezett mocsáros hely, rejtvenőszők ágyává változtatott. Nedves, homályos helyeken tenyésző növények számára barlangos ürjárat készítettett. Ennek az egyik oldalán mesterséges domb hordatott össze, hogy északi lejtőjén alpesi növények tenyésztessenek.“ (l. 6. térkép).

A kert növényanyagát LINZBAUER 2 év alatt bámulatosan szaporította. A kertnek 1865-iki létszáma a következő volt: 692 gúnusz, 3957 faj a szabadban; 144 gúnusz, 746 faj fa és cserje; 598 gúnusz, 1003 faj hidegházi növény és 361 gúnusz, 944 faj melegházi növény; összesen 5650 faj. A dús eredményt a rövid idő alatt LINZBAUER „legkegyelmeseb és legmagasb ajándékokkal, jóakaratu és barátságos adakozásokkal és a megkezdett magcserevel“ érte el. Az ajándékozók és szaporítók névsorában az uralkodó ház tagjain, fő-

6. térkép. A 3-ik pesti botanikus kert térképe, Incze György 1850-ből származó terve után.

A tanári lakás, herbarium és könyvtár, B főkertész lakása, C segédek lakása, D szerszámraktár, F szaporító ház, H tervezett kis üvegház, J tervezett nagy üvegház, L tavak, M tervezett tó, N, O bejáratok, S orvosi, T gazdasági és ipari, U pelyvás, N havasi növények, W szőlőfajták.

urakon kívül, a külföldiek között találjuk FENZL, KOSTELETZKY, VISIANI, KERNER, BEER neveit is. Az 1840. óta teljesen elhanyagolt magcserét újra életbe léptette. Bő magküldeményeivel különösen a prágai egyetem, a würzburgi és lemergi egyetemi kertek, továbbá a magyaróvári gazdasági intézet járult a kert növényanyagának szaporításához. Az első magcserekatalogust 1154 fajjal 1864-ben,³⁶²⁾ a másodikat 2130 fajjal 1865-ben adta ki LINZBAUER.³⁶³⁾

DÍÓSZEGI és FAZEKAS emlékét szintén LINZBAUER örököltette meg a kertben felállított oszloppal.

„Favete Dii, ut, si quod nunc ipse tentare adnitor — fors an alter post me — idem illud conscientiose implere pergat“. Ezekkel a szavakkal fejezi be LINZBAUER az első magcserekatalogus előszavát. Réménye be is teljesedett. LINZBAUER visszavonulása után a botanikus kertnek egyik régi letűnt korszaka ujul föl: a HABERLE kora. Tanár és kertész összefogó munkássága szükséges ahhoz, hogy egy ilyen nagyfontosságú intézmény a kellő színvonalra emelkedjék. Ahogy a múlt század első felében HABERLE és ROCHEL megteremtették az akkori viszonyok legtökéletesebb botanikus kertjét, ugyanazon század második felében a tudományos növénytan minden ágában otthonos, európai hírű tudós és tanár, a gyakorlati növénytermesztés minden rejtelmeiben bámulatosan járatos és képzett főkertész, megteremtette a modern, magyar botanikus kertet. Ennek az intézménynek létesítői, szervezői és betetőzői voltak JURÁNYI LAJOS és FEKETE JÓZSEF. Sem célom, sem helyem JURÁNYINAK a növénykert tökéletesítése terén kifejtett és hatásában szinte napjainkba átnyúló tevékenységét méltatni; a magyar növénytan történetét figyelemmel kísérők előtt ugyis eléggé ismeretesek azok. Egyik sincs már az élők sorában; de a szellemi irányítást nyújtót túlélte a gyakorlati szervező. A magyar botanikus kert történetében mindig nevezetes hely fog jutni FEKETE JÓZSEFNEK is.

JURÁNYI rendes tanárrá és a kert igazgatójává történt kinevezésével együtt, az ő ajánlatára kerül a kert élére főkertészi minőségben az addigi első segéd FEKETE JÓZSEF. JURÁNYI FEKETE JÓZSEFET „mint a ki tevékenysége, igyekezete, szép ösmeretei s mindenekfelett világos és önálló gondolkozásmódja, egyenes, tiszta s férfias jelleménél fogva a kérdéses állomásra kiválóan képesítve

³⁶²⁾ *Semina in horto botanico reg. scientiarum universitatis hung. pestinensis aestate 1864 lecta.*

³⁶³⁾ Ezek az adatok: LINZBAUER F. X. A m. kir. pesti egyetem növénykertjének jelen állapota. Buda. 1866.

van — annál örömebb meg hagyta helyettes főkertészi teendőinek folytatásában, mivel kivüle az egyetemi fűvészkertben — de sőt tekintve azt is, hogy az igazgatói állomás nyomban lett betöltve — az ország területén sem lehetett volna e helyre alkalmasabb s érdekesebb egyént találni.“

FEKETE JÓZSEF, mint kertészsegéd 1862-ben lépett a kert szolgálatába és már 1863-ban fősegéddé léptették elő. Későbbi működéséről a következőket írja LINZBAUER, mikor a botanikus kertet átadja utódjának JURÁNYINAK (l. Mágocsy-Dietz Sándor, Fekete József, Kertészeti Lapok XX. 1906. p. 2.): „Miután ezen nehezebb feladatnak egy éven át tökéletesen megfelelt — öt helyettes főkertészi minőségben — az egész külkertnek tudományos rendszer szerinti átalakításában és a külföldi növénykertek számára általán szerkesztett tudományos maglajstromok alapján — a csere-
magok szolgáltatásában mint gyakorlati segédőt alkalmazám — ezen működésben is fáradhatatlan szorgalmának, a fűvészet tudományos fokozatának elérésére irányzott lelkes törekvésének, a sokféle teendők körüli gondosságának és a reábizottakbani pontosságának — különösen tiszta lelkiismeretének és férfias jellemének mindenkor dicséretes jeleit adta; melly tulajdonságok miatt őt valóban szerettem és tiszteltem. Legyen boldog élete feladatában“.

17. A tanszék Jurányi kineveztetéséig.

SADLER 1849. januárjában meghalt és halálával újra megüresedett a botanikai tanszék és a kert igazgatósága. A zavaros időkből semmi határozott adatunk nincs és így valószínűnek kell tartanunk, hogy az akkori assistenst, GERENDAYT bízták meg mindkét hivatal helyettesítésével. A helyettes tanári címet GERENDAY egész 1852-ig viselte, mikor is rendes tanárrá történt kineveztetése megtörtént. A tanszék szervezetében azonban már előbb igen lényeges változás történt, amennyiben a közoktatásügyi miniszterium a chemia tanszékével együtt az orvosi fakultás kebeléből a bölcsészeti-be helyezte át. Kikötötte azonban, hogy a chemia és botanika tanárainak szükség esetén az orvoskar ülésein is meg kell jelenniök.³⁶⁴) Az orvosi tuda-

³⁶⁴) Orv. fac. Az orvosi kar üléseinek jegyzőkönyve 1849/50—60. Prot. sess. 21. X. 1850. Ministeri leirat 1850. X. 5. No. 8224/972: „Die verschiedenen Zweige der Naturgeschichte und die Chemie sind aus der medizinischen Fakultät auszuschneiden und in die philosophische Fakultät zu verlegen, die Professoren dieser Fächer treten sogleich in den Lehrkörper der

mányoknak más irányba való haladása és a természettudományok, főként növénytan szakoknak a többi természettudományokhoz való viszonya célszerűvé és megokolttá tette ezt az intézkedést, mely azoknak tovább fejlődésére semmiféle káros hatással nem volt.

GERENDAY működése idején teljesen elveszti az egyetem a hazai növénytudományban való vezető szerepét. GERENDAY nemcsak a botanikus kertet, hanem a tanszéket is elhanyagolja és növénytan vizsgálódásokhoz szükséges helyről vagy eszközökről nem gondoskodott. „Az ötvenes évek közepén megszerzett Plössl mikroszkopja jóformán használatlanul óvatott meg az esetleges kopástól, úgy, hogy a fiatal JURÁNYI is első mikroszkopi dolgozatait nem a növénykertben végezi, hanem MARGÓ TIVADARNAK, az állattani tanszék tanárának jóvoltából az állattani intézetben.”³⁶⁵)

A kir. magy. tudományegyetem tanrendjeinek tanusága szerint a növénytan tanításában GERENDAY ugyanazon a nyomon haladhatott, mint elődei. 1809-től egész az 1841/42-ik tanévig az orvostanhallgatók az első év nyári félévében, a téli félév „historia naturalis specialisa“ után hallgatták a botanikát, mely túlnyomóan rendszertanból és az orvosi növények ismertetéséből állhatott. Tankönyvül, melyeket a felsőbbség hivatalból állapított meg SCHUSTER *Terminologia botanica*-ja, és még a negyvenes években is LINNÉ *Systema Vegetabiliuma* szolgált. 1845/46-ban kiterjed a botanika mindkét félévre. Egész az ötvenes évek végéig GERENDAY is csak egyszerűen botanikát ad elő. A collegiumnak címe az 1850—51-iki tanrend szerint: Botanica secundo semestri in novo horto botanico. 1857—58-tól kezdve az előadásokba legalább név szerint bevezeti az anatómiát, morfológiát, fiziológiát mikroszkopiai demonstrációk alapján. A nyári félévben következett az orvosi növényekre különös tekintettel lévő rendszertan, botanikai kirándulások, demonstrációk és gyakorlatok a botanikus kertben. Ez évtől kezdve a hirdetett collegiumok a következők voltak: Anatomia, Physiologia et Morphologia generalis plantarum, cum demonstrationibus microscopicis dieb. Martis, Jovis, Veneris pom. 3—4. lingua hungarica et germa-

philosophischen Fakultät ein. Da dem medicinischen Lehrkörper häufig solche Gegenstände zur Verhandlung zugetheilt werden welche in die naturhistorischen Fächer insbesondere aber in die Chemie einschlagen, so werden die Herrn Professoren obiger Fächer ersucht auf eine vom Decan dieses Collegiums in solchen Fällen an sie zu erlassenden Einladung der Versammlung dieses Lehrkörpers beizuwohnen“.

³⁶⁵) MÁGOCY DIETZ S. *Jurányi emlékezete*. Ak. Emlékb. 1901. p. 15.

mea. Morphologia et Botanica specialis cum peculiari reflexione au plantas officinales; excepto sabbato pom. 7—9 lingua hungarica et germanica. Excursiones botanicae. Demonstrationes et Exercitationes in horto botanico. 1860—61-től kezdve GERENDAY általános és különös növénytant hirdetett hetenként ötször d. e. fél 8—9-ig.

GERENDAY halálával egy négy évig tartó további stagnálást okozó interregnum következik. A helytartótanács 1862. szeptember 6-án³⁶⁶) a fűvészeti tanszékre és a fűvészkerti igazgatóságra kiírja a pályázatot. A bölcsészeti kar azonban már 1862. ápr. 10-én tartott rendkívüli ülésén KOVÁTS GYULÁT bízza meg³⁶⁷) a tanszék helyettesítésével, ki ezt a tisztséget egész 1863. januárjában bekövetkezett betegségéig viselte. Ekkor a kar január 26-án tartott ülésén GÖNCZY PÁLt kérte fel, ki azonban mindössze március 8-ig maradhatott hivatalában. A helytartótanács ugyanis erős hangon leír az egyetemi tanácshoz, hogy a református GÖNCZY PÁL meghívása „ezennel helytelenítettik“ és felszólítja a kart LINZBAUER meghívására. LINZBAUER már régebben a pályázat megkerülésével folyamodott a királyhoz, folyamodásában „a bölcsészeti karnál megürrült növénytani tanszékre esődületen kívüli áthelyezését kéri“. A bölcsészeti kar 1863. március hó 8-án tartott ülésén a növénytani tanszék helyettesítésével LINZBAUERT³⁶⁸) bízza meg. Másfél év mulva azonban kiírhatja a helytartótanács a pályázatot 1865. máj. 10-ére.³⁶⁹)

Még azonban a pályázat kiírása előtt a bölcsészeti kar egy olyan kéréssel fordul a kormányhoz, melynek teljesítése nagy hatással lett volna a hazai növénytanra: sürgeti a botanikai tanszék kettéválasztását, úgy, hogy a növényanatómiát és élettant, valamint a morfológiát és rendszertant külön tanár adná elő; utóbbi volna egyszermind a botanikus kert igazgatója is. A bölcsészeti kar 1865. január 12-én és 24-én tartott ülésein szerkesztett memorandumban³⁷⁰) részletesen megokolja indítványát és cáfolni igyekszik minden ellenvetést. A felterjesztésre a kart a helytartótanácsnak

³⁶⁶) No. 51656.

³⁶⁷) Böles. fac. 1861/62, 1862/63.

³⁶⁸) LINZBAUER FERENCZ XAVER 1807-ben született Budán. Egyetemi tanulmányait Pesten végezte, hol 1832-ben avatták orvosdoktorrá. Az orvosi karon „propaedeuticis chirurgiae professor“, majd 1849—50-ben az állattan tanára volt. 1874-ben ment nyugalomba és 1888 szept. 26-án halt meg. (L. Szinyei Magyar írók VII. p. 1242.)

³⁶⁹) Helyt. leirat. 1865. I. 24. No. 104.934.

³⁷⁰) Böles. fac. 1864/65. 101. szám. L. Melléklet XV.

azon leirata³⁷¹⁾ bátorította föl, melyben az egyetemet nyilatkozásra hívja föl, „mily tudományok lennének még a jelenlegieken felül külön képviseltetendők?” A kar úgy gondolkodván, hogy „minden önálló és jelentékeny ismereti-ágnak különválasztása és saját szakemberére bízása korszerű haladás gyanánt üdvözlendő, míg több féle szakok egyesített képviseltetése rendszerint a szabad kifejlésnek útjába áll“, az oly nagy anyagot magába ölelő és annyi adminisztratív munkát a tanárra kényszerítő botanikai tanszéket vélte legelőbb is megosztandónak. Hivatkozik a kar a bécsi egyetemre is, hol FENZL és UNGER személyében szintén két nyilvános rendes tanára van a botanikának. Azzal az ellenvetéssel szemben, hogy az egyik tanár csaknem főkertésszé válna, megjegyzi a kar, hogy a növénykert igazgatója, mint lelke az intézetnek, nem arra való, hogy reggeltől estig a kerti munkák végzését ellenőrizze, hanem hogy tudományos tekintetben határozza meg a tennivalókat. Hiu remény a kar szerint, egy egyetem lévén Magyarországon, erre az egyetemre magántanárokat várni. Ha pedig akadna ilyen magántanár „megtagadhatná-e végre is az egyetem tőle, ha lelkesen megfelel hivatásának, elébb-utóbb rendkívüli tanáruul ajánlását, mikép azt az új tanrendszer engedí?” Az egyetemi tanács a bölesészeti karnak igazán nagy jóakarattal és lelkesedéssel, a jó ügy iránti bizalommal megfogalmazott felterjesztését visszautasította és nem terjesztette a helytartótanács elé. A kar fájdalommal látta, hogy az egyetemi tanács „ily a növénytudománynak minden esetre nagyobb felvirágzására honunkban, s az egyetemnek dízére szolgáló javítási indítványához hozzá nem járult“, kérésének alkalomszerű felújítását azonban fentartotta magának.

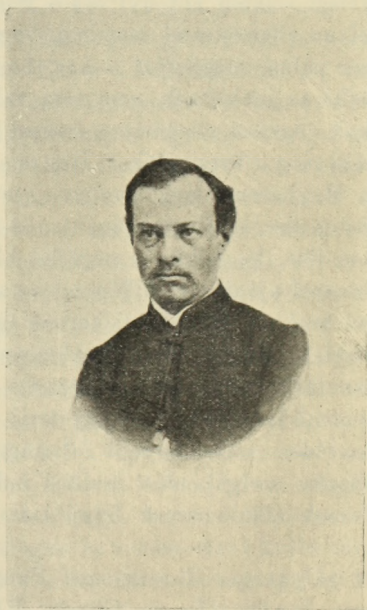
A kihirdetett pályázaton HAZSLINSZKY FRIGYES, DORNER JÓZSEF, KÁTAY GÁBOR, JURÁNYI LAJOS, GÖNCZY PÁL és LINZBAUER FERENC vett részt.³⁷²⁾ „Hosszu tanakodás után, melyben nem mindig tisztán tudományos érdekek képezték a vita tárgyát“ JURÁNYIRA nézve az egyetemi pályázat kedvezően dönt el, kit a legfelsőbb elhatározás 1866 június 2-án nevezett ki a pesti egyetem növénytani tanári székére rendkívüli tanári minőségben.

„JURÁNYI LAJOS (1837—1897) mint ember, mint tanár, mint a tudomány buvára mindig iparkodott teljesíteni kötelességét a reá bízott mezőkön, megfelelt a hozzá fűzött várakozásnak. A növény-

³⁷¹⁾ 1864 mártius 13. No. 75651.

³⁷²⁾ Böls. fac. 1864/65.

tannak új korszakát nyitá meg honunkban, önálló buvárkodással hasonlóra serkentett, megmutatta a tudományos buvárkodás eszközeit és útjait, maga is a tudomány fejlődésének előhaladásában maradandó becsüt alkotott; ő volt az első, aki a modern tudományos növénytan tanait hirdette az itteni egyetemen és önálló buvárkodásával új irányt jelölt ki.³⁷³⁾

Jurányi Lajos

(1837—1887)

Jénai, 1864-beli fénykép után.

³⁷³⁾ MÁGOCSY DIETZ SÁNDOR, *Jurányi Lajos emlékezete* p. 28. Ak. Emlékb. — L. még ugyanattól *Jurányi élete és munkássága*. Term. tud. Közlöny 1901. XXXIII. p. 715—737.

MELLÉKLETEK.

MELLEN BIRK

I.

Störck megjegyzései Winterl felterjesztésére.

O. L. Canc. 1773: 3180.

Videntur enim Professores Tyrnavienses nova condere Systemata et jam bene stabilitam doctrinam negligere, quod ipsum indicant illorum dissertationes Medicae, praesertim chemicum et alia his similia systemata, quae hucusque Tyrnaviae prodierunt.

In multis Universitatibus tot sumptus ac in Tyrnaviensi, pro chemia non habentur et tamen chemia necessaria pro Medicis et pharmacopaeis exacte et pulchre docetur, evitantur etenim experimente vaga inutilia et curiosa.

Hortus Botanicus instructus fere ubique desideratur, nec summe necessarius est, quoniam provida natura ubique producit plantas et herbas, unde diligentes Professores systema botanicum in collegio explicant clare ac nitidissime dein discipulos rite instructos bis in Septimana per campos diducunt, illisque plantas occurrentes secundum systema demonstrant et explicant quod eo facilius Tyrnaviae praestari potest, ubi copia Auditorum adeo exigua est.

II.

A budai botanikus kert szabályzata.

O. L. Canc. 1788: 11483.

Arbeit- und Zahlungsordnung in königl. botanischen Garten.

Arbeitszeit von Josephi bis Elisabeth. Hierauf wird alles entlassen; nur der Gärtner bleibt in Dienst: besorgt die Bäume, die Gewächse, so in Zimmer zu halten, macht die Sammen aus, richtet die Mistbetten bei Zeiten u. d. m.

Merz, Wein- und Wintermonath von 7 bis 12	von 1 bis 5
April und Herbstmonath	6 „ 12 — 1 „ 6
August	6 „ 11 — 1 „ 7
May und letzten halben July	5 „ 11 — 3 „ 8
Juni und ersten halben July	5 „ 11 — 4 „ 9

Vor Anfang der Arbeit sieht der Gärtner wohl, um, was am nothwendigsten zu arbeiten sey, wie etwan jedes zu machen, und meldet es noch vor Anfang der Arbeit dem Cl. Professor. Nach der Arbeit zeichnet er genau auf, wie viel Stundten gearbeitet worden, ohne die Zeit anzurechnen, welche versäumt, oder durch üble Witterung verhindert worden. Das gleiche thut die Gärtnerin in dem, was ihr anvertraut ist. Geschäfts.

Der Gärtner muss ein thätiger Man seyn, der auf alles aufmerksam ist, und Mängeln abzuhelpen weis; bei trockener Zeit mus starck (doch nach der verschiedenen Bedürfnis der Gewächse) gegossen werden, damit das Wasser tief eindringe. Alle schädliche Thiere mus er ausrotten, können, Sammen mus er geschickt besorgen, damit Sie aufgehen, und neu gebrachte Kräuter nicht verlassen, bis sie wohl eingewurzelt sind.

Die Gärtnerin reinigt die Betten von Unkraut, verdünnet das, was zu dick aufgehet, sammlet die Sammen ein, ohne einen zu übersen, hebt von niederen Gewächsen die Raupen ab, wehrt die Erdflöhen. Hiezu hat der Gärtner 2 Tagwerker, und die Gärtnerin ein Weib-Lohnung.

Alle Arbeiter so ledig, oder samt ein Weib in Arbeit stehen, haben freye Wohnung in Garten. Alle Sonnabende bekommt jeder Tagwerker für jede gearbeitete Stunde 1 Gr. (folgich für 11 Stunden 16 $\frac{1}{2}$ kr. das Weib eben 2 Gr. (folgich für 11 Stunden 12 kr. 2 Gr.). Die welche von Josephi bis Elisabeth in der Arbeit verharren, bekommen über Winter eine Versorgung: Männer 6 kr. Weiber 4 kr. ohne Ausnahme der Sonn und Feuertäge, und dieses ohne Pflicht; ist man ihrer aber zu einer Arbeit benöthiget, so wird das übrige zur Ergänzung eines Taglohns darauf bezahlt.

Der Gärtner bekommt dass ganze Jahr hindurch die Toppelte Tagwerker Lohnung (folgich für 11 Stunden 11 Groschen) und die Gärtnerin um die Hälfte mehr als ihr Weib (folgich für 11 Stunden 18 kr. 3 (doch beyde in Winter auch, nicht ohne den obbemeldeten Pflichten.

Werden sie aber die Arbeit zu Wenig betreiben, oder sonst durch Nachlässigkeit einen Schaden entstehen lassen, so wird dem,

auf dessen Seite der Schade ist, mit Ende der Woche nur die einfache Löhnung bezahlt, oder wo der Schaden Grösser, derselbe nach Schärung des Cl. Professors abgezogen.

Gabriel von Veza K. K. Rath und der Medizinischen Facultät Director. Jakob Joseph Winterl der Botanik Professor.

III.

Winterl jelentése a botanikus kertben 1801. márcziusában végzett munkákról.

O. L. Helyt. Litt. Pol. No. 13. p. 22.

Relatio super eo, quod in horto botanico actum est mense Martio a 1801.

Apricarium paratum est, et loco conveniente positum est.

Frutices et arbores, quas per hyemem tegere oportuit, a tegminibus suis liberatae sunt.

Plantae in hybernaculis servatae in alias ollas et in recentem humum transpositae sunt.

Semina stirpium in ollis educandarum aut servandarum sata sunt. Facta plantarum in pulvillis crescentium consignatione humus fodicata, et sementis vernalis inchoata est.

E Syrmio et Banatu nonnullae arbores et frutices et aliae plantae adlatae sunt: scilicet *Corylus Colurna*, *Carpinus edentula*, *Rhamnus cardiocarpus*, *Crataegus pentagyna* et *nigra*, *Cytisus elongatus* et *falcatus*, *Agrimonia agrimonioides*, *Tussilago hybrida*.

Pesthini die Ima Aprili 1801.

Jacobus Josephus Winterl
Botaniae Professor.

IV.

Kítaibel jelentése 1799-iki utazásáról.

O. L. Helyt. Litt. Pol. No. 21. p. 23.

Relatio super itinere, quod infrascriptus e Benigna dispositione Regia, per Benigno-Gratosum Intimatum 22do Januar. 1799 sub No. 1959 expressa, in aliquot Hungariae Comitatibus Junio, Julio et Augusto ejusdem anni peregi.

Cursus, quem in itinere hoc, 5ta Junii inito et 7ma Septembris terminato, secutus sum, sequens fuit: Pestino ad Velentze procurri, unde, pervestigatis locis lacui vicino contiguis, ad Káloz transivi. Paludosa hujus vicinia, in quam rivus Sárviz suas aquas profundit, perlustrata, loca salsa ad Aba, Szent Iván, Sárkeresztur et Láng accessi, et maxime laudata ovium pascua tum in memoratis locis, tum ea, quae ad Kiss-Hörcsök et ad Dég expanduntur, perquisivi. Dein ad Littus Balatonis inter Balaton-fő-Kajár et Sio-Fok excurri et in reditu loca salsa nec non ovium pascua ad Fok Szabadi et Enyéng inspexi. Tandem facta excursione ad Mező Komárom et inde versus Ozoram et Üreg in Tolnensem Comitatum, me Albam Regiam contuli, ejusque vicinia lustrata Csákvárinum transmigravi vicinos montes invisurus. Hoc facto iter meum ultro prosequendum statui atque in Comitatum Veszprimiensem Palotam me transtuli, unde postquam aliquot dies vicinae regioni perquirendae impenderam, Veszprimium indeque ad Ráthoth ivi. Hinc montes vicinos, ad praegrandem sylvam Bakony pertinentes, conscendi, prata et pascua tam Ráthothensia quam Jutasiensia percurri, atque iterum Balatonis littus ad Vörös Berény accessi. Tum iter meum ultro continuavi per oppidum Zircz et pagos Esztergár atque Nána ad Tés, locum, qui altissimum situm in toto Comitatu obtinuit. Hinc per Jásd, Csetény, Oszlop, Csesznek et Szent Király ad Szent László migravi ob celebrata et frequentata ibidem balnea. Inde per Gicz, Tamási, Tesszér, Csot et Gyimot Papam concessi, ejusque vicinia perquisita et excursione ad Tapoltzafő facta ad Nagy Szöllős me contuli montem Somló ascensurus. Quo facto iterum sylvam Bakony ingressus per Gyepes ad Városlőd desertam ferri fodinam inspecturus, et hinc partim pro nominata sylvá uberius perquirenda partim pro vasis quibusdam vitreis comparan-

dis, ad officinam vitrariam Urkut procurri. His peractis tandem per Nagy Vásony e Comitatu Veszprimiensi in Zaladiensem progressus, Füredini aliquot diebus commoratus sum partim ob acidularum investigationem, partim ob vicinorum montium et peninsulae Tihon perquisitionem. Tum juxta littus Balatonis ultro perfectus Zankam ob vicinum balneum, et pagum Hékut atque praedium Abrahám ob acidulas utrobique scaturientes invisi. Dein postquam in montem Badatson eluctatus eram, viam per Tapoleczam Keszthelinum prosecutus sum. Hinc pervestigata aqua thermali atque littore Balatonis iterum inspecto, in complura loca excurri et montes tam vicinos quam remotiores veluti Rezi, Tátika, Sümegh. etc. accessi, et conscendi. Keszthelino per Hidvég Kiss Komárom et Nagy Kánisam proventus ad Kakonya in sic dictam insulam Muraköz trajeci, quam ultro citroque inde ab ejus infimo fine usque ad limites Styriae, Stridoniae oppido vicinos, percurri saepius ad Dravi et Murae ripas ascendendo. Hinc demum reversus, in Comitatum Simeghiensem me transtuli, ubi disquisitiones meas potissimum ad Csurgó, Babocsam et ad Nagy Szigeth, nec non in montosa illius parte, nomine Zselicz nota, atque ad ripas Dravi continuandas esse duxi, relique ejusdem regione relicta, partim quod temporis angustia me proemere coeperet, partim quod loca juxta alterum Balatonis littus sita et plura ab hoc remota mihi jam alia occasione innotuerant. Accessi autem praeter nominata jam loca in hoc comitatu praedio et pagos: Kakonya, Belezna, Szent Miklós, Bogola, Pogány, Iháros, Tsitso, Alsok, Berzencz, Kétnyár, Udvarhely, Botskád, Zsitva, Csokonya, Csertelek, Homlok Szt György, Batosfa, Cegléd, Hatvan, Apáthi, Szent László, Sz. Margita, Sz. Thomás, Kiss Hárságy, Dombó, Dráva Tamási etc. Szigethino Quinque Ecclesias translatus primum montes vicinos, potissimum Metsek et Sancti Jacobi, valles item et Campos perquisivi; ad Kővágó Szöllös, Bükösd, Abaliget, et complura alia loca excurri tum montes Siklosienses et Harsányensem conscendi; colles marmoreos ad Bremend adivi; thermos Tapoleczenses investigavi; et ripam Dravi iterum accessi. Hinc reversus Quinque Ecclesiis ad Hoszszuhetény, Vasas et Pétsvárad abivi; inde vero ad Lak et Geresd deflexi, ac tandem per Nádasd in Tolnensem Comitatum Bonyhadinum transmigravi. Unde jam quia tempus pro plantis inquirendis opportunum elapsus erat, celeriore cursu per Szexárd, Tolnam, Paks, Földvár, Adony, Ertsi, Érd et Tétény domum properavi, ea loca Comitatus Albensis, Tolnensis et Baranyensis,

quae nunc videre non licuit, illa occasione invisurus, qua favente Numine Slavoniam perquirendam adibo.

Res, ad quas in hoc itinere animum advertendum esse putavi, ad sequentia capita reduci possunt:

1°. nempe notanda censui, quae seu ad extrinsecam formam peragrorum Comitatum seu ad physicam eorundem indolem penitus noscendam pertinent. Distantias itaque locorum habitatorum non minus quam aliarum rerum memorabilium, quantum id viarum longitudines mensurando fieri poterat, determinavi; montium faciem ac nexum vallium interjectarum cursum, et ab his in planitiem extensas plagas descripsi; soli superficiem tegentis, terrarum humo subjectarum; lapidum montes constituentium mineralium aliarum intercurrentium, nec non salium e variis locis efflorescentium indolem investigavi, ac denique aquas quas minerales vocamus, in loco natali exploravi et pro plena analysi domo peragenda prae-paravi.

2°. Vegetabilia omnia, quocumque in loco visa, seu culta seu sponte nata connotavi, ad soli, cui innascuntur indolem ubique attentus.

3°. Nomina plantarum trivialia, popularibus nostris usitata, sollicite conquisivi.

4°. Rariores, nec satis notas stirpes uberius examinavi, descripsi et depingi curavi.

5°. Earum, quas in horto botanico desiderati noveram, semina collegi vel easdem vivas pro translatione efodi jussi.

6°. Usus rerum quarumvis oeconomicum, technicum et medicum ubique diligenter sciscitatus sum.

7°. Denique in objecta oeconomiae et commercii etiam attentionem meam defixi.

Quae hisce conatibus me praestitisse, puto ad sequentia fere redeunt:

1°. Comparavi mihi cognitionem physicae indolis, peragrorum Comitatum; ut adeo descriptionem horum historico-naturalem adumbrare et sic ad geographiam physicam patriae, hactenus nimis mancam, haud parum contribuere me posse, sperem.

2°. Ad emendandam geographiam Regni politicam, quae adhuc erroribus non paucis laborat, bene multa collegi.

3°. Nec deerunt mihi observationes ad statisticam ejusdem notitiam ampliandam et perficiendam pertinentes.

4°. Multa nomina trivialia colligendo id me assecutum spero,

ut, si quondam flora oeconomico-technico Hungariae fuerit edita, usus plantarum etiam popularibus nostris, Botanices ignaris, notus reddi possit.

5°. Hortum botanicum multis seminibus et plantis locuple-
tavi, velut id e relatione super illo sub initium hujus mensis ex-
hibita innotuit. Accedent autem iis, quae ex itinere jam submise-
ram vel ipse mecum adtuleram, adhuc vegetabilia alia, quae variis
in locis relinquere debui, serius mihi submittenda.

6°. Scientiam botanicam non minus quam Floram Hungaricam
pluribus accessionibus auxi; multas enim plantas reperi aut omnino
ignotas nec in Linnaei Systemate occurrentes, aut saltem hactenus
in Hungaria nondum repertas.

7°. Detexi quaequam per se utilia, quae hactenus non satis
cognita aut omnino ignota latuerunt, jam in lucem protrahenda.

8°. Multarum rerum usum, tantum in hac illave Regni aut
alicuius Comitatus parte notum, per sciscitationes didici; aliarum
autem utiles qualitates per observationes aut analysim chemicam
exuere sum conatus. Ita spero fore, ut quaequam etiam ad oecono-
miam, artes et commercium contribuere valeam.

Ut haec aliqua ratione comprobentur, suffecerit hic primam
plantas rariores adducere, quas repperam; dein aliqua commemo-
rari, quae utilitatem pollicentur. Descriptio enim physica per cur-
sorum Comitatum relationem hanc nimis longam redderet, et re-
liqua omnia recensere forsitan praeter scopum foret.

Plantae rariores, quas in hoc itinere notavi, sequentes sunt.
Quibus litterae n. sp. adduntur, sunt novae species, in Systema
Vegetabilium primo assumendae; quibus signum † adjicitur, jam
in aliis etiam Hungariae partibus per me observatae sunt; hac
autem nota carentes a me hactenus in Patria non sunt visae, sal-
tem non in aliis comitatibus.

Novae species: *Poa uliginosa*, *Bromus palustris*, *Scabiosa ag-
restis*, *Asperula montana*, *Plantago arenaria*, *P. tenuiflora*, *P. se-
ricea*, *Camphorosma salina*, *Myosotis elatior*, *Phyteumapyrami-
dalis*, *Verbascum lanatum*, *Vinca herbacea*, *Salsola salsuginosa*, *Ul-
mus incana*, *Peucedanum arenarium*, *Seseli leucospermum*, *Allium
setaceum*, *Anthyllis hungarica*, *Polygonum arenarium*, *Dianthus
collinus*, *Euphorbia tuberosa*, *E. virgata*, *E. splendens*, *E. villosa*,
E. salicifolia, *Waldsteinia geoides*, *Rosa elongata*, *Rubus ambi-
guus*, *Fragaria recurva*, *Thymus montanus*, *Melampyrum crinitum*,

Scrophularia hungarica, *Lepidium crassifolium*, *Brassica hungarica*, *Alcea pallida*, *Genista hirsuta*, *Vicia livida*, *Astragalus venustus*, *A. erycephalus*, *Trif. melilotus banatica*, *Scorzonera denticulata*, *Lactuca stricta*, *Crepis agrestis*, *C. hispida*, *C. hieracioides*, *Carduus radiatus*, *C. nitidus*, *Artemisia salina*, *A. scoparia*, *Micropus filaginoides*, *Carex patens*, *Betula rotundifolia*, *Valantia aspera*.

[Ezek az új fajok, számos mással egyetemben, az eredeti jelentésben pontos lelőhelyekkel vannak felsorolva. Mindezeket Kitaibel egyéb kézírataiból már Kanitz közölte „Reliquiae Kitaibelianae“ cím alatt, miért is e helyen csak a „novae species“ névszerinti felsorolására szorítkozom.]

Quae autem ex observatis meis immediate ad usum facere videntur, sequentia sunt:

[*Silex igniarius*, marmor, schistum, sal, széksó, sal mirabilis, alumen et vitriolum ferri, aquae medicatae, lithanthraces, turfa.]

Plebs rustica in Hungaria multis contra varia corporis malitititur plantis, quarum virtus ob aliis ignoratur. Quae circa rem hanc occasione hujus itineris didici, sequentia fere sunt: 1°. *Ligustri vulgaris* folia princeps vulnerarium praebent rusticis, in vino, quo vulnera et ulcera eluuntur ac foventur; adhibetur idem etiam contra oris ulcera et gingivarum laxitatem atque scorbuticam corruptionem. 2. *Aristolochiae clematidis* recentibus foliis applicatis aut decocto eorundem aquoso vel noso adhibito ulcera et vulnera pecorum aequae ac hominum curant, illaque eo etiam laudent, quod vermes arent; cum pulverata insperguntur, imo apponunt etiam erysipellate affectis locis, postquam haec vino calido abluerant. 3. *Inulae salicinae* foliis et floribus in decocto et pulvere intus exhibitis, et illo etiam forman fomenti appposito hernias curari jam ante aliquot annos in Comitatu Simeghiensi intellexeram, et nunc iterum confirmari audivi. 4. *Tami communis* radix recens contusa, cum pinguedine in unguentum contrita ad contracturas adhibetur magno ut asseritur, cum emolumento. 5°. Decoctum foliorum *Rhusi Cotini* forma balnei vel fomenti adhibetum efficacissimum remedium esse dicitur in paralyssi artuum, quod omnino verisimile est; nam de fruticis hujus vi stimulante et adstringenti-robicante non est dubitandum, et aliae *Rhusi* species in nominato malo recentiori aevo magnopere depraedicantur. 6. *Polygoni avicularis* herba, quae ubique vias obsidet, non tantum oeconomis

utilis est, gratum pabulum suibus praesertim et bobus praebens, sed et usu medico se commendat: in infuso enim vel decocto leniter purgat, id quod in Slavonia jam quondam audiveram, et nunc denuo intellexeram, confirmatum etiam per Physicum Syrmiensem D. Buday. 7. Radicem *Hellebori* illius, quem supra memini, in Baranyensi Cottu cum spiritu vini infundunt et infusum hoc per noctem paratum scopo purgante bibunt.

Usum autem oeconomicum aut technicum sequentia fient: 1. *Coronilla Emerus*, *Spiraea chamaedrifolia*, *ulmifolia* et *crenata*, *Cytisus Laburnum*, *Fraxinus Ornus*, *Rhus Cotinus*, *Amygdalus nana*, *Acer tataricum*, *Tilia alba* etc. sunt frutices et arbores, quae pro hortorum ornamentis profuso aere ab exteris in Regnum inferunt. Si ergo innotuerit, eas etiam in Hungaria copiosas et quidem sponte nasci; spes est fore, ut eadem non amplius longinque petantur. 2. In paludosis locis maxime utiles plantae sequentes mihi occurrerunt: *Typha angustifolia*, *Poa aquatica* et *Trifolium melilotus denticulata*: nova species per me detecta, grandis planta quae paludosis locis ad Balatonem et stagnum superius peninsulae Tihon copiosa innascitur in foeni insigne augmentum, digna itaque, quae similibus in locis, alioquin vilius, foenum proferentibus, seratur. *Betula Alnus*: arbor haec non tantum ligno suo, quod palos sub aqua perdurantes praebet et in suppositoria calceorum effingitur, sed et cortice utilis est; hanc enim in usum coriarium adhibent sutores hungari; et pannifices Debreczenienses hirtum illum pannum, e quo chlamides rusticorum conficiantur, eodem cum scobe ferri nigro colore tingunt. Minus autem notum est, Simplici hujus cortici decocto telae et panno cinnamomeum colorem indui posse. 3. In locis salsis crescentes plantae: *Salsolae*, *Atriplices*, *Chenopodia*, *Salicornia*, *Lepidium salinum* etc.: sodam relinquunt post combustionem, non secus ac maritimae plantae similiter tractatae, ut me iteratum experimentum docuit. Quare, is salsola sativa, quae in maritimis locis pro soda obtinenda seritur, plagis salsis, *Székes földek* dictis, inseminaretur, forsitan ex iis major utilitas caperetur. 4. Majorem adhuc attentionem mereri mihi videbantur arenosa loca, quorum in utraque regni planitie plurima eaque saepe latissima videre est. Ad arenam mobilem figendam plurimum contribuant reptantibus suis radicibus *Panicum Dactylon*, *Holcus odoratus*, *Carex hirta* et novae duae species nec non *Andropogon Ischaemum*. Fixatae sic arenae posset *Robinia carragana* inseri, frutex qui non tantum semina edulia praebet sed et secundum observationes Cel. Pal-

lassii gratissimum atque saluberrimum pabulum ovibus exhibet. Qui sylvam in tali solo arenoso educare optaret, posset plagae, praedicta ratione praeparatae, *Pinum sylvestrem* inseminare, quae lignum scandulis, fulcris vitium, tigillis, asseribus et axibus molendinorum aptissimum praebet, et in ipsa arena mobili calidum nostrum clima egregie ferens, in excelsas arbores excrescit, veluti sylva inter Szent László et Fenyőfő in Cottu Veszprimiensi occasione hujus itineris a me visa manifeste docet. Aliae arbores, quas arenosum solum non respuere notavi, sunt: *Ulmus campestris*, *Populus tremula*, *alba* et stricta illa species, quam turcicam nominant nostrates; *Betula alba*, *Acer campestre*, *Quercus robur* et *pubescens*, nec non postremis annis adeo depredicata *Robinia Pseudoacacia*. 5. In lapidosis montibus et collibus humo fere denudatis, in quibus vix alius provenit, crescunt *Fraxinus Ornius* et *Rhus Cotinus*. De usu tinctorio ligni Cotini et de Coriario foliorum ejusdem jam retuli ex itinere meo et de usu medico supra mentionem injeci. 6. In macro siccoque solo frequenter obvias habui plantas sequentes: *Medicaginem falcatam*, *Hedysarum Onobrychidem* et *Trifolium flexuosum*, quae etiam siccissima aestate anni 1797, qua pleraeque aliae exaruerunt, tamen satis laete creverunt. Inter gramina spontanea Patriae forte utilissimum est *Festuca ovina*, etiam in solo macro et sicco nascens.

*Ulm*i illa species nova, cujus supra sub nomine Ulmi incanae mentionem injeci, praeter lignum durum et tenax operibus carpentiariorum aptum, etiam librum largitur in tenuia et tenacia fila fossilem, qui ad funes parandos et vites alligandos libro tiliaceo proferitur a colonis Simeghiensibus; forte etiam ad alios usus oeconomicos et technicos idoneus. *Tilia alba* commendari meretur oeconomicis, utpote quae Firedini in loco calcareo lapidoso plantata, et in praedio Kati solo arenoso innata optime crescit atque multiplici titulo utilis est. Flores ejusdem serius prodeunt quam aliarum specierum, et ob nectaria, quibus instruuntur, copiosius mel fundunt; hinc coloni nostrates non ignorant, apium culturam optime succedere in locis, in quibus haec arbor copiosior reperitur. Folia ejus, ut tota arbor dulci succo scatent; hinc Baranyenses, qui binas alias Tiliae species sine discrimine *büdös hársfa* nominant, hanc nomine *édes hársfa* distinguunt.

Quae ceterum de frumenti, vini, aliorum que Vegetabilium oeconomicum culturae notaveram, uti et illa, quae stricte ad scientiam naturae ampliandum faciunt; longum et forsitan abs re foret hic re-

censere; cum ea alioquin typis proditura sint, et, quae hactenus adtuleram, satis probent, rerum naturalium in Patria nostra proventium investigationem non inutilem esse, nec me tempus otio trivisse.

Pesthini 26 to Octobris 1799.

Paulus Kitaibel
M. D. et adjunctus
Prof. chem. et Botan.

V.

A Plantae Rariores előfizetési felhivása.

Ankündigung eines Werkes unter dem Titel Botanische Reisen in Ungarn, und eines andern, unter der Aufschrift: Plantae rariores Hungariae Indigenae, descriptionibus et iconibus illustratae.

Wer Ungarn auch nur oberflächlich kennt, und weiss, dass dieses, für die Naturgeschichte so ergiebige Land, in botanischer Hinsicht, fast nur an den Gränzen Oesterreichs etwas genauer durchsucht worden ist, wird leicht einsehen, dass Europens Flora noch manchen Zuwachs aus demselben zu erwarten hat. Dass aber in selben nicht nur die Flor der nördlichsten und südlichsten Gegenden unseres Welttheiles beysammen angetroffen werde, sondern auch nebst einer grossen Menge Asiatischer, selbst einige Afrikanische und Amerikanische Gewächse vorkommen, und dass die Anzahl der neuen oder nicht hinlänglich bekannten Pflanzen so gross ist, dass sie ein eigenes Werk verdienen, wird nur dem nicht unglaublich scheinen, der mit dem physischen Zustande desselben genauer bekannt ist. Wer von diesem keine richtige Kenntnisse hat, wer Ungarns, aus so mannigfaltigen Stoffen aufgethürmte und in Norden und Gegen Osten bis zur Alpenhöhe emporsteigende Gebirge, wer die ungeheure, zum Theil noch unberührten Waldungen wer die unermesslichen Ebenen und die auf diesen verbreiteten fetten Triften und Weiden, wer die weiten ihre eigenen Gewächse nährenden Sandsteppen, wer die unzähligen verschiedenartigen Salzplätze, wer die zahllosen und so mannigfaltigen Gewässer, wer das in verschiedenen Gegenden so sehr verschiedene Klima, kurz — wer alle die Umstände in diesem Lande, die auf die Vegetazion einigen Einfluss haben, *nicht kennt*, wird es nicht glaublich finden, dass zu einer Zeit, da man in anderen Reichen Europens schon fast jedes Moos

und Aftermoos, sogar aus unterirdischen Schachten und aus dem Grunde des Meeres an das Tageslicht gebracht, und selbst die unwirthbaresten Wusteneyen ferner Zonen durchforscht hat, in diesem Lande noch mehrere hundert Gewächse verborgen bleiben konnten. Um allem Misstrauen vorzubeugen, haben wir beschlossen, dem mit Abbildungen versehenen und daher kostspieligem Werke die Beschreibung einer oder der andern unserer in Ungarn gemachten Reisen voraus zu schicken und in selben, nebst einigen Nachrichten über die phisische Beschaffenheit der durchreisten Gegenden und über verschiedene ökonomische, technische und medicinische Gegenstände, die Anzeige aller vorgefundenen und die Beschreibung der noch nicht hinlänglich, oder gar nicht bekannten Pflanzen zu liefern; aus dem, was wir in der kurzen Zeit von einigen Wochen fanden, wird man hoffentlich einsehen, dass Ungarn, so wie an deren Produkten, auch an seltenen Gewächsen einen vorzüglich grossen Reichthum besitzt, und dass es uns an Stoff zu dem heraus zugebenden grössern Werke nicht fehlen könne.

Das erstere Werk, in welchem wir die beobachteten Gegenstände nur anzeigen und beschreiben werden, wird in kurzer Zeit in Leipzig erscheinen. Wir werden selbes so einrichten, dass es als der erste Band unserer noch ferner fortzusetzenden Reisen zu betrachten seyn wird. Denn da noch viele Gegenden des Landes zu bereisen sind, so werden wir gewiss Gelegenheit finden, ähnliche Beobachtungen zu machen, die wir, wenn sie sachkundige Männer des Druckes werth finden solten, in einem fortgesetztem Werke werden mittheilen können.

Was wir aber in Betreff des grössern botanischen Werkes, welches unter dem Titel: *Plantae rariores Hungariae etc.* erscheinen soll, vorläufig zu melden haben, besteht in Folgendem.

1. Wir werden nur unbekannte, oder nicht hinlänglich bekannte Gewächse aufnehmen. Um dieses mit mehrer Zuverlässigkeit leisten zu können, haben wir nicht nur mehrere Bücher-Sammlungen, und einige von berühmten Botanikern machte Herbarien zu Rathe gezogen, sondern wir suchten auch mit dem sachkundigen Männern Oesterreichs, und Deutschlands in Verbindung und Bekanntschaft zu treten. Durch das Urtheil dieser unterstützt, hoffen wir nun mit mehrer Gewissheit zu bestimmen, Welche von den Ungarischen Gewächsen Abbildungen verdienen?

2. Die Beschreibungen und Abbildungen werden jederzeit nach frischen Pflanzen verfertiget.

3. Die Abbildungen werden nach den unter unsern Aufsicht gemachten Originalzeichnungen, unter unserer Leitung von geschickten Künstlern in Wien, gestochen und illuminiert.

4. Format und Papier wird seyn, wie bey Hrñ v. Jacquins *Jcones plantarum rariorum*. Die übrige Einrichtung aber wie die der *Flora Austriaca*.

5. Um die fertigen Blätter den Liebhabern, nicht länger vor-enthalten zu müssen, gedenken wir sie Heft weise zu zehen in einem Hefte heraus zu geben, jedoch mit fortlaufenden Numern der Platten und Beschreibungen, so dass zehen Hefte einen Band ausmachen sollen. Jedes Heft erhält einen nach Vollendung des Bandes zu verwerfenden Umschlag mit der Zahl der Decade und dem Verzeichnisse der darin enthaltenen Pflanzen.

6. Mit der zehenten Decade erscheinet sammt der Vorrede, zugleich der Titel.

7. Da es sehr beschwerlich wäre ein so kostspieliges Werk anders als auf Pränumerazion zu unternehmen, so zeigen wir hiemit an, das für ein Heft von zehen Abbildungen samt Beschreibungen 10 fl. Kaiser Geld oder Wiener Curent, voraus bezahlt werden. Man prenuerirt also heftweise, und bey Empfang des ersten Heftes auf das nächst folgende, u. s. f. Auf das erste Heft wird für das Inland bis 1-ten August für das Ausland bis 1-ten Octob. dieses Jahr 1799. Vorausbezahlung angenommen.

8. Das erste Heft wird bis 1-ten November eben besagten Jahres, die übrigen, da schon achtzig Abbildungen und Beschreibungen fertig sind, zuverlässig von dreyen Monathen zu dreyen Monathen erscheinen. Auser der Pränumerazion wird das Heft nicht anders als pr. 15 fl. gegeben. Einige bereits fertige Abdrücke sind zu sehen in der Buchhandlung des Hrñ. Rötzel in der Singerstrasse bey welchem sich wegen der Pränumerazion zu melden ist.

Wien den 17-ten März 1799.

Franz Graf Waldstein, k. k. Kammer-Herr und Ritter des Maltheser Ordens. *Paul Kitaibel*, der Arzney Dokt. und adjungirter Lehrer der Chem. und Botan. in Pest.

[Következek a könyvkereskedök, ahol előfizetni lehet. Hazaiak] Presburg bey Schwaiger, Pest bey Weigand, Hermanstadt bey Hochmeister, Oedenburg bey Pfundner.

VI.

Kítaibel jelentése a pesti botanikus kertről. 1809.

Orv. fac. Iratok Lenhossék d. a. 1809/10. No. 31.

*Relatio**super Horti botanici statu, quo is erat anno
1809.*

Ex iis, quae super inchoata novi Horti botanici Instructione jam relata sunt, intelligitur, quid ad eandem procurandam per tempus vernum, et aestivum anni proxime elapsi actum fuerit. Restat itaque, ut occasione hac, qua de statu praesente Horti academici relatio praestanda est, primum commemorentur ea, quae, ab illo tempore in continuationem ejusdem facta sunt; tum exponantur, quae divitias plantarum, quas idem possidet, adtinent, denique adtingantur, quae ad conservationem harum maxime necessaria judicantur.

Quae tum, cum super actis in novo Horto botanico referebatur, per reliquam anni partem adhuc perficienda proponebantur, non omnia ad finem perducere poterant: aedilis nempe, defectu laterum, et lapidum impeditus, nec pulvillos illis cingere, nec puteos his construere poterat, nec ambitus arena stravit. Interim, ea quae ad horti administrationem proprie pertinent, suo tempore omnino peracta sunt: humus nimirum etiam in ea horti parte, quae adhuc intacta supererat, pro recipiendis stirpibus profunda fossione, fimi-que admixtione praeparata est; frutices, et arbores reliquae ex horto veteri in novum translatae, ac circum tabulas, in quas idem hic divisus est, profitae sunt; tum, tabulis his, quousque fieri poterat, in pulvillos divisas, singulis plantis locus ordine systematis, habitatio culturae, et usus, adsignatus est; denique eadem etiam jam pro maxima parte sepibus vivis cinctae sunt. Ut ideo nunc nonnisi superfluae arbores supersint, et eae, quae in plantae prae muro, ad hortum a pulveribus defendendum, ponendae erunt, favente tempestate cum reliquis plantis translocandae.

Quod e laboribus, quos novi horti botanici instructio posebat, reliquum erat tempus, totum in determinandas plantas, in revidendos, et corrigendos, quibus signantur numeros, et in conscribendum illarum Catalogum impendendum erat. Hic pro commercio seminum

et plantarum in emolumentum horti per commutationem cum exteris (exercendo typis impressus sub) exhibetur, docens, numerum stirpium, anno elapso in horto nostro repertarum, qui anno 1787 octingentas non superabat, praesertim computatis iis, quae defectu temporis determinari, catalogoque inferi non poterant, jam 4500 excedere, et hortum Academicum Regiae hujus Universitatis inter ditissimos Europae, quorum pauci hactenus 4000 plantarum numerant, referendum esse. Ad divitias has Horti nostri congerendas plurimum contulit collectio, et notificatio stirpium rariorum, quas Patria nostra ubertim profert, et alit, utpote quarum desiderium plerosque hortorum botanicorum Praefectos permovit, ut commercium seminum, et plantarum, per commutationem nobiscum ineundum, ipsi ultro expeterent. Nec desunt inter nostrates, qui ad locupletationem illam ut prioribus annis; ita etiam proxime elapso semina, et stirpes vivas communicando operam suam contulerunt, inter quos praecipue nominandi sunt jam saepius laudati viri: *Andreas Wolny* Gymnasii Karloviczensis Director, et Professor; *Thomas Mauksch* Minister Ecclesiae Augustanae Confessionis Kesmarkini; *J. Rochel* Chirurgiae et Artis Obstetriciae Magister Rownye in Comitatu Trencsiniensi; atque *Samuel Genersich* Medicinae Doctor et Physicus Leutsoviae.

Caeterum occasione hac commemorare etiam interest, in Horto botanico veteri aquarium jam vicium cepisse, et aquam transmittere; porro caldarium et frigidarium una cum seminario ruinae proxime esse; ut adeo, etiamsi aliae non urgerent rationes, memorata rerum adjuncta exstructionem hybernaculorum in horto novo non minus, quam aquarii in eundem translationem hoc anno mature procurandam vehementer svadeant.

Pestini 19a Januarii 1810.

Paulus Kitaibel mp.
Prof. chem. et Botan.

VII.

A pesti botanikus kert szabályzata 1807-ből.

Orv. fac. Iratok Eckstein d. a. 1806/7. No. 61.

Verhaltung-Regel für den botanischen Gärtner.

1. Alle Geschäfte und Arbeiten, die zu dem eben angezeigten Zweck führen, mus er nicht nur leiten, sondern auch, soviel es die Umstände erlauben selbst verrichten helfen, besonders solche, welche, wie das Säten, Anbauen u. d. gl. nicht jeder andere vollziehen kann.

2. Er muss die ganze Zeit hindurch, da die Gesellen und Tagelöhner im Garten arbeiten, auch selbst zugegen seyn, und darf sich von diesem ohne ausdrückliche Erlaubniss, die er für jeden Fall vom Vorsteher zu erbitten hat, unter keinerley Vorwand entfernen.

3. Dem Gärtner wird aufs strengste verboten werden, die Gesellen noch die Tagelöhner zu keinem Privatgebrauch, oder zur Bearbeitung anderer Gärten, oder zu Geschaeften die den botan. Garten nicht betreffen, zu verwenden, und dieses zwar nicht nur in der bestimmten Arbeitszeit, sondern auch ausser dieser.

4. Alle Gewächse müssen mit gleicher Sorgfalt, d. i. mit so grosser, als zu ihrer Erhaltung nöthig ist gepflogen, und keines darf übermässig vermehrt werden. Nur der Vorsteher oder Professor hat zu bestimmen, welche zum Unterricht oder zu andern Absichten von grösserer Wichtigkeit sind, und vermehrt werden sollen.

5. Um Zeit Aufwand und Arbeit nicht unnützlich zu versplittern, und um den nöthigen Platz anderen Gewächsen nicht zu entziehen, dürfen jene Pflanzen, die im Freyen gut fortkommen, ohne ausdrücklicher Erlaubniss niemals in die Gewächshäuser gebracht werden.

6. Zur leichteren Uebersicht müssen die Gewächse von der nähmlichen Gattung und Art sowohl in den Gewächshäusern, als ausser diesem, so weit es thunlich ist, neben einander gestellt werden.

7. Sollen die vom Vorsteher angezeigenden Gewächse im Herbst und Frühling vom Gärtner selbst zusammen gezählt, und jenen die Zahl schriftlich vorgelegt werden. Sollten einige davon in der Zwischenzeit sterben; so müssen solche bevor sie weggeworfen werden, von Zeit zu Zeit angezeigt werden.

8. Den Überfluss an Saamen und lebenden Pflanzen hat der Vorsteher des botan. Gartens zu verwenden, durch dessen Hände alles gehen muss, was davon weggegeben werden kann. Der Gärtner darf also, ohne dessen Vorwissen und ausdrücklicher Erlaubniss, unter keinerley Vorwand Saamen oder Pflanzen hindangeben; und hat jene, die ihm etwa Saamen oder Gewächse zum Tausch anbiethen, an denselben anzuweisen.

9. Fremde, dem botan. Garten nicht angehörige Gewächse dürfen weder zum Überwintern oder Treiben, noch zum Handel oder irgend einem andern Zweck in den Garten aufgenommen werden.

10. Der Gärtner darf ohne Vorwissen des Vorstehers weder Geschiere noch andere Geräthschaften ausleihen, und ist, wenn es ihm erlaubt wird, verpflichtet, jenem eine schriftliche, von ihm und einem Gesellen unterschriebene Anzeige zu übergeben, und dieses zwar sowohl beim Ausleihen, als bey zurückstellen.

11. Derselbe soll unter der Aufsicht des Vorstehers ein Verzeichniss aller im Garten vorfindigen Geräthschaften verfertigen, und demselben übergeben. Ein gleiches wird er nach einem ihm zu gegebenen Formular jährlich zu Anfang des Novembers einreichen, und in diesem zugleich, die unbrauchbar geworden, nach Namen und Zahl angeben, welche er in einem ihm anzuweisenden Ort zur Übersicht ordentlich zusammenlegen wird.

12. So oft ein Gesell aufgenommen, oder entlassen wird, muss der Gärtner dem Vorsteher des botan. Gartens den Tag der Aufnahme und der Entlassung schriftlich anzeigen, und bey dieser letztern dem selben den Entlassungsschein oder die Kundschaft übergeben, die der Gesell aus dessen Händen empfangen wird. Den Theil des Lohns, der für die Zeit einer erledigten Gesellenstelle zurückbleibt, kann der Gärtner nur mit Genehmigung, des Vorstehers für den Garten verwenden, und hat diesem darüber schriftlich Rechenenschaft zu geben.

13. Wenn für den Garten etwas anzuschaffen ist, muss es dem Vorsteher angezeigt werden, damit dieser beurtheile, ob es nöthig sey. Demselben sind die angeschafften Sachen selbst vorzuzeigen und die Conti der Handwerker und der Handelslaute, oder, falls solche nicht zu bekommen wären, die vom Gärtner verfertigten Sachen — und Preise — Verzeichnisse zur Unterschrift des Vidi vorzulegen. Uebrigens wird sich der Gärtner bey der Anschaffung der nöthigen Sachen nach der ihm zu gebenden Vorschrift und dem Willen des Vorstehers zu richten haben.

14. Da übrigens in diesen Vorschriften Alles was das Beste des Botan. Gartens betrifft, weder bestimmt ist, noch bestimmt werden kann; so wird dem Gärtner hiemit die genaueste Befolgung aller von seinen Vorgesetzten in Bezug auf den Garten zu gebenden Anordnungen, so wie die diesen gebührende Ehrerbietung aufs schärfste anempfohlen.

Pestini die 3a Febr. 1807.

Paulus Kitaibel m. pr.

VIII.

Kitaibel jelentése a pesti botanikus kertről. 1812.

O. L. Helyt. 1813: Litt. Pol. No. 16. p. 4.

*Relatio
super Horti botanici statu, quo is erat
anno 1812.*

Ut, quo statu fuerit novus Hortus botanicus anno proxime praeterlapso, clarius perspiciatur, interest ea, quae hactenus ad ejusdem instructionem acta sunt, quaeque adhuc desiderantur, uti ut ea, quae ad conservandum, atque augendum plantarum numerum requiruntur, paucis adtingere.

Cum anno ab hinc tertio pars horti veteris, plateae Hatvaniensi vicina, evacuari jubeatur; debebat murus, quo hic in duas partes dirimebatur, dirui, et novus, quo idem ab area Grassalkovicsiana sejungatur, exstrui; debebat humus omnis profunda fossione commoveri, et emendari: debebant putei reparari, novique fodi; debebat vaporarium construi, et cadu, aliaque requisita transferri, quibus praeparationibus utique non poterat non et translatio turpium viarum, et sementis in tempus minus opportunum retardari. Illis nimirum praevie peractis, et spatio horti in tabulas, hisque in pulvillos divisus primum horti veteris pars evacuari, plantaeque transponi poterant. Subin tamen etiam usque ad annum 1812 complures in novo Horto satae, et arbores partim in hoc, partim in platea juxta murum positae, atque tabulae pulvillorum sepibus vivis cinctae sunt. Major autem stirpium pars adhuc per annum 1810, et 1811 in horto veteri colenda erat, donec anni proxime

elapso initio plenaria hujus evacuatio sine mora peragenda, imperaretur. BGr̄si hujus Mandati executioni quidem ist hoc tempore adhuc obstabat hybernaculorum, aquarii, aliorumque culturae adminiculorum in novo Horto defectus, ad quem Hortulani morbus, per plures hebdomades continuatus, accedebat; evacuatio tamen Horti veteris nihilominus procurata est, et quae ad conservationem plantarum disponi poterant, facta sunt: arbores nimirum partim adhuc hyemis rigore vigente partim mox ineuente vere transpositae, et tum reliquae stirpes translatae sunt: inter has aquaticas partim in fossas, partim in cados aqua repletos demergere, illas vero, quae in hybernaculis coli solent, sub dio servare oportebat, tandem urgente frigore autumnali in hybernacula privatorum, quae prope omnia gratuito concessa sunt, illatas. Subin etiam pro reponendis seminibus tugurium ex asseribus constructum est, cujus demum pars pro Sodalibus Hortulanis, ut per hyemem hortum custodirent, in habitaculum converti debuit.

His consideratis facile est pervidere, per decursum trium annorum proxime praeterlapsorum non potuisse non complures plantas perire, ad quod, concurrente siccitate, et aestu annorum 1810, et 1811, potissimum contulit umbrae, caldarii, et aquarii defectus. His non obstantibus numerus plantarum quidem non in eadem ratione, qua poterat, increvit; non tamen imminutus, immo inde ab anno 1809, quo catalogus impressus erat, non contemnendo incremento auctus est. Catalogus enim recens impressus, cujus aliquot exemplaria sub $\frac{1}{2}$ advoluta sunt, licet in eum complures stirpes, quae defectu temporis determinari non poterant, insertae non sint, tamen plures exhibet, quam illa anni 1809.

Ad augmentum hoc plantarum plurimum contulerunt hortorum exterorum Praefecti semina cum Nostratibus permutata suppeditando. Inter Nostrates autem operam suam plantas indigenas sub ministrando iterum contribuerunt jam saepius laudati viri: [Wolny, Mauksch, Genersich, Rochel].

Quae ad plenam novi Horti instructionem adhuc desiderantur: sunt hybernacula plantarum, seminum, lignorum, et requisitorum repositoria, Auditorium, Habitacula, pro Hortulanis, et Horti Praefecto, et quaeipiam alia, in Plano, per Mattem Suam Ssam jam adprobato, singillatim et uberius exposita; quae omnia, ut quanto cyus adparentur, omnino optandum est.

Ad conservandum autem, et ampliandum numerum plantarum commercium literarum, et seminum porro quoque continuare oportet.

tebit. Hoc fine quidem 100 flni, singulis annis in illud impendendi bgrse resoluti sunt; hoc fine etiam Catalogus plantarum, ad illud fovendum necessarius iterum impressus est; sed referret insuper excursiones botanicas, quae ob exaggeratum vecturarum pretium jam inde a pluribus annis intermittendae erant, in agrum Budensem et Pesthinensem, aliaque non nimisdiffita loca instituere, ad plantas, quae per decursum plurium annorum periverunt, et ab exteris maxime expetuntur, iterum conquirendas, et in hortum inferendas, quem in finem 50 flni suffecturi videntur.

Pesthini 5a Januarii 1813.

Paulus Kitaibel
Horti botan. Praefectus.

IX.

Schultes levele Kitaibelhez.

Mus. L. Quart. 735.

Ihren lieben letzten Brief (ohne Datum) müssen Sie mir schon erlauben, innig geliebter u. geehrter Freund! auf einem Folio Bogen zu beantworten. Schrieb ich auch, wie der Teufel auf eine Kuhhaut, so würde ich doch nicht Platz genug finden, alle ausdrücke meiner Gefühle von Achtung sowohl als von Dank für Ihre edlen Landsleute darauf hinzubringen. Ich kenne lieber, lieber Freund! das arme Europa vom Dniester bis an die Pyrenaeen, und gestehe Ihnen und jedem der es von mir verlangt, dass ich keine mir ehrwürdigere Nation gefunden habe als die ungrische. Wäre diese Nation in glücklichere Verhältnisse gekommen, sie würde vielleicht da stehen als die erste. Wo finden Sie ein Volk, das seit Jahrhunderten unterjocht, noch so sehr seine Nationalität erhalten hat, wie das Ihrige? Das in seinem Unglücke noch so gross, so mauerfest, so edel da steht? Wer immer den Ungern übles nach redet, der ist entweder mit Blindheit des Geistes geschlagen, und muss weder hören noch sehen, wenn er über Pressburg hinabgekommen ist, oder er muss ein Th. D. Teutscher seyn so wie die Deutschen jetzt sind. Das unendlich viele Gute, Grosse, Edle dass den Ungern Charakterisiert, muss jeden nüchternen u. richtigen Beobachter die Schwachen und Blössen, die der Unger so gut hat, als der Engländer, Franzose, Spanier und der

Deutsche, vielmehr entschuldigen als aufdecken oder gar rügen machen.

Letztere gehören ueberdies grossten Theils dem Unger selbst nicht an, sie wurden ihm aufgedrungen. Ich habe Ungern als glücklicher und freyer Mann und als Gefangener und Unglücklicher kennen gelernt: ich kann das Land und seine Einwohner nicht genug preisen. Ich müsste nur blind und undankbar seyn, wenn ich es thaete. Ich und meine Kinder und meine Enkel und solange ein Tropfen aus meinem Blute noch in meinen Nachkommen rollt, werden alle Schultes gewiss den Magyaren dankbar seyn, und sie von Herzen achten und schätzen. Mich freut es, dass Bright eben so über Ungern denkt wie ich.

Was Sie so wahr und richtig über Wahlenberg schreiben, hat mich sehr gefreut. Er liegt seit 3 Monathen auf meinem Tische, indem ich ihn zum retouchieren meines S. V. brauche: ich lese aber, seit ich seine schiefe Ansichten über die Schweizer Alpen leider gelesen habe, aus Wahlenberg nie mehr, ich hab' es geschworen, als bloss das Botanische. Seine Latinität erwürgt ohnedies jeden Leser, der ein ehrliches, römisches Ohr hat. Mir war also alles, was Sie so richtig bemerkten, nagelneu, und ich kann nicht mehr thun, als den armen Schweden von Herzen bedauern, das auch er das alte Sprichwort beurkunden hilft: 3 Schweden, 2 Narren. Ist ein curioses Volk um diese Polar-Menschen. Mir scheint es sie kriegen alle den Schwindel, wenn Sie sich etwas dem Aequator naehern, und dort eine etwas kraeftigere Rotation der Erde empfinden. Unser Konon [t. i. Pasquich] kann dies vielleicht erkläeren. Ich bin in Ungarn so sicher gereist als in südl. Frankreich, wo man einige Wochen vor mir in den schönen Hecken von Quercus Ilex, Rosmarin und Lavendel einen französischen Stabsofficier 20 Schritte hinter seiner Kutsche ermordete. Man verbrannte vor einigen Wochen einen Reisenden in Salzburgschen an der oesterreich. Grenze. — In Schweden ist Raub eine Seltenheit; das ist richtig: allein waere das menschenlehre Schweden so bevölkert wie der mittlere und südliche Theil von Europa so müsste es nothwendig auch mehr Spitzbuben dort geben: und dann waere es auch in Schweden tout comme chez nous. — Lassen Sie Sich's nicht aergern, dass der arme Schwede, die ungrischen Rephühner (wie man z'waen die classischen ungarischen Ochsen nennt) nicht gut fand: er ist von Lappland her an Rennthier Fleisch gewohnt. Wir haben hier gutes und schönes schweres Vieh; mir ist aber ein ungrisches Rebhuhn lieber als unser zu fettes Mastvieh.

Ich esse noch an Ihren Kúlas-Fleische. Ihre Schafe sind so köstlich, wie immer die, die am Fusse der Pyrenaeen weiden. *Experto crede Ruperto*. Ich kann, so gerne ich eine Schöpsenkeule esse, unser Schaffleisch nicht schmackhaft finden. Sie können allen Leuten sagen, dass ich, wenn ich kein Baier waere, Ungarn in meinem Leben nicht verlassen würde. *Extra Pannoniam non est vita; et si est vita non est ita.* — *Quicumque aspicio, nihil est nisi porcus et anser*, parodierte mein alter Gegenbauer, der sich noch nach Ungern sieht, den bekannten Vers aus Ovid's *Tristibus*: *quicumque aspicio nihil est nisi pontus et aether*. Sie haben sehr recht, liebster Freund! Man kann ein grosser Botaniker, ein grosser Barometer-Mann seyn und dabei kein Quentelchen gesunden Menschenverstand haben; wenn man über Länder und Völker urtheilt. Je mehr ich unter Gelehrten lebe und je älter ich werde, desto mehr sehe ich ein, dass Rousseau sehr Recht hatte wenn er sagte: „rien n'est si rare que le sens-commun“ besonders unter den Gelehrten. Mir werden diese Gelehrten u. zumahl die Philosophen unserer Tage die Philosophen des Absoluten, des Übersinnlichen die Identitäts-Philosophen, von Tage zum Tage veraechtlicher und unausstehlicher. Ich wollte bey Gott mich lieber mit einem Tsikosen auf einer Puszta unterhalten, als mit unseren Natur Philosophen. Der nächste beste Haiduk hat mehr gesunden Menschen-Verstand, als der erste Natur-Philosoph in Germanien, dem es zu wünschen wäre, dass der Haiduk ihm auf dem *Teres a posteriori* bewiese, dass 3 anprügel nicht einer sind; dass also 3 nicht 1 ist; dass die *Triplicität* wie diese armen Philosophen sagen, nicht notwendig in jeder Einheit steckt. Schicken Sie uns doch, ich bitte Sie, ein Paar Dutzend *Comitats-Haiduken*, um unsere Naturphilosophen, Schelling u. Consorten, *a posteriori* zu Schanden zu disputieren.

Was Sie mir sagen, dass der arme Wahlenberg über den Südwind als Reitzmittel sagte, hat mich von Herzen lachen gemacht. Ist gar ein armer Narr. Meinen Sie nicht, dass Wahlenberg vielleicht gar *castriert* ist, da er die erschlaffenden Eigenschaften des Südwindes in Ungarn (wie im südl. Frankreich) an sich nicht verspürte.

Es würde sehr gut seyn, wenn Sie einen *Epistolam gratulatoriam de felice e Pannonia egressu* an den guten Wahlenberg schrieben. Wenn Sie nicht Lust haben, so will ich mir den Spass machen, wenn Sie in einem ihrer Journale einen Platz für eine Lateinische Epistel haben. *Ridendo dicere verum, Quid vetat?* Man

kann und muss Wahlenberg'n als Botaniker alle Gerechtfertigkeit widerfahren lassen; sed ne sutor ultra Crepidam. Et nunquam male parlare de Dominis Magyaribus!

Und nun erlauben etc . . .

1815. 20. V.

Ewig Ihr Verehrer
und Freund J. A. Schultes.

X.

Schultes polemiája Wahlenberggel.

Mus. L. Quart. 735.

Epistola gratulatoria
in
felicissimum et miraculosum
excessum
Dni Georgii Wahlenberg,
Succi
ex
Ungaria nostra.

Euge! bono sis animo, uti et nos sumus, quod feliciter ad stellam Tuam polarem sis redux e maledicta nostra (a Te saltem maledicta) Ungaria. Scimus enim nunc edocti a Te per praeclarum, me hercle, opus Tuum, cui titulus: Flora Carpatorum principalium. Tibi revera fuisse reditum felicem, si recte audivisti, e nostris Tibi illum precabantur. Nam boni homines sumus nos Ungari, et cor habemus praegrande, et bonum, et precamur bona omnibus, exteris imprimis et peregrinantibus, qui non alto supercilio despiciunt in nos, quia non sumus uti sunt Lappones Tui, et quia terra nostra, quae fert vinum deliciosissimum et praegrandes melones, non est sicuti terra sub stella polari, ubi vel ipsissima aqua in glaciem mutatur et melonum loco acidissima sunt vaccinia. Inhospitalem Caucasum certe in nostris Carpathis (sic enim scribere oportet, non Carpatis) non invenisti, nec facile quis terram inveniet Ungaria magis hospitalem, quod et Captivi, quos per annos detinere apud nos visum fuerat regi, Tibi, mi optime! facile confitebuntur. Est enim coelum et terra nobis adeo ferax bonorum om-

nium, ut lapides essemus duriores cotibus riphæis Tuis, si non daremus cuique, qui illis quorum nobis est abundantia, indiget.

Te magni et fecimus, et facimus quia Tibi eadem est patria cum viro immortalis, Sueco illo equite Linnaeo. Tibi gratias agimus, quod ad historiam naturalem Patriae nostrae non parvi, sane, pretii adjecisses calculum. Laudamus Te et veneramur, certo; non enim falsi sumus, et ancipites et bilingues nos Ungari, qui veritatem vel ipsi regi dicere non recusamus et Papae; laudamus Te, et veneramur in Tua persona praeclarum Botanicum, et dignum patriae Linneorum, Thunbergorum, Retziorum, Swartziorum, Afzeliorum civem; laudamus opus Tuum insigne, et grata certe mente accipimus; sed Praefationem Tuam ad opus tam praeclarum, quis Diabolus Tibi, mi bone, hanc dictavit? Audivimus olim, nam fuimus apud Fennones, patriae Tuæ nuperrime ad hucdum cives, qui lingua nostrae fere agnata utuntur, audivimus, dico, et legimus, in Lapponia, ubi vero non fuimus, sed ubi Tu stetisti diu, sagas existere, quae peregrinantibus malos ventos, et nescio quid precari solent. Malus talis ventus certo in praefatione Tua sese efflat, et non nisi e saga lapponica in peram Tuam inclusus, ubi ais:

„*Homines planitici Hungaricae, saltem ii qui sub libero coelo ut plurimum vivunt, Arabis*“ (anne voluisti Arabibus potius dicere? Non intelligimus Te satis bene) „*valde similes esse videntur respectu victus et aemictus*“. Ecce! Suevi nos, Ungaricos homines, Turcarum filios et nepotes credunt, Sueci plane Arabes! Ecquid si Arabes essemus? Anne non tota Europa ab Arabibus artes didicit? Haberent, rogo, Suevi Viennae Turrim Sti. Stephani, nisi Arabes Europaeos docuissent architecturam illam, quam gothicam vulgo dicunt, sed quae vera est Saracenorum? Sed, non contentus Arabibus nos adsociare, ais sequente themate:

„*Totos pinguedinibus*“ (quot? anne credis nos tot pyxides ferre, quot Parisini?) *se inungunt uti hottentotti*“. Ridete, Corvini filii! hottentotti sumus, qui Arabes fuimus in linea superiore. Hottentotti! Des mihi manum, Pasquich, Kitaibel, Schwartzner, Vinc. Batthany, Berzeviczy, ut more hottentottorum nos manus nostras premere et quati possimus! Vides Danubium nostrum? Est Elephantum flumen (Olyfanten-River). Et Tibiscus noster est Flumen Oraniae. Jam hac nocte qui uxore gaudemus, videbimus statim, utrum uxor nostra, sit vera hottentotta, uti Tu ais, mi bone Suece.

Credis „*ad effectum nocivum aëris avertendum*“ quod pasto-

res pecudum nostri sese inungant. Anne qui ter uniti Tiberim transnatarunt, corpus non unxere Romani? Tu subjicis: „*Lappones nunquam se unguunt, nisi tantum in facie culicum causa*“. Et nostri Tsikoses se unguunt, et in p-d-ce, si superis placet, et non tantum culicum, sed. et pulicum et pediculorum causa, quia in pusztis nostris non est aqua sufficiens ad natandum et lavandum indusia, et quia ungaricus homo semper munditiei studet, et corpus purum servat, et animum: non enim pediculosi sumus et serviles Poloni.

„*Porro semper Allio vescuntur*“. An Allio Porro vel porro Allio? Edit et Rex noster Allium, si e vervecibus nostris femur ad prandium sibi adponi jubet. Quid si Allium comedimus? Cre-disne Te Horatium, ut Allium tam dithyrambice damnes, ut ille qui:

„Parentis olim si quis impia manu
Senile guttur fregerit,
Edat Cicuti, Allium nocentius!
O dura messorum ilia tu!

O dura Suecorum ilia, qui et Allium nobis denegare volunt!

„*Pellem ovinam semper in corpore trahunt*“ (quot, quaeso, bovis? Induimus pellem, sed non trahimus) „*quam collo adnexam in latus corporis vento obversum vertunt*“. Hoc credo et Lappones Tui faciunt: pallium siquod habent, vento obijciunt. Nonne? „*Quod ad animi dotis attinet, multi Hungaros accusant eos parum laboriosos esse*“. In quem finem laboriosi essemus; quum Imo nos non nobis; 2do terra nostra plurimam partem pro nobis sit laboriosa, ut nunquam vel maxime desidiosus in Ungaria fame perierit. Anne unquam, ubi ferax terra, laboriosos vidisti homines? Venias mecum in Poloniam feracissimam, in Bavariam fertilissimam, in uberrimam Hispaniam et Africam borealem, videbis ibi placide quiescere homines, ipsa natura partem operis in se suscipiente. In damnatis vero terris borealibus, in sterilioribus aridis sabulosis saxosis, ubi vel operosior homo vix sufficientem panis quantitatem sibi suisque sudore suo elicit, uti in Borussia, Saxonia, Helvetia facile nobis magis laboriosos invenies. Largitor ingenii venter est. Haec de „*animi dotibus*“ quantum idiomate Tuo Wahlenbergiano, ad stomachum et brachia; nos vero Ungari sub „*animi dotibus*“ potius ingenium intelligimus, quod certo non habemus, quia Pasquichii, Schwartneri, Engeli,

Kitaibelii, Valyi, Batthyani nostri sunt hottentotti, et toti alii celeberrimi viri.

„*Hungarus semper conservat ferocitatem certam, et propensum animum in res equestres et latrociniales, inclinationem ad superstitionem, multamque phantasiam de miraculis e. s. p.*“ Ergo *ferocitatem certam* habemus nos Ungari? Si hoc est, *certo feroces sumus homines*. Sed fors veluisti dicere, Suevorum more *certum* pro quoddam utendo, ferocitatem quamdam et hanc non negabo: sumus enim parati tollere cornua in detrectatores patriae et nationis nostrae, et habemus tunc quamdam ferocitatem, uti vides; nam ego ferociter tibi barbam vello. Et hoc non sufficiet. Faciam Tibi processum, quia dicis nos Ungaros habere „*propensum animum in res latrociniales*“. Ego sum Ungarus, ergo haberem „*propensum animum in res latrociniales*“. Jam quisquis *propensum animum* habet in res latrociniales, latro est; ergo ego sum latro. Heus Tu, dulcissime rerum, videbis in proxima sede dominali Te citatum ad Comitatum inclytum Abaujvariensem, ubi Tibi benevoli fuere latrones ungarici, et videbis ibi machinam, quam vocamus Teresz, et ibi Te Haiduki nostri tereszabunt (ut Tua latinitate Utar) quam *ferocissime* puncto injuriarum et mihi — bassama [a jegyzetben: hic scribas einen kräftigen ungarischen Fluch] — et nobilissimae Ungarorum nationi integrae inflictarum. — *Supersticiosos* nos dicis, et *multam* habere *phantasiam* de *miraculis*? Vos, quorum doctissimi viri scriptis edidere, quod mures depluant apud vos de coelo? Vos, quorum doctissimi viri paradisu in vestra *glaciosissima* (en verbulum Te dignum!) patria situm fuisse scriptis mandavere? Tu mihi videris *multam* habere *phantasiam*, et nos omnes hottentottos, quotquot sumus, longe phantasiis superare.

„*In Hungaria nullae artes et Scientiae, nulla industria et commercia*“. Cave, Tibi dico, Cave! integram enim Tibi Bibliothecam nostram nationalem Szechenyanam, cujus Catalogus volumina octo sat magna efficit, Tibi ad caput jaciam, librum pro libro (ut dicere soles) et stabis per annum, si expectare vis, donec sic a priori et a posteriori, prouti liber jactus Te feriet, Tibi comprobaverim, nullas esse apud nos libros. Nunquam hoc argumento in te usus fuisset, nisi feroces nos Ungaros dixisses. Te tamen non mendacem fuisse vel hoc solo simul argumento comprobare volui. *Nullae* apud nos *artes*. Quid artes apud Hottentottos quaeret? „*Nulla industria et commercia*“. Fors nulla industria et nullum commercium? Tu nunquam nec vidisti nundinas pesthinenses, debreczinen-

ses, nec audivisti de illis: scires enim, nisi illas plane ignorares, nundinis hisce plus auri et argenti apud nos in circulum agi quam nec ipsissimus rex Tuus in tota Suecia per annum sibi lucratur. Sed de commercio Tecum non loquor, es enim Botanicus, et circa commercium non multum intelligis, ex ea ipsa ratione, quia non es mercator.

„*Nullae viae publicae vel aliae institutiones rempublicam spectantes*“. Anne existit via magis regia, quam quae Buda Vienam ducit? An via Romanis dignior, quam Josephina et Carolina, quae ad Littorale ducit? Et quum „*institutiones rempublicam spectantes*“ nobis denegas quid quaeso est nostra ditissima Universitas? Tot Lycaea? Tot Gymnasia? Praeter Anglos et Gallos natio ungarica sola est et unica in toto continente, quae habet Bibliothecam *nationalem*, Museum *nationale*, nec suecicum. Anne instituta (*Institutiones* enim sunt in Corpore Juris cum pandectis) haec non ad rempublicam spectant?

„*Nulla libertas totius populi, sed tantum Aristochratia, quae magis orientem versus in crudelissimum despotismum abit*“. Dicas mihi, amice, in quo terrarum angulo sit „libertas totius populi“ et statim Tecum me ibi transferam. Ille terrarum mihi praeter omnes Angulus ridet.

Ego saltem in peregrinationibus meis id addidiri, miseram contribuentem plebem, i. e. rusticos et cives, ubique terrarum plurimum solvere, nobiles multo minus ubique, Ecclesiasticos parum vel nihil. Anne Tu in ipsa Tua patria adeo peregrinus es in Israel, ut nescias rusticos Tuos suecicos omnem fere sub Gustavo anno 1772 regnante deperdidisse libertatem? In Pyrenaeis, ut in Riphaeis et in Carpathis, ubique mos idem, ratio eadem est: pauper ubique jacet. Ergo totum orbem debes dicere aristocratium, sed non *aristocraticum*. An in Russia sit crudelissimus despotismus, uti ais, nescio: nam de Russia certo loqueris, ubi dicis: quae magis orientem versus-si enim in Carpathis orientem procedis, cades in Wolgam. Fui quidem in Russia, et ibi vidi flagellum dictum *knut*. Attamen utrum *knut* sit crudelior, quam baculus ad posteriora, uti apud nos moris est, vel ad plantas pedis, uti apud optimos vicinos nostros, profecto nescio: nam neque *knut*, neque baculum unquam promerui, aliis semper idem faciens quod volui mihi fieri. Categoricalis hic imperativus est scutum herculeum contra omnes *knutas* et baculos et credo contra ipsum *pacibulum*. Haec est philosophia nostra domestica.

„Statui febrili jungitur ea in his terris satis nota libido“. Videris mihi haec revera in statu febrili scripsisse. An unquam in orbe terrarum libido statui febrili jungitur! Video in Te „*multam*“ ut nos culpasti „*phantasiam de miraculis*“ nam miraculosi quid e nobis Ungaris fecisti: *libidinosos et febriles aristocratos hottentotos!* Sed neque boves nostros sivisti pasci is pate dicendo:

„*Boves hungarici tam longipedes sunt, tam gracili corpore griseo instruuntur et longis cornibus ornantur, ut cervos magis referant, quam boves helveticos*“. Griseos quidem cervos nondum vidi, neque Te, si in alterum Actaeona mutareris sub specie cervi Tui ungarici, et si ego canis Tuus essem, pro cervo facile haberem. Boves nostri, ais „*toti sunt quasi essent ex succi et electricitati per stimulantes ventos hungaricos*“. Anne Te potius venti stimulavere, cum haec scripseris? Electricitati boves per ventos! Alter es certo Aristoteles, qui ni fallor, nam ad manus nunc non est, in „*Peri palaion akousmaton*“ a ventis concipere narrabat cervas. „*Eorum dicitur caro multo macrior vel magis macerata est et ferinum quid sapit ad instar cervorum*“. Nescisne de gustibus non esse disputandum? Ego olim non potui comedere pinguissimam et sebum redolentem bubulinam Holsteniorum, sed non vituperavi ab hanc rem dolia illa sibi quadrupedia, et cuilibet, qui, os sibi cum illorum sebo illeverat, precatus sum: bonum appetitum!

„*Equi hungarici in alpes ad pascendum ducti interdum ad plures centenos frigore pereunt media aestate*“. Idem et russicis fors equis accideret, si nive obruerentur. Sed, mi care, equi ungarici non in Carpathis, sed in aequore pannonico Danubium inter et Tibiscum habitant.

„*Verum saltem est*“ ais „*carnem ovinam in Hungaria tam laetam fieri, ut parum edulis hebeatur*“. Dicit certo quis Ungarus de Te cum Terentio.

Nec lux nec cibus est gratus illi — Sueco. Nisi iterum quaestio esset de gustu, disputarem Tecum. Vervecum in patria non facile Tibi quis, quae scripsisti, credet.

Si iterum fors ad nos hottentotos e Polo Tuo lapponico descendes, scribas de plantis plurimum rogamus; de Physica parum; nam pauper es in Physicis, et, quum pauperes ob paupertatem carere inhumanum sit, tacemus; de statu vero Ungariae ethico (quia alto supercilio scripsisti, et valde nos despiciere videris, Tibi barbam parumper vellicavimus) plane in posterum sileas taceasque.

neque buccas unquam amplius infles. Neque enim videre oculis, nec scribere calamo potes latino.

Quid credis, amplissimus noster Palatinus, cujus tamen, ut ipse ais „*litteris patentibus munitus, sine quibus neque iter recte instituere neque tutus (?) perficere*“ potuisses, iter perfecisti, dicet, si grata mente illum facis Palatinum hottentottorum? Ridebit sane; sed simul cavebit, ne aliis peregrinantibus, Te forte melioribus, litterae patentes regiae tradantur, quia, ut Tuo exemplo patet, non raro clementia sua regia abutuntur barbari exteri. Et sic Tu non Tibi tantum, sed et modestioribus Te hominibus aditum ad Ungariam clausisti, gratiam Palatini, et corda nobilia Ungarorum.

Vale, et sapere aude.

Quinque Ecclesiis 15ta Augusti 1815.

XI.

A botanikai tanszék első concursusa.

Orv. fac. Iratok Lenhossék d. a. 1815/16. Fjk: 1786/271.

Inclyte Magistratus Academice!

Humillimum obsequium Benigno-Gratosi Excelsi Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici Intimati, die 4a Junii a. c. sub. No. 16,053 emanati, concursus pro vacante in Regia hac Scientiarum Universitate Botanicae Cathedra, die 3a Septembris a. c. ac subsequius celebratus fuerat, super quo sequentem demissam exhibemus Relationem et Propositionem.

Consedit Facultas hac Medica die 3a Septembris a. c. hora 9a matutina, deliberatura super proponendis pro eo Concursu thematibus et tentamine practico.

Comparerunt autem ad concursum hunc sequentes:

Josephus Adler, Medicinae doctor, 27 annorum, sanus, Romano-Catholicae Religionis, coelebs, Weszprimio ejusdem nominis Comitatu oriundus, Linguarum Latinae, Hungaricae, Germanicae, et aliquid Gallicae gnarus.

Carolus Constantinus Haberele, Philosophiae Doctor, plurimarum eruditatum Societatum Membrum 52 annorum, sanus, Romano-Catholicus, coelebs, Erfurti in Turingia natus, Linguarum Germanicae, Latinae, Gallicae, Italicae et Anglicae gnarus.

Samuel Genersich, Medicinae Doctor; Civitatis Leutsoviensis Physicus, et Complurium eruditarum Societatum Membrum, 48 annorum, sanus, Kaesmarkiensis e Seepusio, uxoratus, Linguarum Latinae, Hungaricae, Schlavicae, Gallicae, Italicae et Anglicae gnarus.

Proposita tum fuerunt pro scripto tentamine, latino sermone elaboranda themata sequentia:

I.

Exponere comparative Systemata Vegetabilium *Linnaei* et *Jussieuixii*, eorum virtutes et errores, simulque critice enarrare emendationes (sic dictas) Systematis Linnaei.

II.

Exponere, qua methodo cognitio terminorum Artis botanicae doceri possit, ita, ut tirones eam facile et cito comprehendunt, et eosdem mox atque fundate usui applicare sciant.

III.

Exponere generatim characteres ordinis naturalis fungorum.

Elaborarunt Concurrentes responsa sua A) B) C) et traderunt obsignata Professoribus alternam inspectionem habentibus: Samuel Genersich quippe hora 3a post meridiem eadem 3a Septembris die; Josephus Adler hora 5¹/₂ vespere, et Constantinus Haberle hora 12a noctis.

Die 4a Septembris Facultas Medica hora matutina 9a iterum consedit, qua occasione, praesentibus occurrentibus scripta eorum reserata, filis consuta, Sigillo Facultatis et concurrentium obsignata, et marginabilis signis notata fuerunt.

Tum unus post alterum in Conclave accitus, plantam unicam (*Lobeliam cardinalem*) practice determinare, ejusque characteres, praelectionis instar, latino sermone exponere jussus fuerat. Samuel Genersich id plantae specimen brevissimo tempore rite definivit, et characteres praecipuos ejus exposuit. Josephus Adler *Lobeliam fulgentem* declaravit. Carolus Haberle *Lobeliam fulgentem* quoque compellavit, characteres tamen ejus fusissime, et exactissime descripsit. Apparuit autem in orali hoc examine, memoratos concurrentes proponendi, et explicandi modum habere bonum; Carolum Constantinum Haberle quod methodum observationis, et expositionis plurimum praestitisse.

Pro practico denique tentamine plantae 15, e variis Systematis classibus numeris suis distinctae, singulis concurrentibus distributae fuerunt, cum eo, ut eas determinent, nominaque earum generica et specifica juxta numeros, adjecta etiam cujusvis exemplariis descriptione, in chartam conjiciant. Eum in finem singulo Concurrenti data fuerunt opera sequentia: *Linnaei* Systema vegetabilium, *Willdenowii* species plantarum, *Personii* Synopsis vegetabilium, et *Schultesii* Flora des oester. Kaiserstaates. Determinarunt Concurrentes eas plantas sub alterna Professorum vigilia, et consignarunt specimina sua practica D., E., F.)

Die 23a Novembris a. c. Concurrentium Acta A-F, critica eorum Recensio G.) et Instantia H., I., K., in pleno Facultatis Consessu lecta et in discussionem sumta fuerunt.

Perpensis autem iis, quae Concurrentes in theoretico, et practico Concursu praestiterunt, Facultas haec Recensionem sub G. per omnia adaequatam et justam, ac plene exhaustientem comperit, ut adeo sequens statuere debuerit judicium:

„*Samuel Genersich* practicas cognitiones Botanicae insignes quidem possidet, empyricas tamen plurimum, verae scientificae cognitioni haud suffultas, adeoque incertus. Ex eo etiam est, quod in tentamine practico bene substiterit, in theoretico vero minus responderit, primam quaestionem *ne mediocriter quidem* resolverit, *secundam satis bene* diluerit, et in tertia tale dederit specimen, ut appareat, eum id thema *non intellexisse*. Elaborata ejus incompleta sunt, erroribus non paucis referta, logico ordine destituta; continent practerea adsertiones plures, e quibus apparet eum Systema Linnaeanum non ubique fideli retinuisse memoria, Jussieuxianum autem plane non noscere. — Si vero considerentur practica cognitio, et habitus, quam idem Genersich in botanica Scientia possidet, et zelus peculiaris, quo ad cognoscendam Floram Hungariae plurimum contribuit, hortum etiam botanicum Regiae Universitatis locupletare adjuvit, et reiteratam BGrsum Excelsi Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici complacentiam promeruit, seque cum pluribus eruditis viris et Societatibus in nexum se posuit; si ejus diligentia, quam in conscribendo manuscripto Flora Scepusiensis, sub L., super quo tamen judicium scientificum ferri non antea poterit, quam ubi opus typis expressum, et cum plantis descriptis comparatum fuerit; si denique merita alia, quae idem concurrens in Instantia sua sub K.) adducit, suisque probat (A-M.) ad nexis, in conside-

rationem sumantur; *tum laude omnino dignus idem censi debet Genersich.*

„Josephus Adler in practico tentamine ostendit Scientiae botanicae diligenter se impendisse, multasque plantas memoriae mandasse; deest ei tamenabilitas in determinandis generibus et speciebus, longiore nonnisi exercitio acquirenda. Theoretica vero ejus cognitio ac notio Literaturae multo tenuiores sunt; unde quaestionem *primam relate* ad Systema Linnaei bene quidem exposuit, Jusseuxii vero systema sibi cognitum non esse suo ostendit elaborato; im quaestionibus denique *secunda*, et *tertia* minime satis fecit. — Etsi igitur concurrentis istius elaborata haud talia sint, ut exinde appareat, eum Botanicum esse magis eruditum et habilem, conatus tamen ejus, quos in disciplinam eam impenderat, *laudabilem merentur memoriam!*

„*Carolus Constantinus Haberle* tentamen practicum *bene et solus critice fecit*, et comprobavit, se versatum omnino esse in determinandis vegetabilium speciebus, et describendis characteribus earum; *eminenter* se possidere methodum pro eruendis critica ratione plantarum differentiis. Theoretica autem ejus concurrentis cognitio, e lectione librorum permultorum hausta, et propriis observationibus ac ratiociniis locupletata, *insignis* plane est, unde quaestionem primam supra omnem cum prioribus comparisonem, et *praestantissime* resolvit, *secunda bene* satisfecit, et tertiam hactenus dilucidavit, ut certo appareat, eum in Scientiis auxiliaribus bene versatum esse, tantoque pollere judicio critico, quo doctrinam de fungis, multum adhuc incompletam, cum vero scientiae utili perficere possit.

„*Quare Facultas Medica Carolum Constantinum Haberle unicum et solum pro vacante in hac Regia Scientiarum Universitate Botanices Cathedra eminenter proponit, et impensius commendat.* Et quidem e sequentibus adhuc rationum momentis.

1. Quod idem Haberle eruditionem insignem in Scientiis Naturalibus, et nonnullis Disciplinae Medicae ramis penes complures Germaniae Universitates, manucentibus Celeberrimis Doctoribus publicis hauserit, et Doctoris Philosophiae Laurea in Erfordiensis Universitate condecoratus sit.

2. Quod Scientiam suam adsiduo, et longa annorum serie continuato studio, celebratissimorum Institutorum Literariorum frequentatione, et factis is scopum scientificum itineribus per Germaniam, Helvetiam, Galliam, Poloniam, Bohemiam, ac per Hungariam

auxerit, amplamque rerum naturalium sibi procuraverit, et certo *raram* cognitionem.

3. Quod editis operibus mineralogicis, botanicis, et meteorologicis sub M.) adnexis, adeo inclaruerit, ut sibi laudabile non modo meruerit inter Viros eruditos nomen, verum etiam, ut Diplomata ostendunt in Fasciculo sub N.) adclusa, plurimarum eruditarum Societatum Membrum renunciatus exstiterit.

4. Quod tam eximias possideat in Botanica theoretica, ac practica cognitiones, ut non modo tirones optime erudire, verum ipsam Scientiam ad altiorem perfectionis gradum provehere valeat; id quod non solum per Concursum theoreticum, et practicum comprobavit, verum editis etiam operibus et exhibito nobis Herbario vivo, 1500 plantas continente, optime coordinato ac conservato, inque Patria nostra jam collecto, contestatus est.

5. Quod cum Botanicis optimis, aliisque eruditis viris in literario sit nexu, adeoque praestare plurimum possit pro locupletando Regiae Scientiarum Universitatis Horto botanico.

6. Quod Linguarum cultarum plurimarum habeat cognitionem ac proinde Scientiam botanicam excolere plurimum valeant.

7. Quod in Historia Naturali, Mineralogia ac Zoologia insignem habet eruditionem, hacque respectu patriae, et Regiae Scientiarum Universitati plurimum utilis esse possit, ipsosque earum Disciplinarum Professores aegrotantes, aut alia ratione impeditos, supplere cum fructu optimo possit.

8. Denique adcedit, quod de moribus optimis, de humanitate, ac mansuetudine laudetur, adeoque omni plane respectu pro Doctore publico commendari ac proponi mereatur.

Datum e Consessu Facultatis Medicae Pesthini, die 23a Novembris, An. 1816.

M. Lenhossék.

H. A. Decanus

Decanus et

Facultas medica.

Ugyanehhez melléklet. 1.

Kritika (epicrisis) az 1-ső kérdés kidolgozásához:

Dnus Haberle hac sua dissertatione unicus inter concurrentes scientiam deposuit criticam eppriis fluentem, monstrat litteraturam fusam, non titulis librorum citatorum circumscriptam, sed realem et digestam; ipse observator apparet divisione vegetabilium fundata et pulchra in vera et spuria, epigynorum et perigynorum verorum aut spuriorum etc.; solus in auxilium suae dissertationis vocat cognitio-

nem phytotomicam: haec quoad generalia et specialia exposita sunt ordine logico, definitiones sunt verae, materia longe copiosior est ea caeterorum concurrentium: sic solus enarrat historiam systematum sensim perfectorum, errores syst. Linnéani speciales plures, similiterque emendationes plures exponit. Is unicus systema Jussieui quoad essentiam, errores, virtutes et emendationes speciatum dilucidat ideo quoad omnes ordines 100 in tabula exponit. His de causis dissertatio haec prima nullam concurrentium cum Dno Haberle admittit comparisonem.

Kritika (epicrisis) a 2-ik kérdés kidolgozásához.

D. Haberle hinc quaestioni quod omnes respectus satisfacit, et in ejusdem expositione tam theoriam quam practicam executionem se possidere testatur, imo plures discipulos Botanicae eundem habuisse assatim patet, ex intentione demonstrationis et ordinis ad fautem instructionem tyronum dirigendi.

Kritika (epicrisis) a 3-ik kérdés kidolgozásához.

Dnus Haberle hujus dissertationis respectus physiologicos, chemicos, mechanicos s. anatomicos critice et fundate enarrat, et summatim exhaurit, ut addi paucis nil queat.

A szóbeli vizsgához.

A *Lobelia cardinalis* meghatározása.

D. Haberle esse *Lobeliam fulgentem*; esse syngenesestam monogamam, cum tamen antherae connatae sint, inferius liberae, hinc plantam a numero staminum esse potius pentandram. Calyx monophyllus quinquefidus, corolla monopetala irregularis, quasi bilabiata: labio inferiore 3 fido. Antherae cohaerentes. Capsula trilocularis. Foliis sessilibus lanceolatis denticulatis. Quoad determinationem speciei planta haec maxime accedit ad *L. persicifoliam*: fol-ovatis lanceolatis, basi denticulatis serrulatis differt tn ab eadem, ut non sit *persicifolia*.

Epicrisis.

Dnus Haberle hanc plantam aequè vocavit *Lobeliam fulgentem*, quam nullus auctorum notiorum citat; accedere tn ad *persicifoliam* Cavanilles apud Persoon II. 212. simulque differre addidit. Is vero plantam hanc satis expedite, et inter concurrentes fusissime et exactissime descripsit, adeoque quoad methodum observationis et expositionis plurimum praestitit.

15 különböző növény meghatározása.

Achillea crithmifolia	A. distans
A. setacea	A. ligustica quae accedit setaceae
A. micrantha	A. pubescens
A. filicifolia	A. filipendulina
A. speciosa	A. ptarmicae affinis, recte
Basella rubra	Basella rubra
Lobelia cardinalis	L. persicifolia
Cyrilla pulchella	C. pulchella
Picnanthemum virginicum	P. virginicum optime
Ballota lanata	B. lanata
Seseli tortuosum	non determinavit
Euphorbia picta	E. brasiliensis?
Stevia purpurea	S. purpurea
Acmella buphthalmoides	A. buphthalmoides
Helichrysum chrysanthum	H. chrysanthum
Epicrisis.	

Dnus Haberle determinavit bene plantas 7. Ex his apparet Dnum Haberle in praxi versatum esse, et quidem critice atque methodice: critice, cum descriptiones exactissimas, atque longe completiores Dno Genersich dederit (naturaliter observationi optimae innitas), cum plantas duas (9. Picnanthemum, et 14. Acmellam) ab auctoribus varie denominatas notis propriis innitens non denominaverit obiter, sed solus optime determinaverit, cum Achilleam quintam non simpliciter ptarmicam dixerit sed ei solum accidentem (quam aequae uti caeteri Dni concurrentes determinare non potuit); cum signo interrogationis dubia, nec satis evolvenda notaverit potius, quam simpliciter affirmavit.

Haec demonstrant, Dnum Haberle esse vere practicum, scientificum et observatorem.

Corollarium super concursu toto: Dnus Haberle

in 1 mam questionem supra omnem comparisonem respondit; 2 dam bene resolvit. 3 tiam ex omnibus scientiis auxiliaribus et observationibus botanicis, etiam propriis complete et profundissime pertractat. Practicum tentamen bene et solus critice fecit. Dnus Haberle possidet Scientiam theoreticam e principiis deductam et fundatam, cognitiones copiosas ex omnibus doctrinis Botanicae deductas, unde plura solus novit et narrat, sic solus phytotomicam cognitionem profert, tenet iudicium criticum lectione et observatione suffultam, et lite-

raturam copiosissimam digestam. 2-do in Praxi est multum versatus, critica demonstratione et plantis optime descriptis eminens, methodologiam botanicam etiam adplicare noscens; imo et ipse est observator botanicus novis respectibus inventis et novis characteristicis prolatis clarus.

Pest, 816. nov. 22.

Joannes Schuster.

XII.

Kerti szabályzat Haberle idejéből.

Orv. fac. Iratok Streitt dék. a. 1819/20. Fjk: 1909/214.

Instruction oder gesetzliche Vorschrift für den Obergärtner des botanischen Gartens der Königlich-Ungarischen Universität zu Pesth.

A.

In Betreff der Gartencultur und Saamensammlung.

1. Der botanische Obergärtner (Hortulanus sive cultor primarius) hat sich in allem was den botanischen Garten betrifft, genau und pünktlich nach dem ausdrücklichen Willen des Professors der Botanik und Praefecten des botanischen Gartens zu richten, denn diesem letzteren steht von Amtswegen (vi officii) allein das Recht zu, zu bestimmen, was jedesmal zu nächst im botanischen Garten geschehen soll und wie alles eingerichtet seyn soll.

2. Vermöge-Artikel 1. darf daher der botanisch. Obergärtner ohne vorhergegangene Rücksprache mit dem Präfecten des botanischen Gartens und ohne dessen spezielle Genehmigung keine Veränderungen im botanischen Garten vornehmen und keine Neuerung einführen.

3. Wohl aber hat der botanischer Obergärtner die Verpflichtung, alles genau so zu erhalten, wie es der Präfect des botanischen Gartens angeordnet hat, oder verordnet wird.

4. Insbesondere hat der botanische Obergärtner darauf zu sehen, dass die Gewächshaus-Pflanzen in jeder Rücksicht so behandelt werden, wie die tabellarischen, im botan. Garten vorhandenen Vorschriften, welche nach den besten, und neuesten Gartenbüchern mehrerer Nationen entworfen sind, und für ganz neu vorkommende Pflanzen noch ferner zu entworfen sind, dazu die Anleitung geben.

5. Der botanische Obergärtner hat besonders darauf zu sehen, dass die vom Präfechten richtig und mit *vidi* bezeichneten Pflanzen ihre Nahmen und Zeichen behalten, auch von falschen Kräutern weder unterdrückt noch verdrängt werden. Das Ausreissen falscher Kräuter hat daher der botanische Obergärtner entweder selbst zu verrichten, oder nur in seiner Gegenwart von den Gesellen verrichten zu lassen; weil die Gartengesellen hiezu für sich allein zu unerfahren sind.

6. Der botanische Obergärtner hat alle mögliche Sorgfalt auf die Erhaltung der bereits im Garten vorhandenen Pflanzen so wie auch die richtige, und vollständige alljährige Einsammlung der Saamen zu verwenden, so dass derselbe von den selteneren und seltensten in- und ausländischen Pflanzen die Saamen selbst einzusammeln und die Aussaat derselben nicht weniger selbst eigenhändig zu besorgen hat.

7. Auch hat der botanische Obergärtner stäts dafür zu sorgen, dass die Saamensammlung immer in der vorgeschriebenen Ordnung aufbewahrt, geordnet und bezeichnet sey.

8. Der Zutritt zu dem Saamenzimmer steht bloss dem Präfechten, dem Assistenten, und dem Obergärtner zu. Die Gartengesellen sollen so viel wie möglich von dem Saamenzimmer zurückgehalten werden. — Uiberhaupt stehen die Saamen, Kiele und Knollen immer unter der strengsten Aufsicht und Verwahrung des botanischen Obergärtners.

9. Jedoch dürfen ohne specielle Erlaubniss, und Einwilligung des Präfechten weder Saamen noch lebende Pflanzen an irgend jemand abgegeben oder aus dem Garten hinweggenommen werden; weder von dem Obergärtner noch von dem Gartengesellen; — wer dagegen handelt, und nach erfolgter Ermahnung des Präfechten davon nicht ablässt, verlieret seine Amtliche Anstellung, bey dem botanischen Garten.

10. Der botanische Obergärtner empfängt von dem Präfechten des bot. Gartens das neueste und vollständigste Verzeichniss aller vorhandenen Pflanzen und aller vorhandenen Saamen, und hat diese doppelten Verzeichnisse Künftig selbst, nach Maassgabe des jährigen neuen Zuwachses fortzusetzen, und zu ergänzen.

11. Auch hat der botanische Obergärtner stäts aufmerksam diejenigen Pflanzen aufzuschreiben, welche von Zeit zu Zeit aussterben, damit solche bald möglichst aus eigenen oder fremden Saamen wieder erzogen werden können.

12. Ohne specielle Genehmigung des Präfeckten dürfen weder der Obergärtner noch die Gartengesellen fremde Pflanzen zur Pflege und Uiberwinterung in den botanisch-Garten einbringen. Der Präfeckt hat jede Pflanze als zum botanischen Garten gehörig zu betrachten, welche nicht mit seiner Genehmigung in den Garten eingebracht worden ist.

B.

In Betreff der Arbeitszeit und der Aufsicht über die Gartengesellen und Tagelöhner.

13. Dem botanischen Obergärtner sind die drey Gesellen und der beständige Tagelöhner des botanisch-Gartens, so wie vom Frühjahre bis zum Herbst, die ausserordentlichen Tagelöhner zu nächst untergeordnet; und hat derselbe solchen nach genommener Rücksprache mit dem Präfeckten des Gartens ihre Arbeiten anzuweisen und darauf zu sehen, dass diese ihre vorgeschriebenen Arbeiten zweckmässig verrichten.

14. Der botanische Obergärtner ist verpflichtet, zur Normalmässig vorgeschriebenen Arbeitszeit der erste im Garten zu seyn; und ebenfalls bis zu Ende der Arbeitszeit die Aufsicht zu führen.

15. Ohne specielle Erlaubniss des Präfeckten darf daher der botanische Obergärtner sich nicht von Pesth entfernen.

16. In der kälteren Jahreszeit, in welcher die Gewächshäuser geheizt werden müssen, ist es vorzüglich Pflicht des botanischen Obergärtners, täglich öfters, besonders aber spät Abends um 8—9—10 Uhr, und dann auch zeitig früh morgens nachzusehen, ob die Gärtnergesellen den in der verschiedenen Gewächshäusern vorgeschriebenen Wärmegraden gemäss, gehörig, dass ist weder zu viel, noch zu wenig geheizt haben, und hat der selbe auf die zweckmässige Heitzung streng zu halten.

17. Ohne genomme Rücksprache mit dem Präfeckten des botan. Gartens und ohne dessen specielle Genehmigung kann der botan. Obergärtner keinen der drey Gesellen, noch den beständigen Tagelöhner des botan. Gartens entlassen, oder ab danken, auch nicht einen neuen aufnehmen, im Fall einer von selbst aufsagen und abgehen sollte. Vielmehr hängt Abdankung und Aufnahme der Gärtnergesellen vom Präfeckten ab.

18. Ist Verdacht vorhanden, dass die Gärtnergesellen sich Saamen des bot. Gartens zugeeignet haben, so steht dem Obergärtner im Beyseyn des Präfeckten das Recht zu, das Gesellenzimmer und

die Kästen der Gesellen unversehens zu untersuchen. Saamen von gemeiner Garten Blumen können die Gesellen zwar für sich haben, aber nicht ins geheim sondern müssen solche bey dem Obergärtner deponieren.

19. Grobe oder bedeutende Versehen der Gartengesellen, und der Tagelöhner hat der bot. Obergärtner baldigst dem Präfecten anzuzeigen.

20. Streitigkeiten zwischen dem bot. Obergärtner, und den Gärtnergesellen, so wie der Gärtnergesellen unter sich, sind zur gütlichen Ausgleichung und Beylegung, oder zu anderen nehmenden Maasregeln vom botan. Obergärtner dem Präfecten anzuzeigen.

C.

In Betreff der Aufsicht über die Gartengeräthschaften und andere Vorräthe des bot. Gartens.

21. Der botanische Obergärtner wird bey dem Antritt seines Amtes alle Arbeits Instrumente irdene und, und höltzerne, Blumen Geschiere, höltzerne und gläserne Geräthschaften, und andere Vorräthe des botanischen Gartens nach einem vollständigen Inventario über nehmen, und aufmerksam Sorge tragen, dass nichts verlohren gehe, nichts muthwillig verdorben werde, oder ohne Noth Schaden leide. — Auch hat derselbe dieses Inventarium fortzuführen, und jährlich die Abänderungen desselben (also Zuwachs, und Abgang der Geräthschaften) dem Präfecten einzureichen.

22. Der botanische Obergärtner übernimmt das jährlich für den botanischen Garten bewilligte Brennholz, und sieht darauf, dass keines davon aus dem Garten weggenommen werde. Von der achtzahn Klaftern jährlich bewilligten Brennholz gehören zwölf Klaftern für die Gewächshäuser, und das Gesellenzimmer, und sechs Klaftern für den Bedarf des botan. Obergärtners.

23. Auch übernimmt der botanische Obergärtner sämmtliches Bettzeug, und die Handtücher, welche für die Gartengesellen bestimmt sind, besorgt die Wäsche der Leintücher, und Handtücher, und reicht jährlich die Rechnung darüber ein.

24. Uibernimmt der botanische Obergärtner die siebenzig und zwey Pfund (72) Kerzen, welche jährlich für den botanischen Garten normalmässig geliefert werden, und reicht den Gartengesellen, so wie dem beständigen Tagelöhner des Gartens hie von den nöthigen herkömmlichen Bedarf ab.

25. Sind Bedürfnisse für den Botanischen Garten anzuschaffen,

oder sind Reparaturen vorzunehmen, so hat der botanische Obergärtner entweder schriftlich, oder mündlich deshalb an den Präfeckten des Gartens die Anzeige zu machen, damit letzterer vermöge seines Amtes in dieser Hinsicht verfügen könne; es darf daher der botan. Obergärtner ohne vorhergegangene Anzeige an den Präfeckten für den botanischen Garten weder Bestellungen noch Ankäufe machen.

26. Diese Instruction ist in duplo ausgefertigt; einmal dem Professor der Botanick, und Präfeckten des botanischen Gartens, und einmal dem botanischen Obergärtner, beyden zur Richtschnur und Handhabung einzuhändigen.

XIII.

Haberle jelentése a botanikus kertről 1817—23.

Orv. fac. Iratok Beer d. a. 1823/4. Fjk: 1. 79.

Relatio historica de Incrementis, mutationibus, meliorationibus Horti botanici Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae ab anno 1817. usque finem anni 1823.

I.

De statu pristino Horti botanici.

Media aestate anni 1817 infrascriptus hortum botanicum suae curae traditum habuit, quo anno otium omne impendebatur in statum horti sub quovis respectu perquirendum et examinandum; nam absentia fere continua Celeberrimi Professoris *Kitaibel* ab horto botanico, partim qua Exmissi a Regimine, partim vero ob curandam valetudinem in extraneis, ab hinc dissitis balneis aestatis tempore commorantis, factum fuit, ut cura horti botanici Hortulano parum assiduo concredita fuerit.¹⁾

¹⁾ Incuria hortulani defuncti, non minus Botanicis exteris e querelis Professoris *Kitaibel* erga illos nota fuit, id quod e litteris acceptis, et assertivatis constat.

Serie itaque plurium anorum confusiones multifariae irrepserant, et genera, et species permultae deperditae fuerant. — Revisione, et correctione plantarum sub falsis saepe nominibus ab exteris missarum non sedulo quotannis suscepta, errores innumeri enati sunt, et hortus cum duplicatis inutilibus inundatus fuit ita, ut revisione rigorosa per biennium ab infrascripto continuata, in fine status pristinus horti inveniatur talis, qualem Catalogus impressus de anno 1810, secundum examen susceptum modificatus, et huc advolutus demonstrat. ¹⁾

Silicet loco 4333 specierum in eodem anni 1816 Catalogo enumeratarum, prostabant tantum 2891 species, et genera 73 vacabant. Sed nec hae omnes in Catalogo enumeratae species revera adesse potuerunt, cum in eodem Catalogo occurrant multa specierum Nomina, nullius auctoris, et nullius systematis, non minus synonyma plura, tanquam species separatae.

II.

De statu moderno sensim, sensimque introducto.

A.

De Incremento plantarum Horti botanici. Incrementa plantarum ut plurimum e seminibus ab hortis exteris per seminum cambium acquisitis enata sunt; attamen per plura etiam a fautoribus horti aut donatione, aut mediante cambio plantarum acquisito fuerunt.

Tanquam fautores horti botanici hic praecipue nominari merentur: Illustriss. Dnus Franciscus ab Almásy qui plantas rarissimas pro Caldario in valore ultro 100 fl. V. V. efficientes donaverat. — Illustrissimus item Sigismundus a Pronay Viennae degens, qui quot annis 12 et ultra Neo — hollandicas rarissimas species erga seminum Cambium mittit, ita, ut valor plantarum e fonte isto provenientum quot annis ad 50 et 60 fl. V. V. calculari possit.

Anno 1817. hortus botanicus notabilem numerum arborum et fruticum exoticarum e horto Schwetzingensi acquisivit, et intra annos 1821., 1822., 1823. pluribus radicibus vivis plantarum rarissimarum e horto botanico Mutinensi et Neapolitano missis adauctus fuit.

Magnum numerum plantarum indigenarum alpestrium hortus

¹⁾ Status horti maxime neglectus illius temporis et Viennensibus notus fuit quod e litt. Celeberrimi a Jacquin hucdum asservata constat.

erga renumerationem 1820 a hortulano primario Rochel acquisivit, non minus Medicinæ Doctor Sadler Musei Nationalis Custos, et Pharmaciae Magistri Adler, et Lang; Mathias item Operschall Lyp-toviensis, et discipuli plures bene exercitati plantas vivas indige-nas rariores e regionibus montium carpatiorum horto donaverunt.

Cambium seminum cum hortis botanicis exteris de anno in annum accrevit ita, ut quale cambium olim locum habuit cum de-cem hortis, nunc cum 30 vigeat. — Ex istis itaque totius fere Euro-pae fontibus adveniunt nunc quot annis circa 2000 capsulae char-taceae cum seminibus, aut bulbis, e quibus circiter 1200 species proveniunt, inter quas horti quot annis acquirit revera novas 500, usque 600; nam plantis singulo anno accrescentibus, riteque exa-minatis semper 400, usque 500 species erroneae amoveri debent, quod antea nequaquam observabatur.

Conspectus autem generalis Elenchi explicat primo intuitu, summarie quantitatem totam, sub diversis respectibus consideratam.

Tantum specimina plantarum rariorum, plusquam duplicata, oblata occasione, indigenis per cambium ceduntur, aut penduntur. Nam horti botanici in regula nullibi sunt commerciales, et solum-modo specimina supervacanea e seminibus enata in favoneum horti aliis ceduntur.

Insuper area horti botanici Pestiensis satis restricta educa-tionem plantarum pro venditione nec admittit, cum per continuam augmentationem horti fine anni 1827. plantarum speciebus adeo replenus erit, ut antiquiores, minusque raræ species eliminari de-beant, ad spatium neo-acquirendis procurandum; nam area horti et hybernaculorum ad summum pro 9000 speciebus colendis suf-ficit.

B.

De mutationibus et meliorationibus in horto peractis anno 1818.

Mutationes necessariae executae sequentes, scilicet: 1mo Dup-licata plantarum obviarum et minus rariorum horto onerosa, et inu-tilia eliminabantur. 2o. Transplantatio fere omnium plantarum horti, secundum earum naturam ad loca magis convenientia suscepta et executata fuit. 3o. Collectio seminum in horto prostantium secundum Elenchum novum in Ordinem redigebatur, semina vetusta, et am-plius non germinantia reiiciebantur, et alia recentia plantarum de-perditarum ab hortis exteris desiderabantur.

a) Nota. Genera perplura, et species permultae tantum ea de

causa deperdita fuerint, quia quot annis revisio non instituebatur, et emortuae novitus non disseminabuntur. — Per intensum anni 1822i frigus ultra 400 species frigore quidem perierunt, sed tales e seminibus horti primi statim vere reproductae sunt. 4o. Exceptis plantis officinalibus mixtim ab antiquo plantatae erant, hoc anno separabuntur, spatiaque separata utrisque assignata sunt, simul cum subdivisionibus, quod usum Oeconomicum diversum, per inscriptiones in tabulis maioribus indicatum. Nec plantae annuae olim in areis separatis disseminabantur, id quod iam 1818 ea ex ratione introductum est, ut collectio seminum faciliatur, et nulla eorundem praetermissio tam facile locum habeat. 6o. Sexta fere pars horti botanici, spatia nempe in parte anteriori 900 orgiarum quadratarum capacia, et pro superaedificatione hospitiorum Professoris, et Hortulani Magistri destinata, hoc adhuc anno 1818 inculta, et variis impuritatibus repleta conspiciebantur. Spatia haec infrascriptus per advectionem 1200 Vehium terrae e locis diversis, intra et extra ambitum urbis procuratae elevando melioravit.

7o. Frutices omnes, loca minus apta habentes, in series liberas, septa formantes, transplantatae sunt.

8o. Pars anterior horti aestatis tempore, per pluviam copiosam saepe inundationi, plantis noxiae exposita fuit. Hoc malum per fossam novam loco apto exstructuram, pro futuro sublatum est.

9o. Decursu huius anni etiam repositoria graduata pro superimponendis vasis floralibus restaurata sunt.

10o. Vaporariis, sive Fimetariis in horto prostantibus hortulanus defunctus irrationabili modo non utebatur; quae nunc postquam fenestrae illorum reparatae fuissent, usui determinato serviunt.

11o. Scamna fixa, pro usu studiosorum in horto tranquille studia sua repetentium, et sedes quaerentium, nunquam prostabant. Talia hoc anno procurata sunt, et etiam pergula minor oblecta e lignis in horto prostantibus in usum studiosorum exstructa est.

Anno 1822o.

Debita et plena horti botanici administratio, et directio requirit, ut singulo anno catalogi plures revideri, ampliari, et rectificari debeant. Id quamvis antedecanee neutiquam fiebat, nunc tamen observatur adeo, ut:

27o. Omni anno catalogus alphabeticus omnium recenter collectorum seminum conficiatur. Pari modo:

28o. Conscriptus est catalogus alphabeticus omnium plantarum in horto Culturarum; et insuper:

29o. Catalogus numericus conscriptus habetur. Utilitas consignationis huius duplicatae, nominalis scilicet, et numericae eo tendit, ut, si superinscriptio nominis in asserculis illegibilis redderetur, planta secundum prostantem numerum ab hortulano de novo debite nominari poasit, et e contra. Porro si in seminum collectionum schedulis e sodalibus hortulanis nomen seminis plantae erroneae aut male, aut non legibiliter scriptum fuisset, correctio statim fieri possit secundum catalogum numericum; nam praecipue in colligendis seminibus cura maxima adhibenda est, ne confusiones nominum quaque ratione oriantur.

30o. Non minus quaelibet sectio hybernaculorum provisae est catalogo separato, secundum quem bis per annum revisio plantarum suscipitur, scilicet tempore autumnali post reintrationem plantarum ad hybernacula — alia vero tempore vernali, ut videatur, an plantae quaequam perierint, et ideo de novo seminari debeant.

31o. Semina omnia quot annis ab hortis botanicis exteris missa alphabetice in catalogum disseminationis conscribantur, ut incrementa cuiusvis anni pro praesenti, et pro futuro cognita maneant. Ad catalogos hos voluminosos hos conficiendos chartam scriptoriam hucadusque infrascriptus maiori ex parte ex proprio emit, uti quietantiae testantur.

32o. Sana ratio praefecto horti iam praecipit, ut Herbariae Jae Universitatis ex horto botanico per exsiccationem plantarum, in herbario nondum prostantium incrementum procuretur. Ideo infrascriptus iam a primo officii sui anno hoc facere non intermisit, continuatque annuatim ita, ut quaelibet planta noviter acquisita, tempore florescentiae perscrutata, et rite determinata pro Herbario Universitatis praeparetur, taliterque idem Herbarium intra septennium ultra 2000 species acquisiverit. Chartam bibulam pro exsiccatione, et conservatione plantarum pro mentionato herbario destinationum infrascriptus hucdum expensis propriis procuravit.

33o. Numerus plantarum humiditatem desiderantium quot annis auctus exstructionem trium fossarum pro earundem receptione, et implantatione summe necessariam fecit. Ideo anno 1822o. fossae hae novae praeparatae sunt ita, ut fundus, et latera earundem ad altitudinem unius pedis argilla tenaci, aquam detinente

vestita sint, cuius 27 Vehes a lapidario pestiensi advectas, infrascriptus ex propriis solvit.

Conclusio.

E relatione hac humillima et fideli facile perspicitur, omni anno plura, aequae utilia et necessaria, non autem luxuriosa, neque dispendiosa et unice in meliorationem et perfectionem Horti botanici tendentia executae fuisse. Cum autem eo non obstante plura adhuc alia peraeque utilia exequenda supersint, talia ut ne incognita maneat, sequentibus enumerantur et humillime proponuntur.

Desiderata et necessitates pro futuro. 1o. Opus maxime necessarium, quod anno proximo futuro exequendum foret consistit in modificatione cisternae prostantis. Cisterna haec infausta in longitudine nimis extensa, omni hyeme per extensionem soli adiacentis mediante frigore e suis iuncturis solvitur, et in tota superficie aquam dimittit, ideo omni anno reparatione indiget, quae ut plurimum imperfecta esse solet. Si cisternae huius structura circularis, aut ovalis esset, frigus nocere non posset. Reflectendo: quomodo reparatio annua evitari et cisterna simul utilior reddi possit, experientia in horto edoctus infrascriptus ideam cepit, ut latera cisternae circa circum graduata strato denso ex argilla tenaci, aquam coercente investiantur, strato huic argillaceo imponendum esset stratum terrae vegetabilis, sic, ut planum modice inclinatum producat et tali modo tota peripheria cisternae modificatae cum 300 plantis uliginosis et ripariis in solum ipsum implantatis viridare possit. Hac ratione circa circum intra cisternam ripa inclinata et implantata crearetur, et in medietate profundissima spatium sufficiens aquosum pro plantis maioribus aquaticis, et natantibus maneret. Expensae pro ista modificatione necessariae parsimoniales erunt, cum requisita ad mutationem hanc unice consistant in circa 300 vehibus argillae tenacis, aquam coercentis et in 15 aut 20 vehibus soli consveti.

2o. Alia necessitas revera urgens est: restauratio muri anterioris versus plateam magnam (Landstrasse) murus hic cinctorius antiquus, nimis humilis, et maxime labefactatus, nunquam fuit restauratus et ad spectum valde indecentem pro Horto botanico Regni Hungariae praebet, et insuper altitudo insufficientis facillimum praebet furibus et pueris in hortum transgressum. Janua minor antiquissima et abjectissima est, nec uti decet in medietatem horti con-

ducit. Janua vero maior currulis est talis structurae, ut transgressum cuilibet facilitet. Ex duplici hac ratione restauratio muri anterioris et januarum maxime desideranda est; imo infrascriptus mallet per biennium proximum carere assistente pro cathedra botanica et murum videre restauratum, quam contrarium. Nam revera murus restauratus utilior erit pro horto, quam assistens, praecipue cum praesumendum veniat, inter candidatos proxime se insinuatuos, non fore aliquem, qui amore singulari ad studium botanicum ducitur. Annis insequentibus sensim, sensimque reliqui muri hortum cingentes aequae in superficie laesi, et ex parte disrupti restaurari et reparari possunt.

3o. Siccitas duarum ultimarum aestatum coniuncta cum solo horti satis sabuloso; situs item horti in proximitate duarum viarum publicarum aestatis tempore copiosissimos pulveres emittentium infrascriptum edocuerunt, siphonem mediae magnitudinis pro horto maxime utilem fore. Nam saepe ob defectum pluviae per bi — vel etiam trimestre terra usque profunditatem quatuor pedum exsiccata; superficie autem plantarum, platearum pulvere dense obtecta, radii solares vires plantarum ex toto exhauriunt et ad statum morbum, imo ad mortem disponunt. Praeterea cum plantae tempore vegetationis, dum foliis abundant, plus nutritionis medio foliorum ex aëre per insuctionem humiditatis accipiant, quam per radices, taliterque madefactio earundem in superficie pluviae instar salubrior sit plantis, quam irrigatio sola radicum. Siphon transportabilis ex hoc respectu non tantum utilissimus, sed et oeconomicus esset, et quidem tam quoad tempus quam etiam quod mercedem irrigationem consueti modo impendendam; nam pro irrigatione singulorum plantarum plus temporis et plures operarii requiruntur, quam pro madefactione totius horti pluviae instar ope Siphonis.

Ast siphon hic illius sit structurae ut sibi solus e cisternis, aut puteis in horto prostantibus aquam hauriat et ad se adducat et pluviae instar spargat. Siphones huius structurae in Hungaria sunt incogniti, in Saxonia vero iam a viginti annis sunt in usu et anno 1792. Gotha in Thuringia Saxonica inventi sunt. Honori proinde Jæ Universitati cederet, si talis siphon aliis ad exemplum procuraretur. Delineationem talis siphonis infrascriptus a Thuringia Saxonica procurare paratus est.

4o. Pro cultura plantarum complurium exoticarum hortus opus adhuc habet, Casula humili parum profunda, antrorsum fenestris clausa, Solario sic dicto et in omni plene instructo botanico horto

prostante. Usus et utilitas huius solarii consistit in procuratione caloris intra spatium magis restrictum et in aëre humidiores sine quibus conditionibus permultae species tropicae neque laete florent, neque semina proferunt, v. g. Hedysarum gyrans et vespertilionis etc.

50. Non minus hortus caret casula sic dicta hollandica sine qua plantae permultae nunquam ad statum florentem et fructificantem perducere queunt. Porro.

60. Hortus indiget apparatu ad aquam pluviam puram e tecto hybernaculorum extenso colligendam, hanc ad locum communem deducendam, et pro irrigatione plantarum delicatiorum in vasis floralibus culturarum adhibendam; nam aqua fontana horti tanta calcis quantitate est impregnata, ut terra in ollis intra sex septimanas crusta dura dimidiae lineae crassitudinis investiat, et radices plantarum hacce substantia incrustentur, id quod quam maxime in perniciem plantarum delicatiorum tendit.

70. In magnum horti botanici commodum, et eius continuam inspectionem verteret, si hortulanus magister domicilium in horto ipso et non longinque ab illo haberet. Tale hospitium pro hortulano, et assistente Botanicis super Hybernaculo ipso minoribus expensis superaedificari poterit, quin spatium in horto pro cultura plantarum diminueretur, aut restringeretur.

80. Forma regularis horti botanici forsitan non iniuste piis desideris pro futuro adnumerari potest. Forma regularis nempe impeditur in parte posteriori, dextra per angulum intrantem fundi alieni. Nexus et unio areae huius adjacentis non in totum, sed tantum majori ex parte ad Serenissimo Principe Grassalkovits acquiri deberet pro regulitate horti obtinenda.

Finale.

Vita activa pait et prognerat desideria et sustinetur spe! qui neque desiderat, neque sperat ille ad meliora non tendit. Sit ideo infrascripto licitum desideria officiosa, et simul rationabilia habere, ista humillime proponere, ac horum impetrationem secundum circumstantiis cum summa fiducia etiam sperare.

Pesthini die 10a Januarii 1824.

Carolus Constantinus Haberle

Professor Botanicus p. o.

et horti botanici Praefectus.

XIV.

Reisinger és Sadler véleménye a magyar tannyelv ügyében.

Orv. fac. Iratok Gebhardt dék. a. 1840/1. Fjk: 11165/152.

Magnifice Domine Consiliarie Regie, Inelytae Facultatis Medicae Praeses et Studii medico-chirurgi Director, Domine peculiari-ter colendissime! Dignabatur Magnificentia Vestra clementissime editos ordines, quibus, declaratio danda jubetur super eo: quatenam Doctrinae in Facultate Medica lingua hungarica tradi possint? et quo tempore? mecum ocommunicare, mihiq; committere; ut relate Historiam Naturalem Specialem meam depromam opinionem.

Nimiopere opto, ut Historia Naturalis specialis quae multas Artes et Scientias fulcit, ac promovet, quae Lucem adfundit Oeconomiae rurali, et plerisque opificiis, quo ocyus lingua hungarica tradatur; quo perutilia illius principia et cardinalia dogmata per Patriam uberius diffundantur, atque sic concives Oeconomi, Opifices et Artifices e rudi Emphyria emergant, et Oeconomiam ruralem, Opifica et Artes juxta rationalia principia in Historia Naturali Speciali radicata tractare et se magis perficere valeant. Obstant tamen gravia adhuc impedimenta, ob quae per arduum, ne dicam impossibile est, Historiam Naturalem Specialem de praesenti lingua hungarica docere. Ad haec impedimenta refero:

1mo. quod multi sint inter Pharmaciae, non pauci inter Medicinae Studiores, qui linguam hungaricam non callent, hi procul dubio, introducta illico in praelegendo Lingva hungarica, Institutis nostris valedicent literariis, unde tam Celebritati R. Sc. Universitatis, quam Incolis Urbis Pestinensis e consumptione imminuta non parum decedet. Censet infrascriptus Praelectiones Lingva hungarica tunc primo dandas esse in Institutis literariis altioribus, si studiores omnes eam calleant, proinde Studium Lingvae hungaricae in Scholis vernaculis ex Gymnasiis quam maxime promoveri, deberet et omnes e Philosophia excludendi venirent, qui Lingvae Patriae cognitione perfecta carent, quod si effectui datum fuerit, Historia Naturalis specialis sine mora lingua hungarica proponipoterit. Ad impedimenta ultro refero:

2do. defectum *Terminologiae hungaricae* Scientiarum Naturae, ad Entia Naturae et illorum proprietates indicandas. Termino-

logia haec elaborari debet per Viros et in Scientiis Naturae, et in Lingva graeca bene versatos, cum multi termini e Lingva graeca adoptari fuerint, quorum Etymon perfecta nosci debet, ut apte in hungaricum vertantur; hunc in finem eruditi viri provocari et praemiis exstimulari debent, ad Terminologiam Scientiarum Naturalium elaborandum. Etiam in Gallia Dictionair des Sciences in concursu plurium eruditorum elaborari debuit.

Impedimentis supra citatis sublatis, omnes scientiae naturales dictae Lingva hungarica proponi cum fructu poterunt. Ceterum si Lingvae hungaricae ignarorum nullus respectus haberetur, quod cum humanitatis principiis comparabile haud est, subscriptus praeleget Lingva hungarica illo tempore quo eidem demandatum fuerit.

Pestini 25 Martii 1841.

Magnificentiae Vestrae

humillimus servus

Jonnes Reisinger

Prof. Hist.-Nat.-Spec. p. o.

Magnifice Domine Director!

In sequelam gratiosae invitationis Magnificentiae Vestrae intuitu quaestionis altiori loco propositae: an et quando studium botanices lingua patria proponi valeat, humillime subscriptus praesentibus opinionem suam substernere sustinet.

Studium botanices hucdum lingua latina propositum tale est, quod ob influxum quem ad alias scientias v. g. ad oeconomiam, technologiam etc. habet tali meretur tradi lingua ut ab illis quoque, qui in latina minus v. plane non instructi sunt excipi possit. Hinc linguam hungaricam relate ad Botanicam ut Simul desideris S. S. et O. O. satisfiat introducendam esse opinor. Ad excipienda tamen studia medica et pharmaceutica in Universitate nostra non tantum hungari confluent, sed non exiguo numero tales quoque in sui eruditionem comparent, qui hungaricam non callent, omnes tamen germanicam loquuntur, huc spectant illi e ditiones austriacae provincieis diversis, Galicia, Croatia et pluribus comitatibus Hungariae superioris, pharmacopoeos in specie inter vix unquam sexta pars hungari sunt. Hinc infrascriptus juste timet introducta lingua hungarica sola numerum studiosorum in Universitate nostra insigniter imminutum iri, quo facto famam Universitatis periclitari aliaque incomoda oriri debere dubium non est. Hinc infrascriptus censet humillime ad normam praelectionum anatomicarum, bota-

nicas quoque duplici lingua per duas horas quotidie dandas esse, hungarica quippe et germanica, quod infrascriptus interea donec altissime demandatum fuerit cum permissione incl. Directoratus Studii Med. Chirurgici lubenter praestiturus est.

Infrascriptus cognitiones botanicas hausit ex operibus germanicis et latinis, de his cogitare consuevit lingua germanica et latina, has in alias transferre praescriptum erat lingua latina, praesidio literaria lingua patria scripta desiderantur penitus, hinc pro confectione fasciculorum et librorum scholarium nec non pro sui ad praelectiones perfectione annus ad minimum unus necessarius esse videtur, nullusque dubitat quod anno schol. 18⁴²/₄₃ botanicem duplici praefata lingua tradere valeat. Quis omni cum venerationis cultu emorior. Magnificentiae Vesrtae

humillimus servus

Pesth 30 Martii 841.

Jos. Sadler

Prof. Bot. p. o.

XV.

A bölcsészeti kar memoranduma a második botanikai tanszék ügyében.

Böles. fac. 1864/65. 101. szám.

A Nagyméltóságú M. Kir. Helytartótanácsához A' M. Kir. Egyetemi Bölcsészeti Kar felterjesztése, melyben a növénytudomány részére még egy tanszék felállítását kérelmezi.

Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács! A Magyar Királyi Egyetemi Bölcsészeti Kar, m. évi november 18-án tartott rendes üléséből egyértelműleg az iránt folyamodott a Nagymélt. Helytartó Tanácshoz, méltóztatnék most, midőn a növénytani tanszék megürültnek nyilvánított, Ő Cs. Kir. Ap. Felségénél kegyesen és hathatósan oda működni, hogy még mielőtt e tanszékre a szokott nyilvános pályázat kihirdettetnék, Ő Felsege, a természettudományoknak, hazánkban annyira kívánatos, nagyobb virágztatása tekintetéből, a növénytudomány részére még egy tanszék felállítását legkegyelmesebben elrendelni, bátorkodván egyszersmind a Kar a két tanszéknek körét közelebbről meghatározni.

Ez alázatos felterjesztés, a Kar fájdalmas és soha nem várt

meglepetésére, az Egyetemi Tanács dec. 15-iki ülésében, nem hogy pártoltatott volna, desőt ostromló ellenzésre talált.

Ha azon kifogás tétetett volna a Kar javaslata ellen, hogy az egyetem alapja egy új tanszék felállítását nem bírja meg, mint a mely, a tanár fizetését s az e második tanszék szükséges átalányát felvéve 1300—1600 flba kerülhet, némi okát látná a Kar az Egyetemi Tanács aggodalmának: de akkor sem vélné épen az *Egyetem* kötelességének az ügyet már bölesőjében elfojtani: miután méltán azon bizodalmat táplálhatja, hogy még az egyetemi alap elégtelensége esetében is a legfelsőbb tanintézetét, s ezzel a haza kulturái és jóléti érdekeit az egyetem pénzalapjától függetlenné tenni, s az egyetem tökéletesbülésének, az elégtelen pénzalap miatt, nem fog örök non-plus-ultra-féle határt vetni. S hogy a Kar e bizodalma nem szükölködik ok nélkül, avagy csak azon m. évi martius 13. 75,651. sz. a kelt k. Intézkvény is mutatja, mely különösen a Bölcsészeti Kart is felszabadította, sőt felhívta nyilatkozni, mily tudományok lennének *még a jelenlegieken felül külön képviseltetendők*, miből a Kar örömeire kitünt, hogy, eltekintve a költségi ponttól, az egyetem tökéletesítése felsőbb helyt csakugyan célba vétetik. A miért a Kar most is úgy van meggyőződve, miszerint kötelessége tanintézetünk emelését minden alkalommal szem előtt tartani, s a költségi tekintetek méltatását a magas kormány bölesőségére hagyni, mely maga van azon helyzetben, e tekintetből az egyetem javaslatait megítélni.

De im, nem is e szempontból elleneztetik a Kar felterjesztése, hanem

1. ellenkezni állittatik a Karnak 1861/2-beli azon tantervével, melyben az öszves növénytudománynak azonegy tanár által taníttatása említettik, vagy helyesben: két tanár általi taníttatása *még nem indítványoztatik*. — Ellenkezést ugyan a kar a két javaslat közt nem lát: mert ilyen csak akkor forogna fenn, ha 1861/2-ben azt állította volna, hogy két tanár *nem kell*, hogy *szükségtelen*, vagy épen *káros*: ami ugyan semminemű tekintetből nem állítható, sőt védelmet sem szükségel. Ellenben nyilván kimondta a Kar m. évi május 31. tartott VIII. üléséből 281. sz. alatti felterjesztésében, miszerint: *minden önálló és jelentékeny ismereti ágnak különválasztása és saját szakemberére bízása korszerű haladás gyanánt üdvözlendő, még többféle szakok egyesített képviseltetése rendszerint szabad kifejtésnek útjába áll*. Ily önálló és jelentékeny, s azért különválasztandó, ismereti ágnak tekinti a Kar a növénybonc-

és élettant, az eddig majdnem egyedül előadott növényrajz- és rendszertan irányában; s oly ágnak, mely csak a legújabb időkben, különösen mióta a Linné-féle mesterséges rendszer helyébe a természeti rendszerek léptek, s mióta a növénybonc- és fejlődéstan az újabb tudományos növénytan majdnem egyedüli alapját képezi, — tudományos tekintetben fő jelentékenységgű külön tanná nőtte ki magát, mely még folyvást fejlődésben van, beható és fáradságos vizsgálatokat tesz fel, előadása pedig demonstratív módszert követel, mihez viszont *készítmények* (praeparatumok) kellene, melyeknek előállítására csak az van hivatva, sőt csak is az képes és érkezik is, ki állandóan s szinte kizárólag ez ággal foglalkodik: mit a növényrajz és növényrendszertan tanárától, ki egyszersmind oly nagy intézetet, amilyen a mi növénykertünk, igazgat, egyáltalában ki nem telik, s ki legfeljebb a már mások által nyert eredmények rövid előadására érkeznék. Legfeljebb az tétethetnék észrevételbe, miért a Kar más fenforgott alkalommal nem tette ez indítványt: s ez észrevétel irányában a Kar készebb magát mulasztással vádolni, mint e mulasztást hallgatag folytatni akkor is, midőn *sede vacante* ez indítvány tételére szinte felhívottnak érzi magát.

2. Ellenkezni mondatik ez indítvány azon m. é. május 4. tett kari felterjesztéssel, mely a felfüggedt természettudományi négy tanársegéllői állomás felélesztésére vonatkozik. — A Kar kénytelen ez észrevételre is megjegyezni, hogy a maga részéről a két ügynek leghalkabb összefüggését sem képes átlátni, nem hogy köztök ellenkezést bírna felismerni. Mert ha a növénytani tanárnak ma adatnék is segéllő, ennek egészen más a hivatása oly tanszék mellett, mely növénykerttel, herbáriummal, könyvtárral bír, melynek előadásai demonstrációkkal, kerti gyakorlatokkal és fűvészi kirándulásokkal járnak, minél fogva a segéllőnek annyi a dolga, hogy tanításra egyáltalában nem volna fogható, *ha a segéllők a tanítástól, mint olyanok, egyenesen el nem volnának is tiltva.*

A 3. ellenvetésre, mely szerint tagadtatik, hogy a bécsi egyetemen két rendes tanár, képviseli a növénytant; minthogy *tény* vétezik kérdésbe, elég legyen A) alatt ide mellékelni a bécsi cs. egyetem legújabb személyzeti lajstromát, melynek 17. lapján olvasható Fenzl Ede úr mint: *ord. öff. Prof. der Botanik*; a 18. lapon pedig Unger Ferenc úr: szinte mint *ord. öff. Prof. der Botanik*; nem is említve a magán tanárokat, melyenek a 31. lapon Pokorny für *Pflanzengeographie*; Böhm für *demonstrative Botanik*, a 32. lapon pedig Reichardt für *Morphologie und Sporenpflanzen*, kik közül a

bécsi bölcsészeti Kar legújabbán a másodikat rendkívüli tanárul előmozdítani kérelmezte.

A 4. alatti észrevételre, hogy ha két tanára lenne a növénytudománynak, az első tanár csaknem főkertésszé válnék, és a növénytannak csak azon részét tárgyalná, melyet az ifjúság már a főgymnásiumban és reáltanodában hallgatott: meg kell jegyeznünk, hogy a növénykert igazgatója, mint *lelke* az intézetnek, nem arra való, hogy reggeltől estig a kerti munkákat *közvetlen* utasításai, berendezése és folytonos személyes felvigyázása mellett eszközölje, mi a főkertész dolga: hanem hogy tudományos tekintetben *határozza meg* a minden évszakban teendőket, hogy a *mit* és *miként* kiszabja, a beszerzésekről, levelezések és csere útján gondoskodjék, a rendszert meghatározza és fentartsa, a növénytan bővüléseivel az irodalom szemmeltartása mellett lépést tartson stb., mi mellett még akkor sem érne reá *ispánkodni*, ha tanítania nem kellene is; de arra semmikép nem érkezik, hogy a növényphysiologia által követelt kísérleteket űzze s a szükséges készítményeket, melyek annyi aprólékos gondot, sok évi gyakorlatot, s *ekép* szerzendő ügyességet kívánnak, előállíthassa. Azon állítás pedig, mely szerint az egyetemi növénytani tanítások a gymnásiumi s reáltanodai állásponttal azonosíthatnak, tévedésen alapszik, mert az egyetemi előadások is befoglalják ugyan az illető tudomány elemeit, de bővebben és részletesen viszik azokat ki.

Az 5. pont magántanárokkal biztat. De itt nem vétetik tekintetbe, hogy *egy* egyetem lévén csak széles Magyarországon, nem kevés szak van, melyre nézve hiú remény volna magántanárt várni; s ilyen a szóban forgó is, mely kezdetben legalább, még pedig több évig, sokkal inkább elfoglalná az illetőt, semhogy az pár száz frtra menő tanpénzből élhessen; míg másfelül megfelelő alkalmazás kilátása sem adhatna a vállalkozónak kitűrést. Ezért a szóban levő, mint sok más szak is, hogy nálunk megteremtethessék, a kormány ápolását teszi fel múlthatlanúl. S ha végre találkoznék is az említett tudományra magántanár, megtagadhatná-e végre is az egyetem tőle, ha lelkesen megfelel hivatásának, elébb-utóbb rendkívüli tanárul ajánlását, mikép azt az új tanrendszer engedi? E tekintetben is tehát az indítványozott úgy csak idő kérdésének tűnik fel.

S ezek után újra is kéri a Bölcsészeti Kar a Nagym. Helytartó Tanácsot, miszerint a hazai tudományosság, különösen a vég analysisben gyakorlatilag is oly fontos természettudományok emelésének egyik nem lényegtelen factora gyanánt tekintve ezen ágat,

azt hathatós pártolás alá fogni, s a kért tanszék felállítását Ó Cs. Kir. Ap. Felségének lelkesen ajánlani kegyesen méltóztatnék.

Kelt Pesten, a M. K. Egyetemi Bölcsészeti Karnak 1865 január 12. és folytatólag 24-én tartott rendes üléséből.

Dr. Toldy Ferenc
dékán.

Az egyetemi tanács 1865. III. 9-iki leiratára a Kar a következő megjegyzést tette:

A Kar az előadott oknál fogva jelenleg indítványa boldogulását nem reménylhetvén, azt mostanra leteszi; nem titkolhatja mindazáltal a feletti fájdalmát, hogy a tek. Egyetemi Tanács, ily, a növénytudománynak minden esetre nagyobb felvirágzására honunkban s ez egyetemnek dízére, szolgálndott javítási indítványához hozzá nem járult s feltartva magának nyomósan indokolt indítványát mindannyiszor megújítani, valahányszor arra út s biztató alkalom mutatkozni fog.

HISTOIRE
DE LA CHAIRE ET DU JARDIN BOTANIQUES
DE L'UNIVERSITÉ DE BUDAPEST.

(Résumé français.)

DISSERTATION

DE LA CHAIRE ET DE L'ANCIEN BOTANIQUE

DE L'UNIVERSITÉ DE MONTPELLIER

(1818-1819)

En 1770 la reine *Marie-Thérèse* réorganisa l'université de Nagyszombat (Tyrnavia), fondée par le célèbre prince primat *Pierre Pázmány*, en y ajoutant, selon le plan de *Van Swieten* (voir note 1. p. 4.), une quatrième faculté, la faculté de médecine. A la chaire de botanique et de chimie fut nommé *Joseph Jacques Winterl* (voir p. 21), le premier représentant du système sexuel de Linné dans une université hongroise.

J. J. Winterl, né à Steier (Haute-Autriche) le 15 avril 1739, fit ses études à Vienne, d'abord élève et plus tard ami intime de *Crantz*. Il exerça d'abord la médecine en Autriche, fut nommé ensuite physicien des „Villes Minières“ hongroises.

Mais le gouvernement de Vienne, de peur de compromettre l'hégémonie de l'université de Vienne, ne fit rien pour assurer le bon résultat de l'enseignement de la botanique et de la chimie à la jeune faculté de Nagyszombat (voir suppl. I). Il est vrai qu'il acheta un terrain dans le voisinage de la ville pour un futur jardin botanique, mais d'autre part il n'accorda que la somme minimale de 60 florins par année pour les travaux horticoles les plus nécessaires. Mais *Winterl*, abandonné à lui-même, ne désespérait point; grâce à son zèle infatigable le terrain désert fut transformé en quelques années en un jardin botanique (voir p. 10), qui nourrissait plus de 950 espèces différentes. Ses cours, malgré le cercle un peu restreint, d'où ils ne sortaient guère (l'analyse du système linnéen d'après les manuels prescrits par le gouvernement: *Regnum Vegetabile Systematis Naturae, Species plantarum, Genera plantarum*), ne manquèrent pas d'exercer une certaine influence sur l'auditoire: cinq thèses de botanique, parues pendant les premières années de son professorat, en sont les témoins (voir note 24 p. 11).

En 1775 le gouvernement, lassé par les plaintes perpétuelles de *Winterl*, abandonnant l'ancien jardin fit transformer en un nouveau jardin un quart (3950 toises carrées viennoises) du grand jardin de l'ordre supprimé des Jésuites. Les aquariums et les serres

y manquaient, comme dans l'ancien. Mais le nouveau jardin n'eut pas une longue vie non plus: deux années plus tard, en 1777 le siège de l'université fut transféré à Bude, dans le coeur du pays.

*

L'ancien jardin botanique de Bude se trouvait dans le quartier Christine, à-peu-près à l'endroit, où plus tard le palais *Karácsonyi* fut bâti. Le sol était infertile, pierreux et aride. Le gouvernement fit entourer le jardin d'un mur, mais il chargea *Winterl* de son entretien, en lui accordant la somme annuelle très insuffisante de 360 florins. Il n'y avait ni aquariums, ni serres. C'était lui, qui devait faire creuser à ses propres frais un puits; faire apporter de la terre noire des forêts voisines pour couvrir le sol pierreux du jardin et le remplir des dépouilles de ses herborisations dans les environs de Bude et de Pest. C'est dans ce jardin (voir p. 19) qu'il cultivait déjà une grande partie des nouvelles espèces qu'on trouve dans le premier index du jardin botanique de Pest. Le jardin, négligé et presque oublié par le gouvernement, restait pendant six années (1778—1784) à Bude.

*

L'avènement de *Joseph II.*, représentant de l'absolutisme-libéral, marque une nouvelle époque dans l'histoire du jardin botanique. Le siège de l'université fut transféré, sur l'initiative de l'empereur, à Pest et le jardin de l'ordre supprimé des Franciscains (entre les rues actuelles Kossuth Lajos, Szép et Reáltanoda) désigné pour jardin botanique. Et l'empereur ne cessa pas de s'intéresser du jardin; il fit creuser des puits et accorda les sommes nécessaires pour installer des serres, des aquariums et des séminaires et nomma *Joseph Müller* premier jardinier. Une lettre adressée au comte *Niczky*, président du Conseil Royal (Locumtenentiale Consilium Regium) montre d'une manière frappante cette sollicitude presque minutieuse de l'empereur (voir p. 27).

Cet intérêt soudain qu'on prend à la botanique et au jardin des plantes, ne nous étonnera pas, si nous pensons d'une part au développement rapide de cette science sous l'influence de *Linné*, et aux efforts d'autre part, qu'on a faits à cet époque chez nous pour réorganiser le système entier de l'instruction publique hongroise. Par la *Ratio Educationis* (1777) la botanique fut admise parmi les matières de l'école secondaire. Le gouvernement, guidé par l'esprit utilitaire de l'époque, tâche de faire explorer et utiliser les

trésors encore très peu connus du sol hongrois. C'est dans ce but qu'il donne l'ordre à toutes les autorités de faire des collections da raretés et de compléter celles du jardin botanique.

Le premier résultat de cette petite renaissance scientifique est le premier Index du jardin botanique, publié par *Winterl* en 1788 (*Index horti botanici universitatis Hungaricae, quae Pestini est.* 1788). Parmi les 1656 espèces de l'Index nous trouvons à peu près quarante espèces inconnues („novus“), qui furent pour la plupart dénommées par *Waldstein* et *Kitaibel* (voir p. 31—32). L'Index resta inachevé. Le système du gouvernement de Vienne de demander le conseil de *Jacquin* dans tout ce qui se rapportait au jardin botanique de Pest, était une cause d'incessantes amertumes dans les milieux universitaires hongrois. Et en effet le gouvernement n'oublia pas de faire contrôler l'Index par *Jacquin*, et *Winterl*, blessé dans son amour-propre, se retira de la rédaction (voir notes 34, 37).

Mais les heureux résultats de ces premières années furent mis en danger par le premier jardinier, *Joseph Müller*, dont l'indolence et le nonchaloir paralysaient le zèle de *Winterl* et de ses collaborateurs. *Müller*, ayant donné sa démission à la suite d'une enquête, fut remplacé par *Georges Hundsrath*, chargé par le gouvernement de „disposer toutes les plantes du jardin selon le système de *Linné*“. Le rescrit fait ressortir que le but du jardin botanique doit être en premier lieu la culture des espèces propres à illustrer le système de *Linné*, la culture des plantes d'un emploi médical et agricole ensuite, et enfin la culture des espèces qui sont propres à la Hongrie („*quae Patriae nostrae indigenae sunt*“). *Winterl* fait ressortir dans sa réponse les difficultés d'un tel arrangement, il a beau parler: le Conseil Royal ne veut pas déborder de son idée. A partir de ce temps le jardin reçoit outre la somme annuelle de 500 florins 50 florins pour les excursions et 100 fls pour l'échange des grains avec d'autres instituts. Un apriarium vient compléter la série de ses établissements (voir note 80). Le nombre des plantes cultivées en 1792 est 1847; en 1794 2045, en 1797 2400, en 1798 3260 (voir p. 45).

Sa première circulaire adressée aux autorités et aux physiiciens étant restée sans résultat, le gouvernement, dans une deuxième et troisième circulaires (1796, 1798) relève encore une fois la grande importance des plantes médicinales et agricoles et l'intérêt scientifique qui s'attache aux plantes spéciales à la Hon-

grie (voir note 86). Mais dans ce temps, en Hongrie, le nombre des personnes versées dans les sciences naturelles était si petit, qu'on ne s'étonnera pas que le résultat de cette nouvelle démarche ne fût pas splendide. Des collections plus ou moins précieuses furent envoyées pour le jardin par *Samuel Genersich*, médecin à Lőcse, *André Buday*, physicien du Comitat Szerém, *André Wolny*, directeur du gymnase de Karlóca et *Antoine Rochel*, chirurgien de Rovnye.

*

Le plus grand nom de cette première période de l'histoire du jardin botanique est sans doute celui de *Paul Kitaibel*, le premier représentant de la botanique scientifique en Hongrie. Né le 3 février 1757 à Nagymarton (com. Sopron), il fit ses études à Sopron, Győr et à Pest; en 1784 il fut attaché à *Winterl*, comme premier assistant de la chaire de botanique et de chimie (voir note 52). C'est dans cette dernière qualité qu'il fut chargé de classer l'herbier de *Mygind*, dont l'université fut l'héritière; d'ailleurs de son vivant *Mygind*, le célèbre contemporain de *Linné*, était en vive correspondance avec son jeune confrère (les notes autographes de *Linné* et de *Scopoli* donnent à la collection-Mygind, conservée aujourd'hui dans l'herbier de l'université, une valeur scientifique de premier ordre). Avec ses talents peu communs *Kitaibel* ne tarda pas de s'attirer l'attention du gouvernement, qui voyant le résultat plus que médiocre de ses circulaires ci-dessus mentionnées, le chargea officiellement de l'exploration scientifique de la Hongrie (voir suppl. IV.). *Kitaibel* commence par analyser les eaux minérales de la Hongrie; ce n'est qu'accessoirement qu'il collectionne aussi des plantes et des minéraux. C'est le gouvernement qui subvient aux dépenses de ses voyages; ce n'est que le grand voyage au comitat Mármaros qu'il fit aux frais de son ami et mécène, le comte *François Adam Waldstein* (voir note 98).

Le comte *François Adam Waldstein-Wartenberg* est né à Vienne, le 14 février 1759; il entra dans la carrière militaire et prit part à plusieurs guerres (1797, 1808, 1809). Il est mort à Oberleutensdorf, le 24 mai 1823. Dans la botanique le comte était plus qu'un simple amateur; ses connaissances dans ce domaine — résultat de longues études approfondies — n'étaient pas superficielles. Il était en outre en relation avec la plupart des savants de son époque.

C'est dans la compagnie du comte *Waldstein* (mais avec une bourse du gouvernement) que *Kitaibel* fit son expédition la plus importante, le „*Iter croaticum magnum*“, dont le résultat était attendu avec un vif intérêt par la monarchie entière, par les milieux officiels viennois et par l'empereur lui-même (voir note 126). La grande importance que le gouvernement attribuait à ce voyage, est attestée par le fait qu'il n'omit pas de donner des instructions diplomatiques au comte *Waldstein*, dont le dessein était de pousser jusqu' à la Dalmatie (v. les n. 128 et 129). L'importance de ce voyage de quatre mois pour la connaissance de la flore hongroise est indiscutable (le Rapport très détaillé de *Kitaibel* adressé au Conseil Royal énumère 55 nouvelles espèces) mais le gouvernement, qui aurait préféré, semble-t-il, des résultats plus pratiques, fut moins content (voir note 132). Le grand nombre de plantes amassées par *Kitaibel* dans le jardin botanique de Pest et ses relations toujours plus fréquentes et plus intimes avec le monde savant (voir par ex. suppl. IX. et X.) rendaient ce jardin un des plus connus et plus appréciés de l'Europe.

L'oeuvre principale de *Kitaibel* est sans doute la description illustrée de 280 nouvelles espèces hongroises, publiée — aux frais de son ami le comte *Waldstein* — dans les trois superbes volumes de ses „*Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae*“. (3. Volumina. Vindobonae, 1802—12). L'idée de l'ouvrage date probablement de 1798, quand *Kitaibel* et *Waldstein*, en visite chez *Willdenow* à Berlin, eurent l'occasion d'éblouir le célèbre auteur des genres *Sternbergia*, *Waldsteinia* et *Kitabelia* par la richesse étonnante de la flore hongroise. Le prospectus parut au printemps de l'année suivante (le 17 mars 1799; voir suppl. V.), et le premier „*déca*“ quelques mois plus tard, en automne (en 200 exemplaires). En 1802 le premier volume fut achevé, mais les autres fascicules ne parurent qu'à des intervalles très irréguliers: le 15-ième en 1803, le 20-ième en 1804; le 21-ième en 1805, le 22-ième et le 23-ième en 1806—7, et les derniers (24—28) en 1807—1812. Il n'y a pas de doutes que le père spirituel de cet ouvrage splendide ne soit *Kitaibel*, mais la partie technique de la rédaction était presque exclusivement entre les mains du comte *Waldstein*; il ne recula pas devant les dépenses très considérables (le premier volume lui coûta 20,000 florins, dont 13,000 seulement furent couverts par la souscription; le nombre des souscripteurs en Hongrie était très petit et une partie des exemplaires envoyés à l'étranger fut

confisquée par les armées françaises; *Waldstein* envoya un exemplaire tiré sur vélin à l'empereur Napoléon). Le comte engagea les peintres (*Charles Schütz* et surtout son fils, *Jean Schütz*), choisit les meilleurs graveurs et „illuminateurs“. Malheureusement la *Flora* parut à un moment très défavorable pour une entreprise littéraire; les troubles incessants, les guerres et la crise financière qui les suivit, empêchèrent *Waldstein* de réaliser son plan: avec la planche 280 cet incomparable catalogue des „plantarum rariorum“ du jardin botanique de Pest resta inachevé (voir les notes 143, 146, 147, 154, 156, 158 et 161). Malgré cette dernière circonstance l'ouvrage fit une juste sensation à l'étranger; les auteurs furent élus membres de plusieurs sociétés scientifiques et en 1802 le roi nomma *Kitaibel*, en considération de ses mérites extraordinaires, professeur ordinaire à la faculté de Pest.

*

Cet acte du roi créa une situation étrange à l'université; il y avait dorénavant deux professeurs ordinaires pour la chaire de botanique et de chimie: *Winterl*, représentant de la chaire dans la faculté et directeur nominal du jardin botanique et *Kitaibel*, directeur administratif. D'ailleurs *Kitaibel*, occupé par ses études et ses voyages, ne faisait pas de cours. Le résultat de cette situation singulière était à prévoir: les rapports entre *Winterl* et *Kitaibel* devinrent de plus en plus froids, pour ne pas dire hostiles. Leur polémique à l'occasion de l'Elenchus Florae Scepusiensis de *Gener-sich* dans la revue „Litterarischer Anzeiger für Ungarn“ est à ce point de vue très caractéristique. C'est le combat de deux manières de voir, de deux convictions scientifiques: *Winterl* imbu des idées dogmatiques de *Linné* est le représentant de l'ancien esprit; *Kitaibel*, qui connaît à fond, et de sa propre expérience, la flore caractéristique du pays et qui est versé dans la géographie des plantes, est le représentant de l'esprit moderne.

Le manque d'harmonie entre les deux professeurs cause une nouvelle décadence du jardin botanique. *Hundsraht*, le nouveau jardinier en chef était aussi nonchalant, comme son prédécesseur, de sorte que *Kitaibel* se vit contraint d'élaborer un nouveau règlement (voir suppl. VII.); mais *Winterl* étant occupé par les cours de chimie et *Kitaibel* par ces voyages, le contrôle n'était pas très efficace. Bien que les rapports et les index (*Winterl*, Index plantarum, quae in horto botanico Pesthinensi cultae sunt, 1802) signa-

lent encore toujours l'accroissement du nombre des plantes cultivées, ce n'est qu'un développement illusoire. Une partie des plantes médicinales dépérit (voir note 179), les bâtiments se ruinent. Il est vrai que d'autre part la situation financière du pays est des plus critiques: nous sommes à la veille du décri. L'index de 1809 publié par *Kitaibel* (*Plantae horti botanici Pesthiensis*; 3986 espèces et 103 variétés) achève l'histoire du premier jardin botanique de Pest.

*

L'année suivante le jardin change encore une fois de domicile; il est transféré (voir suppl. VI, et VIII.) à l'endroit où se trouvent aujourd'hui les instituts de sciences naturelles de l'Université (derrière le Théâtre National, entre le boulevard *Muzeum* et la rue *Esterházy*; c'était le terrain donné par le prince *Grassalkovich* à l'État comme emplacement pour un Musée National, mais on choisit plus tard pour le Musée — comme on le sait — une place plus convenable).

Le nouveau jardin était de 1000 toises carrées plus grand que l'ancien; les frais de l'établissement montèrent à 40,000 florins. Le frigidarium, le tepidarium et le caldarium, ainsi que l'auditorium aestivala furent placés dans la partie septentrionale du jardin. Les dégâts causés par le transfert furent vite réparés, le catalogue de 1812 publié par *Kitaibel* (*Plantae horti botanici Regiae Universitatis Hung. 1812*) énumère 3994 espèces et 14 variétés, celui de 1916 (*Catalogus plantarum horti botanici Reg. Scientiarum Universitatis Hungaricae*) 4333 espèces et 22 variétés.

Malgré sa nomination, *Kitaibel* continue ses voyages; avec les bourses de l'État il parcourt la Hongrie entière; fait l'analyse des eaux minérales, collectionne les plantes plus rares, et publie, en collaboration avec son ami le professeur *Fabrici*, la description détaillée du tremblement de terre de Moór, la première description scientifique de la littérature sismographique.

Quant aux cours à l'université, c'est *Winterl* qui les fait, comme auparavant. Il est vrai qu'il ne donne qu'une heure de botanique pendant les semestres d'été, mais d'autre part le Conseil Royal lui prend beaucoup de temps, en demandant son conseil — à maintes reprises — dans des questions agronomiques (voir les notes 210, 214). Vers la fin de sa vie (il est mort le 24 novembre 1809) il est nommé conseiller royal. Le genre *Winterlia* nommé

et décrit par *Endlicher* garde sa mémoire. Son herbier, avec celui de *Crantz*, fut acquis par l'université.

Pendant sa maladie *Winterl* fut suppléé non par *Kitaibel*, mais par *Jean Schuster* (voir p. 80), son ancien adjoint, nommé en 1808 professeur *historiae naturalis specialis*. Or le gouvernement ayant partagé en deux l'ancienne chaire de chimie et de botanique, nomma *J. Schuster* professeur de chimie, et *Kitaibel* professeur de botanique et „préfet du jardin“. Mais ce dernier, malgré sa deuxième nomination, occupé par ses voyages, ses études et le jardin, continue de ne pas faire de cours. Et quand le gouvernement veut le charger de la rédaction d'une Hydrographie de la Hongrie (analyse des eaux minérales hongroises), *Kitaibel*, prétextant ses occupations et sa mauvaise situation financière, refuse d'accepter la proposition. Le gouvernement lui accorde en effet une augmentation de traitement (il a désormais 2000 florins), le charge de l'achèvement de la Flore et Physiographie de la Hongrie, en l'invitant à poursuivre ses cours à l'université („ut munere Professoris ulterius fungatur“); quant à l'Hydrographie, on en charge tout simplement, malgré ses protestations, *J. Schuster*, le professeur de chimie. C'est en vain que *Kitaibel* se plaint de la faiblesse de ses yeux, qui l'empêche de tenir des conférences (voir note 246), cette fois le gouvernement, qui ne s'aperçoit — semble-t-il — que maintenant de ce que *Kitaibel* ne fait pas de cours, reste inébranlable (voir note 240). *Schuster* reste le suppléant de la chaire de botanique et commence l'Hydrographie; en 1816 *Kitaibel* est mis à la retraite avec une pension de 2000 fls. et avec l'obligation d'achever la Flore et la Physiographie de la Hongrie.

Il meurt le 13 décembre 1817 (voir note 218). Ses collections, évaluées par *Haberle*, *Schuster* et *Reisinger*, professeur de sciences naturelles (voir p. 87), furent achetées pour 7000 fls. par le palatin *Joseph* et données au Musée National Hongrois. La valeur de son herbier (13243 numéros) fut évaluée par *Haberle* à 2125 fls. Une partie de ses manuscrits, entre autres les travaux préliminaires de la Flore et de la Physiographie, fut publiée plus tard par *Kanitz*.

Kitaibel jouissait non seulement comme botaniste, mais encore comme chimiste d'une grande et juste réputation. C'est lui qui a découvert, avant *Klaproth*, le tellure dans un minerai provenant du com. Hont; il a cédé plus tard la priorité à *Klaproth*.

Après la mort de *Kitaibel*, le gouvernement met la chaire vacante de botanique au concours (3 septembre 1816). Ce premier con-

cours de ce genre est très caractéristique de l'esprit scientifique de ce temps-là (voir suppl. XI.). Les candidats devaient tout d'abord „résoudre“ les thèses suivantes: 1. La comparaison du système linnéen avec celui de *Jussieux*; leurs avantages et leurs désavantages; les „emendationes“ du système linnéen; 2. la meilleure méthode pour apprendre aux élèves la terminologie botanique et son application pratique; 3. la nature de l'ordre naturel des champignons. Et ce n'est pas tout; les candidats devaient en outre, l'un après l'autre, déterminer la même plante (*Lobelia cardinalis*) devant une commission d'examen et déterminer une quinzaine de plantes à l'aide de livres. Selon le rapport de la commission, parmi les trois candidats (*Joseph Adler*, docteur; *Samuel Genersich*, physicien de Lőcse; *Charles Constantin Haberle*) c'était ce dernier, qui avait satisfait de la manière la plus brillante aux exigences relativement élevées du concours; on n'oublia pas de mentionner ses connaissances dans le domaine de l'anatomie des plantes. Le 24 mars 1817 le roi nomma *Haberle* professeur ordinaire de botanique; celui-ci monta en chaire avec un discours d'inauguration sur les progrès récents de la botanique („De progressibus Scientiae botanicae tempore recentiore et recentissimo“).

Charles Constantin Haberle (voir p. 91) est né à Erfurt le 11 février 1764. Il fit ses études dans sa ville natale, ensuite à Mayence; plus tard il fréquenta, avec son élève Mileczky, les universités de Fribourg et d'Erlangen. En 1818 il quitta l'Allemagne à cause de la situation politique et s'établit à Bude, où il entra en relations avec les milieux scientifiques hongrois. Ce furent ses amis hongrois, qui l'encouragèrent à poser sa candidature.

A l'université de Pest, jusqu'à 1817, le système et les manuels de *Linné* étaient obligatoires; *Haberle* était le premier professeur, qui avait l'audace de rompre avec la tradition: dans ses cours il choisit pour guide le système naturel de *De Candolle*. Ses cahiers de cours étaient très recherchés par les étudiants, même plus tard, vers 1840. Il a publié peu, mais ses rapports envoyés au gouvernement ne sont pas dénoués d'intérêt. Un des plus intéressants est sans doute son rapport sur la *Stipa*, dont les fruits, dans certaines contrées de la plaine, couvraient littéralement les moutons, et entraient en si grande quantité sous leur peau, que les pauvres animaux torturés en mouraient (voir *Botanikai Közlemények* 1914. Sur la *Stipa* par E. Gombocz).

En 1821 on accorde à *Haberle* le diplôme de docteur honoraire.

C'est sous le régime de Haberle que commence l'époque brillante du jardin botanique. Tandis que les efforts de *Winterl* et de *Kitaibel* étaient pour ainsi dire paralysés par la négligence du jardinier en chef, sous *Haberle* la meilleure situation financière d'une part, le zèle et le talent du nouveau jardinier en chef, *Antoine Rochel* d'autre part amenèrent une floraison incomparable du jardin. *A. Rochel*, né à Neunkirchen (Basse-Autriche) le 18 juin 1770, acquit en 1791, à Vienne, le diplôme de chirurgien. Quittant le service de l'armée, il s'établit à Rovnye (com. Trencsén), domaine du comte *Aspermont*. L'herborisation était sa passion; il connaissait à fond la flore de la Hongrie, et de la dépouille de ses excursions il enrichissait depuis longtemps le jardin botanique. En 1820 enfin il fut nommé premier jardinier (voir note 283).

L'ambition de *Kitaibel* était de réunir dans son jardin toutes les espèces rares de la Hongrie; sous *Haberle* ce sont les ombellifères, les plantes alpines et celles de Sibérie, qui font la célébrité du jardin botanique. Vers la fin de 1823 il est déjà en relations avec trente jardins de l'étranger: Pavie, Modène, Naples, Palerme, Gotingue, Halle, Tubingue, Munich, Hambourg, Vienne Prague, Paris, Montpellier, Crémone, Dorpat, Gorenc, Graz, Greifswald, Weimar, Cracovie, Bocca di Falco, St.-Pétersbourg, Pise, Varsovie.

Le nombre des plantes (en 1816 en réalité 2891) s'augmente toujours: en 1823 7755 espèces et 276 variétés; en 1824 7755 esp. et 300 var.; en 1825 8141 esp. et 301 var.; en 1826 8669 esp. et 326 var.; en 1827 9422 esp. et 381 var. Vers la fin de 1823 le *caldarium* contient 1000, le *tepidarium* 812 et le *frigidarium* 2070 plantes. Une petite colline de rochers est arrangée pour les 770 plantes alpines, la collection spéciale de Rochel (voir p. 100 et suppl. XIII.).

Pour tenir en évidence les plantes du jardin, six catalogues furent dressés: 1. le catalogue des grains; 2. le catalogue des plantes cultivées en plein air (selon les genres et les espèces); 3. le catalogue dit „locale“ (pour trouver plus facilement les plantes dans les sections et dans les planches); 4. le catalogue des plantes cultivées dans les serres; 5. le catalogue de tous les genres, espèces et variétés, qui se trouvaient dans le jardin, et enfin 6. le catalogue des grains étrangers semés dans le jardin. Dans ce temps le budget du jardin montait à 4000—5000 florins.

L'herbier du jardin (avec les collections de *Rochel* et de l'abbé *Bouchard* et avec les herbiers de *Sadler*, *Láng*, *Heuffel*, *Kralo-*

vanszky, Tenore et Bernhardi) contenait plus de 18,000 spécimens. En 1830 *Haberle* publia une histoire abrégée de la botanique hongroise: „*Succincta rei Herbariae Hungariae et Transsilvaniae historia*“.

*

Le premier juin 1832 *Charles Haberle* fut victime d'un assassinat. Après la mort de *Haberle* le jardin vécut quelques années de son riche héritage; mais après mil huit cent quarante, à l'époque des luttes nationales tout le monde oublia le jardin: en 1847 il est déjà en pleine décadence.

A la chaire vacante de botanique le gouvernement nomma *Joseph Sadler*, né à Pressbourg, le 6 mai 1791. Finissant ses études de pharmacologie, de médecine et de philosophie, il fut nommé d'abord assistant de la chaire de botanique et de chimie (1815—19), puis en 1821 conservateur du Musée National. Comme professeur de botanique, il accepta dès le commencement le système *Endlicher-Unger*. Il déploya une activité scientifique peu commune; c'est lui qui publia la première Flore du com. Pest; la première „*exsiccata de Hongrie*“; fit paraître des études concernant l'histoire de la botanique et prit part à la fondation de la Société d'Histoire Naturelle et avec ses collections il jeta les fondements de l'herbier du Musée National (voir notes 304, 305).

Sadler fut un des premiers, qui fit ses cours en hongrois à l'université de Pest, où jusqu' à 1845/46 la langue employée dans les cours était le latin (et accessoirement l'allemand) (voir suppl. XIV.).

Quant au jardin botanique, *Sadler* s'en souciait moins. Jusqu' à la mort du jardinier en chef, *Rochel*, le jardin resta dans son ancien état de prospérité; il fut même enrichi par nombre de plantes rapportées par *Rochel* de son voyage au Banat. Mais après la retraite de *Rochel*, *Sadler* étant occupé par d'autres travaux, la négligence coupable du nouveau jardinier en chef, *Louis Kozina*, la grande inondation de 1838 et surtout les luttes politiques après 1840, qui absorbent toutes les forces de la nation, amènent vite la ruine presque complète du jardin naguère si florissant. En 1847 les serres tombent en ruines et dans le jardin, où il y a dix ans encore, plus de 10,000 espèces fleurissaient, on ne voyait que de rares plantes chétives.

Dans la même année le jardin fut transféré Rue Üllői, à l'en-droit, où il se trouve encore de nos jours (voir p. 108). Après la mort de *Sadler* (1849) les travaux de transplantation sont dirigés par *Stähly*, directeur de la faculté de médecine, plus tard par le professeur suppléant *Joseph Gerenday* (1814—1862). Mais la guerre d'indépendance de 1848/49 intervint, les travaux à peine commencés en restèrent là; et quoique plus tard, en 1851, le gouvernement absolu accordât une subvention annuelle de 5000 florins, le jardin n'atteint pas à son ancien niveau. Même après 1855 le jardin se trouvait à en croire *M. A. Kerner* (v. *Gute und Schlechte Arten. Oesterr. Botan. Zeitschr.* XVI, 1866, p. 121), dans un grand état d'abandon. Le catalogue de 1858 mentionne 820 espèces cultivées en plein air, 461 arbres et arbustes, et 1434 plantes de serre, mais le catalogue de 1863 ne fait mention que de 1866 espèces.

Après la mort de *Gerenday* et après une courte suppléance de *Paul Gönczy* et de *Jules Kovács*, le gouvernement nomma un professeur de la faculté de médecine, *Fr. Xavier Linzbauer* professeur de botanique et directeur du jardin. *Linzbauer* (1807—1888) n'était pas un botaniste de profession, mais il était doué d'un talent d'administration et d'organisation peu commun. Il fit bâtir la grande serre actuelle avec une dépense de 30,000 florins; acheva le groupement des plantes, dont le nombre en 1865 monte à 5650, selon le système d'*Endlicher-Unger*; il introduisit de nouveau l'échange des grains avec les instituts étrangers et en publia en 1864 le premier catalogue. C'est lui enfin, qui fit ériger dans le jardin le monument à la mémoire de *Samuel Diószegi* et de *Michel Fazekas*, les auteurs de la première botanique hongroise.

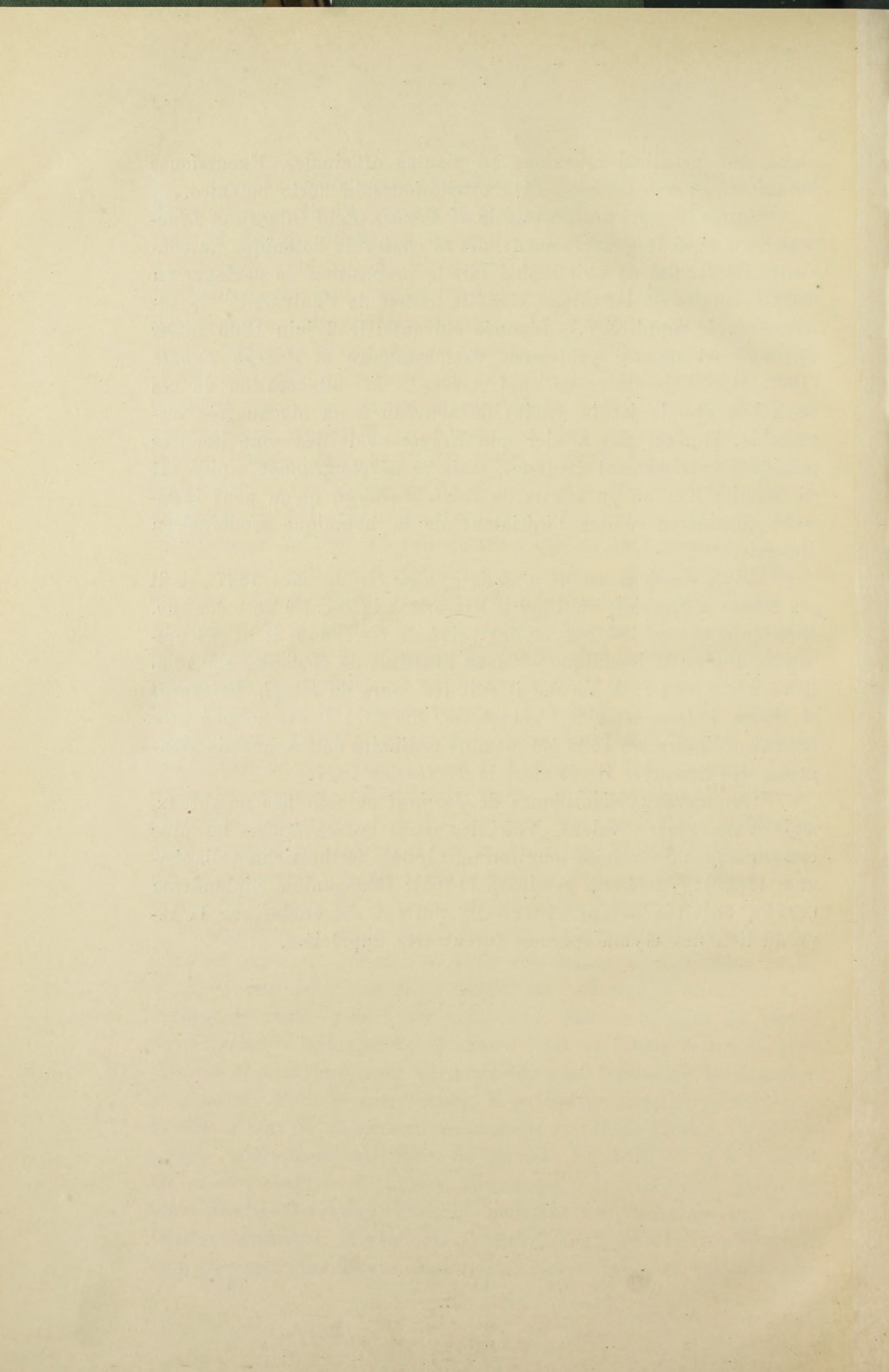
Quant à la chaire de botanique, le gouvernement se décida à un changement décisif: en 1850 les chaires de botanique et de chimie furent détachées de la faculté de médecine et annexées à la faculté de philosophie (voir note 364). Mais tandis que du temps de *Kitaibel* le titulaire de la chaire était en même temps le chef de tous les travaux dans ce domaine, sous *Gerenday* la situation se changea. Pour la caractériser, il suffira de rappeler le fait, que la chaire n'avait qu'un seul microscope (système Plössl) — et cet unique microscope était hors de service. En 1857/58 il n'y avait qu'un seul cours de botanique (*Botanica*) à la faculté; à partir de cette année, *Gerenday*, annonce pourtant des cours un peu plus variés: *Anatomia, Physiologia et Morphologia generalis plantarum cum demonstrationibus microscopicis. Morphologia et botanica spe-*

cialis cum peculiari reflexione ad plantas officinales. Excursionones botanicae. Demonstrationes et Exercitationes in horto botanico.

Après le court professorat de *J. Kovács*, *Paul Gönczy* et *Linzbauer*, en 1865 le gouvernement met la chaire de botanique au concours. La faculté de philosophie fait la proposition de partager en deux la chaire de botanique, mais le „sénat de l'université“ la repousse (voir suppl. XV.). L'année suivante, le 2 juin 1866 *Louis Jurányi* est nommé professeur extraordinaire et *Joseph Fekete* (1843—1905) jardinier en chef. Grâce à la collaboration de ces deux hommes, le jardin atteint de nouveau à un niveau très respectable. Il n'est pas à nier que *Fekete* avait des connaissances pratiques extrêmement étendues, mais ce développement rapide est en premier lieu dû au mérite de *Louis Jurányi*, qu'on peut justement considérer comme l'initiateur de la botanique moderne en Hongrie.

Louis Jurányi est né à Nyiregyháza, le 25 août 1837. Il fit ses études à Eperjes; en 1856 il s'inscrit à la faculté de médecine. Bien qu'il fût en 1861/62 adjoint privé de *Gerenday*, il fit ses premières études de botanique — dans l'institut de zoologie. En 1863 il va à l'étranger; à Vienne il suit les cours de *Fenzl*, *Reichardt* et *Böhm*, à Iéna ceux de *Pringsheim*. En 1871 il est nommé professeur ordinaire, en 1882 élu membre ordinaire de l'Académie Hongroise des Sciences. Il est mort le 27 février 1897.

Les travaux scientifiques de *Jurányi* ne sont pas nombreux, mais d'une grande valeur. Voici les titres de ses études les plus remarquables: *Dicranum longifolium* (1864); *Orthotrichum diaphanum* (1865); *Vaucheria geminata* (1865); *Oedogonium diplandrum* (1871); *Salvinia natans* (1872—3). Surtout ses études sur la reproduction des Gymnospermes furent très appréciées.

Az előforduló növénynevek jegyzéke.

Acer campestre	136	Astragalus	26
A. tataricum	135	A. erycephalus	134
Achillea	26	A. glycyphyllus	58
A. crithmifolia	90, 161	A. novus	31
A. distans	161	A. pilosus	5
A. filicifolia	90, 161	A. venustus	134
A. filipendulina	161	A. virgatus	31
A. ligustica	161	Atriplex	26, 135
A. micrantha	90, 161	A. littoralis	31
A. nova flore ochroleuco	31	A. microsperma	31
A. nova flore rubro	31	A. nova	31
A. ochroleuca	31	A. triangularis	31
A. ptarmica	161	Ballota lanata	69, 90, 161
A. pubescens	161	Barlang-kóró	77
A. setacea	90, 161	Basella rubra	90, 161
A. speciosa	90, 161	Betula alba	136
A. tanacetifolia	31	B. Alnus	135
Acmella bupththalmoides	90, 161	B. rotundifolia	134
Aegilops	26	Bogáts-kóró	77
Agave lurida	114	Brassica elongata	31
Agrimonia agrimonioides	56, 129	B. hungarica	134
Alcea biennis	31	B. nova	31
A. pallida	134	Bromus palustris	133
Allium setaceum	133	Bryonia	26
Althaea pallida	31	Bunias nova	31
Alysson saxatile	5	Bupthalmum salicifolium	58
Alyssum novum	31	Büdös hársfa	136
Amaranthus caudatus	77	Cactus hexagonus	99
A. hybridus	77	Calepina corvini	31
Amygdalus nana	135	Campanula	31
Andropogon Ischaemum	135	C. multiflora	31
Anthemis montana	66	C. nova	31
A. saxatilis	65, 66	Camphorosma monspeliaca	76
Anthyllis hungarica	133	C. salina	133
Arctium Personata	31	Carduus	26
Arenaria rostrata	65, 66	C. hamulosus	31
Aristolochia clematidis	134	C. lanatus	31
Aristolochia serpentaria	76	C. nitidus	134
Artemisia salina	65, 66, 134	C. novus	31
A. scoparia	134	C. radiatus	134
Asarum europaeum	58	Carex hirta	135
Asperula montana	133	C. patens	134
Aster	26	Carpinus edentula	56, 66, 129

<i>C. orientalis</i>	65, 66	<i>E. salicifolia</i>	133
<i>Carthamus</i>	26	<i>E. splendens</i>	133
<i>C. tinctorius</i>	84	<i>E. tuberosa</i>	133
<i>Centaurea</i>	26	<i>E. villosa</i>	133
<i>Cerastium caespitosum</i>	65, 66	<i>E. virgata</i>	133
<i>C. arvense</i>	66	<i>E. viridiflora</i>	65
<i>Ceratonia siliqua</i>	76	<i>Elymus crinitus</i>	32
<i>Cheiranthus alpinus</i>	31	<i>Epilobium</i>	25
<i>C. annuus subnudus</i>	31	<i>E. molle</i>	32
<i>C. glaber</i>	31	<i>E. novum</i>	32
<i>C. helveticus</i>	31	<i>Erysimum angustifolium</i>	31
<i>C. incanus subnudus</i>	31	<i>E. diffusum</i>	31
<i>C. viridis</i>	31	<i>E. hieracifolium</i>	32
<i>Chenopodium</i>	135	<i>E. odoratum</i>	32
<i>C. ambrosioides</i>	76	<i>Eupatorium cannabinum</i>	77
<i>Colchicum</i>	25	<i>Festuca ovina</i>	136
<i>C. novum</i>	32	<i>Fourcroya gigantea</i>	114
<i>Collinsonia canadensis</i>	76	<i>Fragaria recurva</i>	133
<i>Conium maculatum</i>	66	<i>Fraxinus Ornus</i>	135, 136
<i>C. croaticum</i>	65, 66	<i>Fumaria prehensilis</i>	65, 66
<i>Corispermum nitidum</i>	32	<i>Genista hirsuta</i>	134
<i>Coronilla Emerus</i>	135	<i>Geranium divaricatum</i>	32
<i>Corylus colurna</i>	56, 129	<i>G. novum</i>	32
<i>Crambe chlorocarpa</i>	65, 66	<i>Geum novum</i>	32
<i>C. tataria</i>	66	<i>Glechoma</i>	25
<i>Crataegus nigra</i>	56, 129	<i>G. hirsuta</i>	32
<i>C. pentagyna</i>	56, 129	<i>G. nova</i>	32
<i>Crepis</i>	26	<i>Glycyrrhiza glandulifera</i>	32
<i>C. agrestis</i>	134	<i>G. nova</i>	32
<i>C. hieracioides</i>	134	<i>Gossypium</i>	77
<i>C. hispida</i>	32, 134	<i>Hedysarum Onobrychis</i>	136
<i>C. nova</i>	32	<i>Helichrysum chrysanthum</i>	90, 161
<i>Crocus sativus</i>	76	<i>Helleborus</i>	25, 135
<i>Cucubalus multiflorus</i>	32	<i>H. dumetorum</i>	32
<i>C. novus</i>	32	<i>H. novus</i>	32
<i>C. parviflorus</i>	32	<i>H. purpurascens</i>	32
<i>Cyrilla pulchella</i>	90, 161	<i>Hesperis nova</i>	32
<i>Cytisus elongatus</i>	56, 129	<i>Hieracium bifidum</i>	65, 66
<i>C. falcatus</i>	56, 129	<i>Holcus odoratus</i>	135
<i>C. laburnum</i>	135	<i>Hordeum novum</i>	32
<i>Daphne laureola</i>	71	<i>Hyosciamus agrestis</i>	65, 66
<i>Dianthus collinus</i>	133	<i>Imperatoria</i>	25
<i>D. varius</i>	65	<i>Inula</i>	26
<i>Digitalis lanata</i>	32	<i>I. salicina</i>	134
<i>D. nova</i>	32	<i>Iris arenaria</i>	32
<i>D. purpurea</i>	76	<i>I. hungarica</i>	60
<i>Dorstenia contrajerva</i>	76	<i>I. nova</i>	32
<i>Dracocephalum canariense</i>	76	<i>Isatis</i>	77
<i>Echium altissimum</i>	9	<i>Lactuca stricta</i>	134
<i>E. rubrum</i>	9	<i>Leonurus</i>	69
<i>Édes hársfa</i>	136	<i>Lepidium crassifolium</i>	134
<i>Euphorbia brasiliensis</i>	161	<i>L. salinum</i>	135
<i>E. pecta</i>	90, 161	<i>Ligustrum vulgare</i>	134

<i>Lobelia cardinalis</i>	90, 150, 161	<i>R. cardiocarpus</i>	56, 129
<i>L. fulgens</i>	90, 150, 160	<i>Rheum undulatum</i>	76
<i>L. persicifolia</i>	161	<i>Rhinanthus maculatus</i>	65
<i>L. syphilitica</i>	76	<i>Rhus Cotinus</i>	55, 77, 134, 135, 136
<i>Lycopus exaltatus</i>	77	<i>R. toxicodendron</i>	76
<i>Malcolmia africana</i>	32	<i>Robinia caragana</i>	135
<i>Medicago falcata</i>	136	<i>R. pseudoacacia</i>	136
<i>M. sativa</i>	72	<i>Rosa elongata</i>	133
<i>Melampyrum crinitum</i>	133	<i>R. humilis</i>	65
<i>Melilotus dentatus</i>	32	<i>Rubia tinctorum</i>	84
<i>Mentha piperita</i>	76	<i>Rubus ambiguus</i>	133
<i>Micropus filaginoides</i>	134	<i>Salicornia</i>	135
<i>Minuartia laricifolia</i>	66	<i>Salsola</i>	77, 135
<i>Myosotis elatior</i>	133	<i>S. salsuginosa</i>	133
<i>Nymphaea alba</i>	93	<i>Salvia pratensis</i>	66
<i>Ononis</i>	26	<i>S. variegata</i>	65, 66
<i>Onosma arenaria</i>	32	<i>Scabiosa agrestis</i>	133
<i>O. nova</i>	32	<i>Scorzonera denticulata</i>	134
<i>Panicum dactylon</i>	135	<i>Scrophularia hungarica</i>	134
<i>Pastinaca nova</i>	32	<i>Sedum glaucum</i>	58
<i>Peucedanum arenarium</i>	32, 133	<i>Serratula radiata</i>	31
<i>P. banaticum</i>	65	<i>Seseli leucospermum</i>	133
<i>Phyteuma canescens</i>	31	<i>S. tortuosum</i>	90, 161
<i>P. pyramidalis</i>	133	<i>Silene dichotoma</i>	32
<i>Picnanthemum virginiacum</i>	90, 161	<i>S. longiflora</i>	32
<i>Pinus sylvestris</i>	136	<i>S. nova</i>	32
<i>Plantago arenaria</i>	133	<i>Sisymbrium</i>	26
<i>P. sericea</i>	133	<i>S. pyrenaicum</i>	65, 66
<i>P. tenuiflora</i>	133	<i>Spiraea chamaedrifolia</i>	135
<i>Poa aquatica</i>	135	<i>S. crenata</i>	135
<i>P. uliginosa</i>	133	<i>S. ulmifolia</i>	135
<i>Polygonum arenarium</i>	32, 133	<i>Stachys</i>	26
<i>P. aviculare</i>	134	<i>Sternbergia colchiciflora</i>	32
<i>P. aviculare frigidum</i>	32	<i>Stevia purpurea</i>	90, 161
<i>P. aviculare sarmentosum</i>	32	<i>Stipa capillata</i>	94
<i>P. Bellardi</i>	32	<i>Tamus communis</i>	134
<i>Populus alba</i>	136	<i>Thymus montanus</i>	60, 133
<i>P. pyramidalis</i>	35	<i>T. serpyllum</i>	60
<i>P. tremula</i>	136	<i>Tilia alba</i>	71, 135, 136
<i>Potentilla adscendens</i>	65, 66	<i>Tordylium</i>	30
<i>P. canescens</i>	66	<i>T. Anthriscus</i>	34
<i>P. intermedia</i>	65, 66	<i>Trifolium angulatum</i>	32
<i>Prunus</i>	25	<i>T. diffusum</i>	32
<i>P. lauro-cerasus</i>	76	<i>T. flexuosum</i>	136
<i>Pyrethrum uliginosum</i>	65, 66	<i>T. melilotus banatica</i>	134
<i>Quercus pubescens</i>	136	<i>T. melilotus denticulata</i>	135
<i>Qu. robur</i>	136	<i>Trigonella</i>	26
<i>Ranunculus arvensis</i>	66	<i>Triticum repens</i>	72
<i>R. dentatus</i>	66	<i>Turritis patula</i>	32
<i>R. Gouani</i>	65, 66	<i>Tussilago hybrida</i>	56, 129
<i>R. hamatus</i>	65	<i>Typha angustifolia</i>	135
<i>R. segetalis</i>	65, 66	<i>Ulmus</i>	136
<i>Rhamnus alpinus</i>	58	<i>U. campestris</i>	136

U. incana	55, 133	Vicia livida	134
Valantia aspera	134	Vinca herbacea	32, 133
Valeriana	25	Waldsteinia geoides	32, 133
Verbascum phlomoides	50	Winterlia	78
V. lanatum	133	Xanthium spinosum	94
Veronica coriacea	65		

PÓTLÁS

a 268. jegyzethez a 94. lapon.

Haberle, Schuster, Faliczky *Stipáról* írt értekezése névtelenül jelent meg 1825-ben három nyelven, a következő címekkel: *A hajka ártalmáról*. Buda. 8. r., 16. l. *Vom Schaden des Pfriemengrases*. Ofen. 8. r., 16. l. *De stipae noxa*. Budae. 8. r., 16. l.

Mind a három kis értekezést az egyetemi nyomda adta ki. Megtalálhatók a M. N. Múzeum könyvtárában.